

ВІДКРИТИЙ МІЖНАРОДНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
РОЗВИТКУ ЛЮДИНИ «УКРАЇНА»

Л. В. ПЕТЬКО

**СТИМУЛЮВАННЯ
СОЦІАЛЬНО-КОМУНІКАТИВНОЇ
АКТИВНОСТІ ПІДЛІТКІВ:
ТЕОРІЯ І ПРАКТИКА**

МОНОГРАФІЯ

Київ
2009

УДК 37.013.42–053.6
ББК 74.200.585.4
П 31

*Рекомендовано до друку Вченою радою
Відкритого Міжнародного Університету Розвитку Людини
«Україна»
(Протокол № 2 від 13 квітня 2009 р.)*

Рецензенти: *О. В. Киричук*, дійсний член АПН України, доктор педагогічних наук, професор, завідувач кафедри психології Інституту підготовки кадрів Державної Служби Зайнятості України (м. Київ);
Л. О. Савенкова, доктор педагогічних наук, професор, завідувач кафедри психології і педагогіки КНЕУ імені В. Гетьмана;
М. М. Іщук, кандидат педагогічних наук, доцент кафедри гуманітарних і природничих дисциплін Університету «Україна».

Петько Л. В.

П 31 Стимулювання соціально-комунікативної активності підлітків: теорія і практика: монографія / Л. В. Петько. — К.: ВМУРоЛ «Україна». 2009. — 272 с.
Бібліогр.: с.253–271.
ISBN

У монографії розглянуто питання теорії і практики стимулювання соціально-комунікативної активності підлітків у процесі туристсько-краєзнавчої діяльності. Проаналізовано психолого-педагогічну сутність соціально-комунікативної активності підлітків, виокремлено психолого-педагогічні чинники проблеми стимулювання комунікативної активності учнів, виявлено особливості їхнього розвитку. Подано оригінальну інтерпретацію змісту та умов стимулювання соціально-комунікативної активності підлітків. Вперше висвітлено функції туристсько-краєзнавчої діяльності в стимулюванні соціально-комунікативної активності вихованців підліткового віку.

Для викладачів, аспірантів, магістрів, які здійснюють наукові пошуки у галузі педагогіки, а також учителів України.

ISBN

ББК 74.200.585.4
© Петько Л.В., 2009
© Університет «Україна», 2009

ЗМІСТ

ВІД АВТОРА	4
ВСТУП	6
РОЗДІЛ 1. ПРОБЛЕМА СОЦІАЛЬНО-КОМУНІКАТИВНОЇ АКТИВНОСТІ ОСОБИСТОСТІ В ТЕОРІЇ ПЕДАГОГІКИ ТА ПРАКТИЧНІЙ РОБОТІ ЗАГАЛЬНООСВІТНІХ ЗАКЛАДІВ	13
1.1. Психолого-педагогічна сутність соціально-комунікативної активності підлітка	14
1.2. Психолого-педагогічні чинники стимулювання соціально-комунікативної активності у підлітків	31
1.3. Особливості розвитку і прояву соціально-комунікативної активності у підлітків	61
Висновки до першого розділу	73
РОЗДІЛ 2. ПЕДАГОГІЧНІ ЗАСАДИ СТИМУЛЮВАННЯ СОЦІАЛЬНО-КОМУНІКАТИВНОЇ АКТИВНОСТІ ПІДЛІТКІВ У ПРОЦЕСІ ТУРИСТСЬКО-КРАЄЗНАВЧОЇ ДІЯЛЬНОСТІ	76
2.1. Функції туристсько-краєзнавчої діяльності в стимулюванні соціально-комунікативної активності ..	76
2.2. Соціально-педагогічні умови стимулювання комунікативної активності підлітків у процесі туристсько-краєзнавчої діяльності	100
2.3. Практична перевірка результатів ефективності стимулювання соціально-комунікативної активності підлітків в умовах туристсько-краєзнавчої діяльності. . .	130
Висновки до другого розділу	137
ЗАГАЛЬНІ ВИСНОВКИ	142
ДОДАТКИ	148
ГЛОСАРІЙ	251
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ	253

**Присвячується пам'яті моїх батьків
Ніни Олексіївни та Василя Олександровича**

ВІД АВТОРА

На тлі сучасної педагогічної науки постає важливе питання — повноцінної, оптимальної інтеграції дитини у суспільство, набуття необхідних життєвих компетенцій і виховання молодого покоління, що буде мобільним і здатним активно включитись у перетворювальні процеси сьогодення, робити особистісний духовно-світоглядний вибір.

Метою виховання на сучасному етапі стає виховання життєво активного, гуманістично спрямованого громадянина демократичного суспільства, який би у своїй життєдіяльності керувався національно — громадянськими та загальнолюдськими цінностями.

Вибір теми нашого монографічного дослідження базується на тому, що соціально-комунікативна активність особистості реалізується у малій соціальній групі в процесі громадсько-корисної діяльності, а також на тому, що тільки через малу соціальну групу кожен її учасник може бути членом більш широкого соціального утворення.

За свою мету ми визначили теоретично обґрунтувати та практично перевірити ефективність чинників і соціально-педагогічних умов стимулювання у підлітків соціально-комунікативної активності під час туристсько-краєзнавчої діяльності.

Також ми виходили із припущення, що ефективність процесу стимулювання соціально-комунікативної активності підлітків під час туристсько-краєзнавчої діяльності буде забезпечена за умов дослідження основних психолого-педагогічних чинників стимулювання соціально-комунікативної активності; аналізу залежності стимулювання соціально-комунікативної активності від змісту і форм організації туристсько-краєзнавчої діяльності і системи внутрішньоособистісних детермінант особистості підлітка; розроблення і апробації педагогічних рекомендацій щодо стимулювання соціально-комунікативної активності в умовах туристсько-краєзнавчої діяльності школярів; системного та комплексного підходів до вищезначеного.

Щиро дякуємо дирекції загальноосвітніх шкіл I–III ступенів № 104 м. Києва; № 20 і № 109 м. Кривого Рогу; № 4 і № 9 м. Василькова Київської області за підтримку у впровадженні теоретичних положень у практику роботи з учнями.

Низькій уклін дійсному члену АПН України, доктору педагогічних наук, професорові О. В. Киричуку за надану підтримку та консультації з наукової обробки теоретичних результатів нашої роботи, а також керівникові проекту Всеукраїнського експерименту «Психолого-педагогічне проектування соціального розвитку особистості учнів загальноосвітніх навчальних закладів» кандидату педагогічних наук, доценту В. О. Киричуку за надану можливість плідної співпраці.

І нарешті, засвідчуємо глибоку повагу та вдячність науковим рецензентам, відомим в Україні фахівцям: доктору педагогічних наук, професору Л. О. Савенковій, завідувачу кафедри психології та педагогіки КНЕУ імені Вадима Гетьмана і кандидату педагогічних наук, М. М. Іщуку, кандидату педагогічних наук, доцент кафедри гуманітарних і природничих дисциплін Університету «Україна».

ВСТУП

Інтереси розвитку економіки і культури суверенної України, зростання соціальної ролі особистості вимагають всебічного стимулювання та розвитку потенційних можливостей кожної людини, тому виховання молодого покоління для кожної нації є найважливішим складником національної культури. Передання і наслідування всіх культурно-історичних традицій батьків, дідів та прадідів завжди гарантували вічність життя нації. Від пізнання рідного, національного до пізнання чужого, багатонаціонального, світового в процесі туристсько-краєзнавчої діяльності у підлітків формуються і виховуються ці якості.

Стихійний характер соціальних процесів негативно позначився на соціально-інноваційному потенціалі українського суспільства. Сталося масове розчарування щодо впровадження демократії, істотно знизилася соціальна активність громадян, їх готовність конструктивно брати участь у соціальній трансформації суспільства.

Наша держава переживає перехідний період, який потребує активних позицій і дій, особливо це стосується молодого покоління у життєдіяльності нашої країни. Перехідні суспільства характеризуються зазвичай порушенням нормального ходу розвитку особистості (закон гетерохронності), розвитку інтелекту, статевої та соціальної зрілості [197, с. 86]. Основними рисами молоді вважаються фізична активність і прагнення до колективної дії.

Підростаюча молода особистість опинилась у скрутній ситуації: чимало колишніх гуманістичних уявлень стали неспроможними, їх треба переусвідомлювати. Водночас зміни, які відбуваються у суспільстві, зумовлюють зростання можливостей кожного окремого індивіда, що створює передумови для справжньої гуманізації людства.

Зрозуміло, що цей процес супроводиться розпадом традиційних цінностей, які особливо впадають в око у сфері освіти та виховання. Що робити, аби вийти з кризи освіти та виховання? «Гуманізм, як ідеал і орієнтир життєдіяльності, зазнав поразки всюди, оскільки привів до розриву між людиною і буттям, відчуження від людини створеної нею і поневоленої її науково-технічною дійсністю, до втрати життєвих культурних коренів, до обезсмыслення світу [86, с. 41]».

Ми ще не звикли до глобалізаційних процесів. Тому вона призвела до відірваності від суб'єктивної реальності, до прагнення до комфорту, а не до істини, свідомість стала інформативною [15, с. 65].

Сьогодні йде активний пошук і оновлення всіх сфер суспільства, тому так гостро відчувається потреба в людях активної життєвої позиції, в людях, які володіють мистецтвом створювати здоровий психологічний клімат у колективі, вміють слухати й говорити з людьми, здатних аналітично мислити, запобігати конфліктним ситуаціям або позитивно їх вирішувати.

Гуманістична педагогіка стоїть перед проблемою розроблення нових технологій, у межах яких особистість вихованця виступає як суб'єкт, а не об'єкт виховного впливу. Відтак ідеалом сучасного виховання виступає всебічний розвиток особистості підлітка, який дає змогу гармонізувати духовні та фізичні сили, забезпечити їй успішне опанування здобутками загальнолюдської культури. Відповідно до цього на часі постає питання розробки особистісно-розвивальних технологій виховання молодого покоління.

На сучасному етапі становлення українського суспільства особлива увага приділяється розвитку сучасного молодого українця відповідно до змісту Національної програми «Діти України», цільової комплексної програми «Фізичне виховання — здоров'я нації», Законів України «Про туризм», «Про фізичну культуру і спорт», «Про соціальну роботу з дітьми та молоддю», а також вихованню молодого покоління як незамінній рушійній силі розвитку нашого суспільства, його перспективній складовій, яка будуватиме майбутнє.

Формування активно життєвої, гуманістично спрямованої, духовно багаті особистості зумовлюється багатьма психолого-педагогічними та соціальними чинниками, серед яких вагоме місце посідає система ставлень людини до навколишнього світу загалом і до себе подібних зокрема. Вихованість особистості насамперед, виявляється у тому, як вона ставиться до інших людей, до своїх обов'язків, до праці та її результатів, до себе самої.

Більше того, наявність у підростаючої особистості морального ставлення до навколишнього світу, до інших людей є головною умовою її гармонійного і всебічного її розвитку. У багатьох випадках соціальна спрямованість, вміння і навички такої соціальної взаємодії з оточуючими людьми формується в процесі розгортання спільної діяльності загалом, та соціально-комунікативної в малих соціальних групах зокрема.

Велика увага в етико-філософській і психолого-педагогічній літературі приділяється формуванню соціальної активності (далі — СА) особистості. Сучасна філософська думка характеризується комунікативною спрямованістю. Основні зусилля філософів спрямовані на розв'язання методологічних проблем, етики, практичної філософії та їх розкриття у конкретних формах життєдіяльності людини, що відображено в працях учених В. П. Андрущенко, П. Вацлавика, Дж. Бівіна та Д. Джексона, Ю. Є. Волкова, О. С. Кирилюка, В. Е. Когана, В. С. Мовчан, А. М. Ребенко; Л. І. Саввіної, Г. О. Широкалової, J. Habermas, M. Foucault, M. Weber, де розглядаються питання, пов'язані з категорією особистості загалом, взаємодією особистості і суспільства, особистості і колективу зокрема.

У загальнопедагогічному плані проблема висвітлювалась у працях відомих педагогів — М. П. Драгоманова, А. С. Макаренка, К. Д. Ушинського, В. О. Сухомлинського. Окремі положення проблеми теорії діяльності та суб'єкта розглянуті у працях Б. Г. Ананьєва, К. О. Абульханової-Славської, А. В. Зосимовського, О. В. Киричука, Г. С. Костюка, О. М. Леонтьєва, Т. М. Мальковської, А. В. Мудрик, Ю. Д. Руденка, Л. О. Савенкової. У цих дослідженнях простежується залежність виховання від життєвої активності особистості загалом, і соціально-комунікативної зокрема, від організації життєдіяльності вихованців у малих соціальних групах.

Достатньо глибоко вивчені мотиви соціальної активності, особливості її становлення і розвитку в підлітковому віці (І. С. Булах, І. П. Волков, Л. Д. Кацнельсон, Д. Л. Константиновський, Ле Чунг Чан, Т. М. Мальковська, А. В. Петровський, Є. І. Рогов, Г. І. Хандамішвілі, І. О. Філіппова, О. С. Хоптяр, Н. М. Шарова, Д. І. Фельдштейн).

У невеликій кількості спеціальних наукових праць українських учених (В. О. Киричук, С. О. Тарасюк) досліджувалися психолого-педагогічні умови стимулювання соціально-комунікативної активності (СКА) особистості старшокласників, а також у дітей із затримкою психічного розвитку в процесі корекційного навчання.

В окремих працях уточнена сутність соціальної активності та її складових компонентів: соціального (Н. Г. Ничкало), творчого (С. О. Сисоєва), соціалізуючого (Н. М. Лавриченко, Ю. В. Мороз, Б. О. Грудинін), суспільно-політичного (О. П. Поліканова), суспільно-трудового (М. М. Круглов) і соціально-правового (І. М. Ковчина) з акцентом на запити психолого-педагогічної

науки і практики. До того ж, у них виявляються умови стимулювання соціально-комунікативної активності, розглядаються чинники, що ускладнюють розвиток таких якостей особистості, як ініціативність, рівність позицій, відповідальність в умовах навчальних закладів у навчально-виховному процесі.

Дослідження із загальних питань туристсько-краєзнавчої діяльності як однієї з форм позанавчальної роботи (естетика, екологія та ін.) знайшли своє відображення в багатьох наукових роботах (Баф'я Лех, П. Ф. Іванов, Ю. М. Кокорєв, М. Є. Костиця, В. В. Обозний, С. П. Фокін, М. М. Щербаков), а організація дитячого та шкільного туризму — у дослідженнях С. І. Галушко, В. М. Орлова, О. С. Хоптяр, І. М. Пілата, М. В. Соловей, В. Ф. Тючкалова. Що стосується проблеми стимулювання соціально-комунікативної активності в процесі туристсько-краєзнавчої діяльності, то вона не розроблялася.

Циклічність туристської діяльності теоретично обґрунтував А. А. Остапець-Свешников; Б. Ф. Омельченко розробив перманентний клубний туристський цикл, що складається з трьох основних етапів. Значно ширше розглянув це питання П. І. Істомін, визначивши зміст трьох шкільних туристських циклів в процесі стимулювання соціальної активності старших школярів. М. Н. Ямницький вивчав комплексний підхід до виховання підлітків під час туристсько-краєзнавчої роботи.

Разом з тим, попри на багатоплановий характер дослідження туристсько-краєзнавчої діяльності, все ще слабо вивчено проблему впливу цієї діяльності на розвиток соціальної активності підлітка, на формування у нього готовності принести користь людям, колективу, суспільству, адже успіх будь-якої справи вирішальною мірою визначається тим, наскільки активно і свідомо беруть участь у ньому люди.

На жаль, недостатня увага приділяється стимулюванню соціально-комунікативної активності в умовах організації позаурочної діяльності. У зв'язку з цим, стає важливим виявлення та теоретичне обґрунтування ефективних форм і методів організації, а також керівництва туристсько-краєзнавчою діяльністю підлітків, спрямованої на стимулювання їхньої соціально-комунікативної активності.

Аналіз наукових джерел із означеної проблеми переконує й дотепер практично не вивченим залишається моделювання процесу стимулювання соціально-комунікативної активності в підлітковому віці під час туристсько-краєзнавчої діяльності, особливістю якого є наявність у вихованців потреби у спілкуванні,

самоутвердженні, у громадсько-корисній діяльності, бажання бути корисним колективу, тобто рис, розвиток яких є сприятливим у цьому віковому періоді становлення особистості людини.

Особистості підліткового віку найбільш властиві помилки, пов'язані з дитячою інфантильною свідомістю, позбавленою критичності внаслідок обмеженості життєвого досвіду. Вважаємо, що у підлітків ця обмеженість викликана не тільки недостатнім життєвим досвідом, а й надмірною опікою з боку дорослих. У зв'язку з цим ми вирішуємо питання залучення підлітків до туристсько-краєзнавчої діяльності, що є одним із засобів стимулювання соціально-комунікативної активності особистості вихованців у підлітковому віці.

Заняття туристсько-краєзнавчою діяльністю сприяють також пошуку, підтримці і стимулюванню інтелектуально і творчо обдарованих дітей та молоді, самореалізації творчої особистості у сучасному суспільстві.

Національна доктрина розвитку освіти в Україні у XXI столітті націлює педагогів на створення умов для виявлення потенційних можливостей кожного учня, їхнього збереження та розвитку.

Сучасна школа, на жаль, не повною мірою сприяє ефективному розвитку мислення й пізнавальної активності учнів, не ставить проблемних питань перед думкою, оскільки навчально-виховний процес побудований на традиційному інформативному викладі навчального матеріалу, тоді як процес навчання має бути пронизаний ідеєю творчого розвитку й саморозвитку вихованців.

Розроблена Міністерством освіти і науки України Державна програма роботи з обдарованою молоддю на 2006–2010 рр. ставить за мету подальшу реалізацію державної політики у сфері створення сприятливих умов для виявлення та забезпечення підтримки обдарованої молоді шляхом створення умов для її творчого, інтелектуального духовного і фізичного розвитку, набуття нею навичок і знань у певних галузях діяльності, застосування її здібностей в Україні, а також залучення педагогічних і науково-педагогічних працівників до роботи з обдарованою молоддю.

Серед основних завдань Програми є визначення стратегії щодо підтримки та напрямів роботи з обдарованою молоддю, залучення обдарованої молоді до здобуття позашкільної освіти з метою задоволення потреби у професійному самовизначенні та творчій самореалізації, оновлення змісту, форм і методів

роботи з обдарованою молоддю, піднесення статусу обдарованої молоді та її наставників.

Указ Президента України «Про невідкладні заходи щодо забезпечення функціонування та розвитку освіти в Україні» (2005) націлює освітян на реалізацію заходів щодо докорінного поліпшення виховної роботи з дітьми, учнівською та студентською молоддю на основі традицій і звичаїв українського народу, вивчення його історичної та культурної спадщини, формування у молодого покоління високої патріотичної свідомості, готовності до виконання громадянських і конституційних обов'язків, поваги до державних символів України; що обумовлено правом кожної людини, дитини на вільний розвиток особистості (Конституція України, ст.23), правом на дозвілля, всебічну участь у культурному і творчому житті, надання відповідних можливостей для творчої діяльності (Конвенція про права дитини, ратифікована ВР України 27.02.91р.).

Але проблеми, з якими стикаються сучасні загальноосвітні навчальні заклади не будуть вирішені без реалізації принципу індивідуалізації у навчально-виховному процесі, що спрямований на особистісно-розвивальний підхід до кожного вихованця, який реалізується в процесі взаємодії учасників навчально-виховної діяльності, у нашому випадку — туристсько-краєзнавчої діяльності, коли максимально враховуються індивідуальні можливості кожного учня, проектується перспективи його розвитку та гармонійного вдосконалення.

За результатами аналізу психолого-педагогічної літератури, не повною мірою розроблено визначення, точніше, смислова сутність самого поняття «соціально-комунікативна активність», яке адекватно відображало б усе розмаїття її структурних елементів в єдності їх функціонування, виникнення та розвитку.

Теоретичне значення нашого дослідження полягає в науковому розробленні актуальної проблеми теорії та методики виховання, розширенні теоретичних основ педагогічної роботи з підлітками загальноосвітніх навчальних закладів; поглибленні науково-педагогічного розуміння стимулювання соціально-комунікативної активності вихованців, у збагаченні методичних засад виховання підлітків у процесі туристсько-краєзнавчої діяльності, забезпеченні теоретико-методологічним обґрунтуванням вихідних положень, достатньою репрезентативністю вибірки, відповідністю методів дослідження його меті та завданням, поєднанням математичних методів опрацювання

емпіричних даних з їх якісним і кількісним педагогічним аналізом статистичних даних, який дав підстави констатувати, що визначена модель стимулювання соціально-комунікативної активності і технологія організації виховної роботи з підлітками в процесі занять туристсько-краєзнавчою діяльністю сприяє підвищенню ефективності стимулювання соціально-комунікативної активності підлітків та позитивно впливає на підвищення її рівнів у вихованців підліткового віку.

Практичне значення полягає в розробленні програми стимулювання соціально-комунікативної активності у підлітків в умовах діяльності туристсько-краєзнавчих гуртків при загальноосвітніх навчальних закладах та впровадження її у виховну діяльність загальноосвітніх навчальних закладів.

Запропонований нами у дослідженні підхід щодо стимулювання соціально-комунікативної активності, зорієнтований на активізацію особистісних ресурсів підлітка, зокрема його суб'єктивного потенціалу, може бути основою для диференційованого підходу та надання конструктивної педагогічної підтримки вихованцю з боку організаторів туристсько-краєзнавчої діяльності.

РОЗДІЛ 1

ПРОБЛЕМА СОЦІАЛЬНО-КОМУНІКАТИВНОЇ АКТИВНОСТІ ОСОБИСТОСТІ В ТЕОРІЇ ПЕДАГОГІКИ ТА ПРАКТИЧНІЙ РОБОТІ ЗАГАЛЬНООСВІТНІХ ЗАКЛАДІВ

Для дослідження стимулювання соціально-комунікативної активності підлітків у теорії нами визначено проблему соціально-комунікативної активності підлітків у теорії педагогіки. Для вирішення теоретичних і практичних завдань ми здійснили науковий аналіз проблеми соціально-комунікативної активності особистості в психолого-педагогічній теорії і практичній роботі загальноосвітніх навчальних закладів; визначили та охарактеризували основні чинники стимулювання соціально-комунікативної активності підлітків у процесі туристсько-краєзнавчої діяльності; виявили соціально-педагогічні умови стимулювання, розвитку та прояву соціально-комунікативної активності у підлітків і здійснили їх перевірку: розробили і впровадили програму стимулювання соціально-комунікативної активності підлітків в умовах діяльності туристсько-краєзнавчих гуртків при загальноосвітніх навчальних закладах.

Методологічну та теоретичну основу нашого монографічного дослідження становили основні положення наукової теорії пізнання про зв'язок явищ і процесів у природі та суспільстві; сучасні концепції розвитку індивідуальності, цілісності виховного процесу. На всіх етапах використовувалися основні законодавчі та державні документи щодо виховання молодого покоління, концептуальні положення про всебічний розвиток особистості в загальноосвітніх навчальних закладах — йдеться про Державну національну програму «Освіта» (Україна XXI століття), закони України «Про загальну середню освіту», «Про соціальну роботу з дітьми та молоддю», «Про сприяння соціальному становленню та розвитку молоді в Україні», «Про туризм», «Про фізичну культуру і спорт», Програму розвитку краєзнавства на період до 2010 року; основні положення загальнонаукових принципів — детермінізму, розвитку, системності — з основними онтологічними одиницями феномену, що досліджується; проблеми взаємодії людини з навколишнім соціальним середовищем; положення українського вченого-психолога

Г. С. Костюка про активність особистості, що проявляється в енергійній, ініціативній діяльності в різних її видах. Ми також спиралися на концепцію особистісно-розвивального підходу у вихованні дітей та молоді, яка чітко визначена в Національній програмі «Діти України» та окреслює чотири складові розвитку особистості — фізичний, психічний, соціальний і духовний.

У даній монографії нами вперше визначено рівні соціально-комунікативної активності у підлітків, що дають змогу підвищити чіткість діагностування її сформованості; розробили модель стимулювання соціально-комунікативної активності, що сприяє оптимізації процесу виховання підлітків під час туристсько-краєзнавчої діяльності; обґрунтували зв'язок об'єктивних і суб'єктивних чинників стимулювання соціально-комунікативної активності вихованців у процесі розгортання туристсько-краєзнавчої діяльності; удосконалили сутність поняття «соціально-комунікативна активність» та виявили особливості її прояву у підлітків під час туристсько-краєзнавчої діяльності, що поглиблює розуміння даного феномену. Дістало подальшого розвитку виокремлення основних педагогічних умов стимулювання соціально-комунікативної активності вихованців підліткового віку в процесі туристсько-краєзнавчої діяльності: мала соціальна група, громадсько-корисні доручення, підготовленість учителів, зв'язок з батьками та громадськістю тощо, що дало підстави суттєво розширити теоретико-методологічні засади організації виховного процесу та визначити основні функції туристсько-краєзнавчої діяльності у стимулюванні соціально-комунікативної активності підлітків.

1.1. Психолого-педагогічна сутність соціально-комунікативної активності підлітка

Досліджуючи проблему соціально-комунікативної активності особистості в теорії педагогіки та практичній роботі загально-освітніх навчальних закладів, ми дійшли висновку, що окреслилася потреба насамперед проаналізувати психолого-педагогічну сутність феномену соціально-комунікативної активності підлітків.

У визначенні поняття соціально-комунікативної активності складність полягає в тому, що необхідно знайти таке формулювання, яке охопило б те специфічне, що властиве цій активності підлітків як одному з видів соціальної активності, що дало б змогу відрізнити соціально-комунікативну активність від будь-якого іншого соціального явища.

Із самого початку виникнення суспільство пов'язано з подвійними стосунками: люди і природа та людина-людина. У першому варіанті взаємин людини з природою сторони суворо фіксовані як суб'єкт і об'єкт. Відносини другого варіанта виникають на основі соціальної практики, у процесі якої відбувається обробка «людей людьми» [98, с.35]. Носії цього виду стосунків являють собою соціальні сутності (соціальні групи — первинні, вторинні, малі; колективи і т. ін.), а також особистості, коли вони виступають їх представниками.

Перш за все виявимо онтологічний зміст і гносеологічне значення поняття «соціально-комунікативна активність» (СКА), використовуючи досягнення педагогічної і психологічної наук, а також дослідження соціологічного напрямку на сучасному етапі, визначивши найбільш точні виділені науковцями дефініції, які відображають в їх сукупності ті сторони і явища туристсько-краєзнавчої діяльності (ТКД) підлітків, які безпосередньо і нерозривно пов'язані з соціально-комунікативною активністю.

Розкриємо наше бачення змісту і сутності досліджуваного явища.

Зміст прийнято розглядати як сукупність частин (елементів, процесів) [194, с. 412], тоді як категорія сутності «відбиває внутрішні суперечності об'єкта, які є джерелом його зміни та розвитку», а також становить складну «синтетичну» категорію, яка включає до свого змісту категорії, які відображають внутрішні, необхідні сторони і зв'язки об'єкта [41, с. 437; 59, с. 234, с. 262; 191, с. 623; 194, с. 431].

Відповідно до цього сутність соціальної активності визначається як одна із ліній зв'язку людини між собою і соціальним середовищем, як одна із характерних рис способу життєдіяльності соціального суб'єкта (особистості, соціальної групи, історичної спільноти, суспільства), що відображає рівень спрямованості здібностей, знань, навичок, концентрації вольових, творчих зусиль на реалізацію невідкладних потреб, інтересів, мети, ідеалів, завдяки освоєнню, збереженню, руйнуванню існуючих або створенню нових умов, життєво важливих зв'язків з природним і соціальним середовищем, стимулюванню особистісних соціальних якостей [169, с. 8–9].

Суспільній природі людини відповідає соціальна активність, але «людина є безпосередньо природною істотою... вона наділена природними силами, життєвими силами, будучи діяльною природною істотою», — підкреслював К. Маркс [99, с. 188],

повертаючись на арену філософії із зникненням тоталітарних орієнтацій, які він сам і створив. Особистість підлітка є соціальним суб'єктом як частина чогось цілого: суспільства, соціальної групи і т. ін. Під соціалізацією особистості розуміється процес включення індивідуума в суспільство, що виявляється в засвоєнні ним досвіду соціального життя, зразків поведінки, соціальних норм, ролей і функцій, входження в соціальне середовище, в соціальні групи, пристосування до них [74, с. 138].

Тому головним механізмом соціалізації є соціальна діяльність людини, а умовою і продуктом соціалізації виступають соціальні стереотипи.

Становлення особистості припускає стимулювання ціннісної системи активності, «на основі якої здійснюється єдиний процес свідомості і дії [111, с. 76]».

Процес соціалізації охоплює людину все життя, в якому розрізняють два органічно пов'язані між собою складові елементи: соціалізацію свідомості та соціалізацію діяльності [106, с. 4].

У нашому дослідженні ми обрали одну з його стадій — підлітковий вік. Цей період розвитку і становлення особистості вважається найважчим в системі виховання [1; 6; 13; 31; 49; 50; 56; 58; 107, с. 43-56; 119; 129; 130; 132; 133; 145; 150; 163; 189; 190; 198; 199; 209; 213], вік пов'язаний з глибокою перебудовою психічних процесів, діяльності особистості підліткового віку, а також на цей період припадає найістотніший якісний стрибок розвитку його активності. Це вік формування етичних переконань, принципів і ідеалів, якими починає керуватись підліток у своїй поведінці. Активність же підлітка у суспільному житті знаходить себе в його діях, вчинках, поведінці та діяльності.

При вивченні активності підлітка основна увага спрямовується на дослідження його пізнавальної і соціальної діяльності [33; 49; 50; 58; 67; 80; 106, с. 24–26; 131; 192], які, безумовно, відіграють важливу роль у шкільному житті. Проте, як правило, розуміння активності підлітка часто зводиться при цьому до реалізації його інтелектуальних і організаторських здібностей. У такому разі до категорії «активних» підлітків належить лише нечисленний актив класу, а серед решти інших, звичайно, виділяється категорія «важких», «безініціативних», «пасивних». Щоб зрозуміти спрямованість і специфіку прояву соціально-комунікативної активності підлітка необхідно насамперед виходити з особливостей цього вікового періоду, який, як правило, характеризується різко збільшеними, порівняно з попе-

редніми віковими етапами, ініціативністю, відповідальністю, самостійністю, чітко висловленим бажанням позначити свою індивідуальність, висловити і довести свою думку, проявити себе в очах оточуючих. Підлітки прагнуть активної участі в громадсько-корисній діяльності, в міжособистісному спілкуванні. Тому підлітковий вік — це найважливіший етап становлення і розвитку соціально-комунікативної активності особистості вихованця. У цьому віці підліток виходить на якісно нову соціальну позицію, починає формуватися його свідоме ставлення до себе як члена суспільства [132]. А самоцінність людської індивідуальності стає однією з важливих характеристик гуманістичного ідеалу, який склався у сучасній культурі.

Отже, від того, як проходить соціальна орієнтація у цей період підлітка, залежить дуже багато в формуванні соціальних установок особистості.

Специфіку підліткового віку Є. І. Рогов розглядає з позицій персоналізації [150, с. 57]. Головне для підлітка — реалізувати набуті дорослі якості через соціальну активність, при цьому набуваючи нову суспільну позицію, що визначається суспільством і соціальною групою. Початкові моменти з'ясування суті соціально-комунікативної активності випливають з діалектичної єдності: суспільство — соціальна група — особистість, що визначається в конкретній сукупності соціальних відносин.

Для підлітка характерним є прагнення до повної самостійності, проте спостерігається невміння доводити до кінця серйозні справи. Тому туристсько-краєзнавчу діяльність, як соціально-комунікативну, що відповідає мотиваційно-потребнісній сфері особистості підлітка, ми розглядаємо як один із шляхів в самореалізації, самовизначенні, самодіяльності, самовираженні та визнанні дорослими і ровесниками його соціально-комунікативної активності. Але деякі дослідники зазначають, що у багатьох підлітків хоча і сформовано позитивне ставлення до громадсько-корисної роботи, але до дев'ятого класу інтерес до громадсько-корисної діяльності у них значно знижується, а дві третини з них або взагалі не беруть участі у громадсько-корисній роботі, або беруть участь без бажання. Спад активності пов'язується з невмілою організацією громадсько-корисної діяльності, не повною мірою враховуються зростаючі потреби підлітків, їхні прагнення до самостійності і незалежності, до серйозних дорослих справ, що виходять за межі загальноосвітнього навчального закладу [49, с. 7; 145, с. 185].

Ш. А. Надірашвілі розуміє соціальну активність як «внутрішній регулятор активності людини, що організує внутрішні і зовнішні дії на неї саму та її діяльність, і на основі їх єдності стимулюючий активність індивіда у визначеному напрямі [111, с. 77]». На думку Л. О. Старцевої, соціальна активність особистості виступає як якісна своєрідність діяльності, визначаючи при цьому соціальну діяльність як специфічну і людську форму активного ставлення суб'єкта діяльності до навколишнього світу: зміст діяльності становить його доцільну зміну і перетворення [171, с. 123–125]. Соціальна активність у традиціях підходу Д. І. Фельдштейна визначається через аксіологічне позитивне ставлення особистості до громадсько-корисної діяльності, яка розвиває у підлітків здатність бути особистістю, відчувати свою відповідальність за загальну справу, прагнення знайти своє місце у житті суспільства [189].

Але Т. М. Мальковська стверджує, що соціальна активність — це така діяльність, яка «формує установки на співвідношення особистого і суспільного у всіх сферах життя школяра [96, с. 21]».

Діяльність людини є активно перетворювальною, свідомою, цілеспрямованою. А сама людина стає виразником соціально-типових відносин у своїй сукупності (економічні, соціально-політичні тощо), але тією мірою, в якій вона їх засвоїла. Активність особистості свій найвищий вираз отримує в самодіяльності як особливому виді громадсько-корисної діяльності, яка відзначається самодіяльністю і високою ініціативністю, джерелом яких стають внутрішні, а не зовнішні спонукальні сили.

Психологи розглядають дві сторони діяльності: наочну і спрямовану на розвиток взаємостосунків з людьми, суспільством. Остання діяльність їх засвоєння норм взаємостосунків з людьми впливає на стимулювання соціально-комунікативної активності [145, с. 36–37]. Усвідомлення ж підлітком групових форм діяльності, як засобу формування його особистості і розвитку міжособистісних взаємин в процесі міжособистісної взаємодії, відбувається в його самодіяльності, причому відмінною рисою взагалі людської діяльності є її цілеспрямованість. Наявність мети діяльності спонукає намір і мотив дій, а мета є регулятором соціально-комунікативної активності.

Обраний вченими підхід, дав змогу виявити спрямованість мотиваційних структур діяльності: індивідуальну (якщо індивідуальні мотиви переважають над груповими, а ті, у свою чергу, над соціальними), групову, індивідуально-соціальну, комунікативну [145, с. 88].

Н. М. Тен спиняється на таких мотивах соціальної діяльності: адекватний суспільно значущому смислу; переживання інтересів соціальної групи; прагнення до комунікації; процесуальний (діловий); престижний; виявлення негативного ставлення [177, с. 132].

Аналізуючи спонуку особистості до активної соціальної діяльності, ми пов'язуємо її з феноменом «самодіяльність» як провідною, сутнісною її характеристикою. Тому поняття «соціально-комунікативна активність» ми пов'язуватимемо з поняттям «самодіяльність», яке виступає як сутнісна характеристика прояву діяльності, а не тип соціальної активності, як пропонує І. П. Куроєдов [83, с. 8], вивчаючи цей феномен в радянські часи. Навряд чи можливо погодитися і з тим, що автор визначає запропоновані ним види соціальної активності як її типи. Адже соціальна активність є сама типом активності, як і біологічна, хімічна, психічна і т.ін. І, в свою чергу, соціальна активність вирізняється не тільки як «суспільна активність», «особистісна активність», а й за суб'єктом — як активність суспільства, активність особистості.

Низка дослідників того ж періоду соціальну активність особистості пов'язує з її сутнісними силами [71, с. 117], визначаючи «як концентрований вираз головної якості особистості — соціально-діяльнісної сутності [170, с. 99]», розглядають її як особливу якість дії, вчинку, діяльності [216, с. 908–909; 230, с. 641] або як свідому, перетворюючу навколишній світ різнобічну діяльність людини, а також її соціальну якість [208, с. 10].

У свою чергу, соціальну активність визначають і як потребу особистості у зміні або підтримці основ людського життя відповідно до свого світогляду, своїх ціннісних орієнтацій [165, с. 149].

Г. О. Арсентьева [7, с. 3], Б. О. Грудинін [36, с. 7], Л. Є. Серебряков визначають соціальну активність як «міру соціально діяльнісної діяльності [162, с. 164]», її якісно-кількісну характеристику. В. І. Тернопільська, підкреслюючи якісно-кількісну визначеність соціальної активності, визначає її кількісні параметри: частотність, самодіяльність дій, вчинків, міру зовнішнього стимулювання і самостійності, ініціативності, творчості тощо. [178, с. 71–72]. К. В. Щербакова визначає соціальну активність як «міру спрямованої дії, готовність матеріальних об'єктів вступати у взаємодію з іншими об'єктами, що активність виявляє себе або як особлива поведінка, або як здібність, або як особливий стан [106, с. 24]». Інші автори визначають активність як якісну характеристику

діяльності [141, с. 13; 230, с. 641; 216, с. 908], трактування даного феномену зводиться ще до «виявлення діяльнійсної сутності людини [19, с. 78]».

У цих дослідженнях нам пропонують визначення соціальної активності як міри кількісних і якісних характеристик діяльності.

Ми дотримуємось висновків, запропонованих К. В. Щербак-ковим [167, с. 34], розуміючи під якісними характеристиками свідомість, зміст, спрямованість діяльності, інтереси і мету, мотиви, потреби, а під кількісними — характеристики процесу і результати діяльності (інтенсивність, напруженість, тимчасові витрати). У другому випадку поняття «міра» свідчить про неправильне розуміння закону переходу кількісних змін в якісні. «Кожна властивість, кожний елемент об'єкта ... має і кількісну, і якісну сторони [102, с. 167]».

У всіх наведених визначеннях активності, авторами відводиться велика роль діяльності. Соціальна активність характеризується в деяких вивчених нами працях як інтенсивна діяльність [54, с. 32; 103, с. 127; 171, с. 128]. Деякі дослідники [69, с. 27; 123, с. 7] дотримуються думки, що соціальна активність — це посилена діяльність, наприклад, А. Павіленіс пише: «Соціальна активність — це посилена діяльність порівняно з нормативною [121, с. 10]».

Таке формулювання не може не викликати заперечень, оскільки в ньому під соціальною активністю розуміється діяльність понад норми і тоді при ранжируванні соціальної активності за ступенем виявлення (разом з її високим і середнім рівнями), як правильно помічає Г. С. Широкалова [207, с. 52–53], втрачаються рівні низької соціальної активності і пасивності. Якщо соціальну активність вимірювати на конкретно-соціологічному рівні та за її спрямованістю, виділяючи соціальну, асоціальну і антисоціальну активності, або ж розрізняти соціальну активність у двох її протилежних вимірюваннях — як позитивну і негативну [110, с. 76], то важлива проблема розвитку особистості виявляється дещо спрощеною.

Низка вчених [52, с. 35–36; 187, с. 42] характеризує соціальну активність як особливу властивість особистості, її інтегральну якість. Т. М. Мальковська визначає соціальну активність таким чином: «Соціальна активність — це інтегральна суспільна властивість, що характеризує стан суб'єкта в процесі взаємодії в діяльності, необхідність якої зумовлена суспільно значущими цілями [95, с. 70]». Ця точка зору широко підтримується науковцями [58, с. 44; 62, с. 37; 66;].

Таким чином, ми дотримуватимемось цього положення, не ототожнюючи поняття «соціальна активність» і «суспільна активність», тоді як деякі дослідники їх ототожнюють [71, с. 3; 150, с. 8; 198].

Адже соціальна активність виступає як родове поняття щодо видових: політичної, трудової, пізнавальної та ін. [96, с. 16–17], тому соціально-комунікативна активність є одним з видів соціальної активності. Це підкреслюють академік О. В. Киричук [62, с. 37], В. О. Киричук [65, с. 79], С. О. Тарасюк [176, с. 4]. Зрозуміло, що всі види соціальної активності об'єднує одне загальне — їх соціальна сутність.

О. В. Зосимовський, визначаючи соціальну активність як якість особистості школяра, зазначає, що маються на увазі «прагнення дитини, готовність і уміння діяти на користь суспільству», виділяючи при цьому у стимулюванні соціальної активності дві сторони: ідейно-теоретичну підготовку школярів і організацію активної громадсько-корисної діяльності, в якій вони беруть участь у навчальних закладах і поза них; формування в учнів відповідних навичок і звичок [50, с. 6, 16]. Автор акцентує увагу на предметно-перетворювальній діяльності. Як нам тоді розглядати політичну, організаторську та інші види діяльності?

Адже для стимулювання соціальної активності необхідна і організаторська діяльність, яка вимагає розвитку організаторських здібностей у всіх сферах діяльності, і громадсько-політична діяльність, що є свідченням високої громадянської зрілості, і профорієнтаційна діяльність, яка слугує ефективним засобом виховання, і туристсько-краєзнавча діяльність. Адже всі названі види діяльності здійснюються в певній соціальній групі, у груповій діяльності.

На нашу думку, більше підходить конкретизуюче, узагальнююче поняття соціально-комунікативної діяльності в єдності її якісних і кількісних характеристик, яку відрізняють такі ознаки: ступінь усвідомленості, самодіяльності, самостійності, енергійності дій, частота поведінкових актів і т.ін. Ці ж самі зауваження ми відносимо до положень, запропонованих М. М. Кругловим, який розглядає суспільно-трудова активність як синтез етичної і конкретно-поведінкової сторін особистості і вивчає її як вироблену у процесі навчання і виховання готовність до активної і раціонально організованої участі в громадсько-корисній діяльності, яка спрямовується внутрішньою потребою працювати на суспільне благо [78, с. 10].

Ю. В. Волков пропонує розглядати соціальну активність як «рису особистості або якоїсь спільності людей», яка характеризує її участь у вирішенні практичних завдань, що стоять перед суспільством у конкретних суспільно-історичних умовах, виділяючи такі види суспільної активності: трудова, творча активність, освоєння знань і практичного досвіду, соціально-політична активність, військово-патріотична активність, культурно-творча активність [28].

Нашому розумінню близькі погляди, які розглядають соціальну активність як здатність людини свідомо впливати на навколишнє середовище, змінюючи і перетворюючи його відповідно до вимог суспільства [27, с. 20; 190, с. 59]. Але, на жаль, І. О. Філіпповій в такому формулюванні не вдалось охарактеризувати показники, що характеризують саме внутрішню спрямованість діяльності підлітка.

С. О. Тарасюк [176] в широкому розумінні поняття «соціальна активність» передбачає наявність трьох великих блоків, без урахування характеристик яких поняття «соціально-комунікативна активність» у його емпіричному уявленні стає недостатньо повним.

Перший блок — це стійкі внутрішньоособистісні переконання, які формуються у процесі розвитку та виховання, активної взаємодії особистості з навколишнім світом і характеризують людину як суспільну істоту, забезпечуючи її самоцінність як індивідуальності. Другий блок — це сам процес діяльності. Третя складова соціальної активності — умови і фактори ситуації, в якій діє індивід [176, с. 8]. Саме ця — третя складова — найменш розроблена в психолого-педагогічній літературі, тому ми в нашій роботі спиратимемось на запропоноване визначення трьох блоків соціальної активності (СА).

Розуміння СА як діяльності, що характеризується особливим чином, іноді зводиться до активної життєвої позиції. Так, ототожнюється поняття «соціальна активність» з активною життєвою позицією [67, с. 31]. О. К. Ричков відзначає, що поняття «активна життєва позиція» за своїм змістом близьке до поняття «соціально активна особистість», яке відображає стрижневу властивість соціальної активності особистості, пов'язане з необхідністю вибору ціннісних орієнтацій і поведінки відповідно до власних переконань [157, с. 24].

О. В. Титова вказує, що стрижнем активної життєвої позиції є суспільна активність як провідна системоутворювальна якість особистості, що формується на основі суспільно цінного особистого досвіду [180, с. 16, с. 18–20].

Ми схильні розглядати активну життєву позицію як одну з форм прояву соціальної активності, дотримуючись визначення, поданого педагогом Я. Ернекером; «...це є цілісно впорядкована і стійка єдність ціннісно-мотиваційного і практично дієвого компонентів, що характеризується прогресивною, соціально спрямованою особистісною системою ціннісних орієнтацій і її адекватним втіленням в практичній життєдіяльності особистості [210, с. 23]». Таку позицію підтримує і академік О. В. Киричук [62].

Оскільки кожна властивість має ознаки, що її характеризують, спинимось на ознаках соціальної активності. Учені виділяють такі, як: орієнтована цільова установка діяльності на суспільний прогрес; спрямовану діяльність на виконання громадських завдань; мотивація, що базується на світогляді, моралі та ідеології суспільства [216, с. 909; 216]; розуміння суспільно значущого значення справи; поєднання особистісних і громадських інтересів учнів; готовності прийти на допомогу; прагнення оволодіти необхідними вміннями для виконання конкретної справи [58, 126]; інтерес, готовність до громадської діяльності; фактична участь в ній і прояв соціальної відповідальності [67, с. 91; 178, с. 34]; самостійності, ініціативності; спілкування як форми і засобу прояву суспільних відносин, як особливого виду спільної діяльності [7, с. 2–3].

У соціологічних дослідженнях критерії «факту», «часу», «відношення» [10, с. 15–20; 14] застосовуються як критерії соціальної активності.

О. К. Ричков під критеріями, що визначають соціально-комунікативну активність особистості, розуміє сукупність кількісних і якісних показників, на основі яких виявляються її істотні якості, а також міра їх прояву в діяльності, виділяючи при цьому як найнадійніший критерій — діяльність особистості, її спрямованість, характер, інтенсивність [157, с. 27]. Але, на жаль, автор розглядає критерії соціально-комунікативної активності крізь призму емпіричних характеристик діяльності. У даному разі постулюються показники діяльності. Це не відображає необхідності, яка приводить підлітка до цієї діяльності, не виявляє, чи є вона для нього внутрішньо необхідною або існує як суть зовнішня, як неминучість.

Деякі педагоги [55, с. 68; 198, с. 125–126] пропонують оцінювати діяльність кожного школяра за сукупним критерієм соціальної активності, де інтенсивність «факту» з'ясовує участь школярів у суспільно значущих видах діяльності. Велике

значення має визначення мотивів участі (за власною ініціативою або з потреби) у виконанні громадських доручень; критерій «факту» — сума витрат на соціально активні дії і відсоток витраченого часу від загального бюджету часу учня; критерій соціально значущого результату діяльності, тобто це критерій соціально значущого результату діяльності.

Група вчених (Львіна Т. І., Утешев М. С. [187, с. 6–7; 103, с. 132]) спрямованість особистості підліткового віку визначають як критерій соціальної активності, інші автори [19, с. 79; 58, с. 49] виділяють значущість виконуваних громадських доручень, сумлінність виконання громадсько-корисної роботи.

У свою чергу, Т. М. Мальковська виокремлює такі критерії соціальної активності особистості: спрямованість соціальних орієнтацій молодих людей; кількісні і якісні показники діяльності, провідної для школярів (навчальної та соціальної); ступінь її інтенсивності-екстенсивності; мотиви, що спонукають школярів до взаємодії з людьми, особами найближчого оточення (батьками, вчителями, товаришами, однокласниками і т. ін.) [95, с. 71].

Перші два критерії, на наш погляд, безперечні; що стосується останнього, то він, на нашу думку, більш спеціальний і є похідним від діючої тенденції до визначення спілкування, як особливої порівняно з діяльністю форми прояву активності особистості, що породжує необхідність у джерелі соціальної активності в означеній сфері. Цю думку професора Т. М. Мальковської стосовно спірного, на наш погляд, критерію підтримують кілька дослідників цього феномену [33, с. 6–7; 58, с. 49].

Для нашого теоретичного дослідження важливим є авторський погляд на поняття спілкування у ракурсі вивчення проблеми соціально-комунікативної активності особистості в теорії педагогіки та практичній роботі загальноосвітніх закладів.

Ми розглядаємо спілкування, комунікацію (лат. *communicatio*) як специфічну самостійну форму взаємодії та взаємозв'язків підлітків у процесі певної діяльності, в нашому дослідженні — туристсько-краєзнавчій. Комунікативність і духовність являють собою ціннісні характеристики особистості в сучасному світі, що характеризуються наявністю в особистості здібностей і можливостей до зміни умов життя і самої себе, тобто прояву соціально-комунікативної активності. Нині комунікативність і духовність особистості виражають загальнолюдські та індивідуальні інтереси людини.

Теорію комунікативної дії розвинув німецький соціальний філософ Ю. Хабермас [169, с. 170], який виділив чотири іде-

альні типи соціальної дії: стратегічну (дія керується егоїстичними цілями), нормативну (підлягання дії загальноприйнятим нормам і цінностям), драматургічну (гра на публіку, створення власного іміджу), комунікативну (невимушена згода учасників дії для досягнення спільних результатів у певній ситуації). Ю. Хабермас шукає шляхи [218], які вивели б суспільство із кризи, в якій воно опинилось, і робить акцент на міжлюдську взаємодію — «інтеракцію» (комунікацію) і в цьому зв'язку виділяє три інтереси:

- 1) «технічний», пізнавальний інтерес, що характеризує технічні науки;
- 2) «практичний» інтерес (міжлюдська інтеракція);
- 3) емансипований, «звільняючий» інтерес.

Розвиток сучасної цивілізації пов'язаний саме з підвищенням значення діяльності окремої людини (особистості), і соціолог Макс Вебер в своїх дослідженнях розвиває поняття «ідеального типу» для розуміння соціальної дії [232].

Діяльність завжди певним чином пов'язана з проявом комунікативної активності особистістю. Проблема комунікації займаються представники різних наук: філософи, культурологи, лінгвісти, педагоги, психологи, соціологи. Але на сьогодні в науковій літературі відсутня чітка концепція вивчення «комунікації» як соціального феномену.

Ми розглядаємо *комунікативну діяльність* як складову життєвої діяльності людини, поряд із пізнавальною, ціннісно-орієнтаційною, практично-перетворювальною та художньою і пропонуємо таку структуру комунікативної діяльності:

- комунікативний потенціал (іманентні від народження задатки людини до спілкування із собі подібними);
- комунікативна компетентність (набутий досвід людини в процесі соціальної взаємодії);
- соціально-комунікативна активність (комунікативно-виконуюча майстерність особистості).

Л. І. Саввіна, розглядаючи політичну комунікацію як найвищу форму соціальної комунікації доводить, що саме «соціальна комунікація стає умовою консолідації і згоди в нашому роз'єднаному прагматичному суспільстві [158, с. 1]». Автор досліджує феномен соціальної комунікації як складної форми мовної, раціональної та соціально-культурної взаємодії суб'єктів на буденному і суспільному рівнях, а також дає історико-філософський аналіз «комунікації» як важливої умови забезпечення соціальної стабільності та інтеграції і робить висновок, що

«комунікація — універсальне надбання й універсальна реальність суспільного існування. Жодна суспільна загальнозначуща справа неможлива поза колективно-комунікативним, опосередкованим обговоренням публічним — визнанням, тобто поза легітимацією [158, с. 1]». На жаль, Л. І. Саввіна не конкретизує більш ширше своє розуміння «колективно-комунікативного», а механізм комунікації вона розглядає як взаємодію, контакт суб'єкта і влади, який здійснюється через включення особистості в діяльність суспільних інститутів [158, с. 14], тобто комунікація характеризується соціальними і інтер-суб'єктивними відносинами.

Проведений нами теоретичний аналіз наукового дослідження В. А. Кручек [81] дав підстави констатувати існування двох основних підходів до визначення сутності поняття «комунікації» (спілкування) — діяльнісного та інформаційного, різних поглядів на співвідношення понять «комунікація» та «діяльність», хоча автор стверджує, що «...діяльність є активністю, спрямованою на перетворення об'єкта, а спілкування — це взаємодія, де об'єкт і суб'єкт збігаються [81, с. 7]». З першою частиною наведеної цитати погодитися не можна, оскільки В. А. Кручек проводить паралель між «діяльністю» та «активністю», не розрізняючи ці феномени. Варто звернути увагу на запропоновану систему комунікативних вмінь [81, с. 9], до якої увійшли:

інтерактивні вміння (вміння застосовувати правила етикету, виявляти доброзичливість і прихильність, вміння орієнтуватися у різних умовах, вміння прогнозувати свою поведінку і партнера, вміння дійти компромісу, переконувати, зберігати внутрішню автономію в ситуації спілкування, керувати собою, вміння ініціювати спілкування, встановлювати контакт, вміння дотримуватися норм і правил адекватної оцінки поведінки партнера, вміння диференціювати невербальну поведінку партнера);

інформативні вміння (вміння бути конкретним у висловлюваннях, вміння генерувати ідеї та формувати їх, вміння здійснювати комунікацію).

«Комунікація, — як стверджував К. Ясперс, — це життя людини серед інших людей [180, с. 132]». Неможливість не вступати в комунікацію перетворює усі ситуації, в яких беруть участь двоє чи більше людей, у міжособистісні, комунікативні [9, с. 11; 22, с. 43].

У теорії психології одним із найбільш перспективних і динамічних розділів стала психологія міжособистісного спілкування [82]. «Як би людина не намагалась, — зазначають психологи, — вона не може не комунікувати [158, с. 1]».

Таким чином — це вже є соціальна комунікація, яка стає умовою консолідації і згоди у нашому роз'єднаному, індивідуалізованому, прагматичному суспільстві.

Низка вчених (І. І. Мітіна, М. С. Утєшев [103, с. 132; 187, с. 79.]) визначає спрямованість індивідуальності школяра як критерій соціальної активності, інші науковці (Ю. Ф. Бухалов, Є. О. Якуба, Л. Д. Кацнельсон, [19, с. 79; 58, с. 49]), окреслюють значущість виконуваних громадських доручень, сумлінність виконання громадської роботи. Важливим критерієм соціально-комунікативної активності В. А. Сластенін визначає соціальну відповідальність, характеризуючи її як готовність приймати на себе відповідальність за результати роботи групи, займати активну позицію в ситуаціях покладання й ухвалення відповідальності [165, с. 155].

При вивченні рівнів соціально-комунікативної активності підлітків використовують ще критерій організаційної складності виконуваних доручень, критерій соціальної значущості і критерій відношення (П. І. Істомін, І. О. Філіппова [54, с. 15; 190, с. 125]).

Ми визначатимемо *критерій соціально-комунікативної активності* як співвідношення діяльності і самодіяльності в процесі міжособистісної взаємодії; переважання зовнішніх і внутрішніх спонук; домінування в діяльності репродуктивних або творчих компонентів; пристосування до обставин або творіння їх; співвідношення стійкого прояву даної якості особистості в поведінці, дійсності, соціально-комунікативній діяльності (Л. В. Петько [140, с. 323]).

Проблема критеріїв соціально-комунікативної активності вельми дискусійна, але, без сумніву, критерій соціально-комунікативної активності має комплексну природу. Початковими соціологічними показниками цього феномену ми розглядаємо соціальну спрямованість і самодіяльний характер прояву суб'єктом активності.

Підсумовуючи викладене, відповідно до наведених критеріїв можна окреслити такі *основні ознаки соціально-комунікативної активності*:

а) в діяльності — готовність ініціативно включитись в усі види діяльності (фізично-оздоровча, художньо-образна, предметно-перетворювальна, навчально-пізнавальна, соціально-комунікативна, громадсько-корисна, національно-громадянська, духовно-катарсична) в процесі міжособистісної взаємодії (ми дотримуємося класифікації видів діяльності, розробленої академіком О. В. Киричуком [64]);

б) прагнення оволодіти для цього уміннями, навичками, отримати знання; прояв активної позиції в міжособистісних відносинах; непримиренне ставлення до антигромадських проявів і негативних якостей особистості підлітка; виражені ініціативність, відповідальність і самостійність у виконанні громадської справи, комунікативність.

З огляду на це з розумінням критерію соціально-комунікативної активності тісно пов'язана і проблема її структури.

На думку А. К. Колосової, у структурі соціально-комунікативної активності є два аспекти [72, с. 48]: ставлення до змісту діяльності і ставлення до соціальної цінності діяльності. Ми не можемо погодитися з таким положенням, оскільки труднощі вже виникають при виборі її основи, оскільки як таке рівною мірою можуть виступати і мета діяльності, і засоби, які використовуються для їх досягнення, і предмети діяльності, і її результати.

С. О. Тарасюк доводить, що соціально-комунікативна активність як системне утворення містить три компоненти: афективний, праксеологічний і об'єднує разом когнітивний і аксіологічний компоненти [176, с. 9].

Іншу інтерпретацію пропонує В. О. Киричук, виділяючи в структурі феномену чотири провідні компоненти: аксіологічний компонент, який відображає загальну спрямованість позиції суб'єкта активності відносно соціально значущої діяльності; когнітивний компонент, що відображає рівень усвідомлення суб'єктом необхідності такої активності; афективний компонент, що виражає подавання значущості цієї активності в емоційній сфері суб'єкта; праксеологічний компонент, що знаходить свій вираз у відповідних операційних установах суб'єкта [65, с. 77]. Нам близька така трактовка провідних компонентів у структурі СКА.

А. В. Петровський розглядає три можливі сфери соціальної реалізації особистості за критерієм дія — взаємодія — результат цієї дії [126, с. 42–46] (відповідно — інтраіндивідуальна, інтеріндивідуальна і метаіндивідуальна сфери), причому основою цієї активності є найважливіша соціогенна потреба людини — «потреба бути особистістю, потреба в персоналізації [127, с. 44–45]».

Таким чином, наявність вищенаведених структури, критеріїв і ознак соціально-комунікативної активності говорить про існування різних рівнів сформованості даного феномену.

Розглядаючи рівні соціальної активності як міри розвитку здатності особистості, соціальної групи свідомо впливати на

навколишнє середовище, змінюючи і перетворюючи його відповідно до завдань суспільства, І. О. Філіппова виділяє шість рівнів соціальної активності [190, с. 240–242].

Інші дослідники пропонують високий, середній, слабкий рівні соціально-комунікативної активності [55, с. 85; 157, с. 29]; деякі зупиняються на п'яти її рівнях [200, с. 219].

Нам більш імпонують положення, які виділяють чотири рівні соціально-комунікативної активності [65; 67, с. 40–42], і визначають їх таким чином: *нульовий* (стійка соціально-комунікативна пасивність учня); *низький* (ситуативна, нестійка соціально-комунікативна активність школяра); *середній* (стійка соціально-комунікативна активність вихованця, але творчі елементи виявляються в діяльності ситуативно); *високий* (стійка соціально-комунікативна активність з перевагою в діяльності творчих елементів).

Нам близьке таке трактування, і ми конкретизуємо його більш докладно в підрозділі 1.3 цього розділу.

Отже, якщо соціальна активність є загальною соціологічною категорією, яка відображає атрибутивну властивість соціального об'єкта, зумовлює його здатність до соціальної діяльності і виявляється в ній [201, с. 65–66], то соціально-комунікативну активність можна визначити як «стійке, особистісне утворення динамічного характеру, що репрезентує не окрему рису особистості, а її інтегральну якість, яка складається з цілого комплексу емоційно-почуттєвих, інтелектуальних, характерологічних властивостей і якостей, що проявляються у вільному, свідомому й ініціативному, внутрішньо необхідному спілкуванні індивіда із собі подібними [65, с. 67]».

Це визначення ми розглядатимемо як онтологічне, адже воно містить в собі уявлення про носія цієї властивості і про те, що ця властивість сутнісна.

Соціально-комунікативну активність ми розглядаємо як властивість соціального суб'єкта, яка реалізовує його здатність до соціальної діяльності і виявляється в груповій діяльності і самодіяльності суб'єкта у процесі міжособистісної взаємодії.

Спробуємо конкретизувати визначення соціально-комунікативної активності.

Ціннісне ставлення суб'єкта до суспільства є тією самою атрибутивною властивістю особистості, яка зумовлює її включення у соціальну діяльність. Як ціннісне ставлення виступають ціннісні орієнтації, потреби і інтереси, соціальні установки, мотиви, мета — все те, що є й характеризує свідомість, самодіяльність, цілеспрямованість, самостійність діяльності.

Це визначення дає змогу врахувати те позитивне, що зроблено в теорії активності на сьогодні, а також уточнює визначення соціально-комунікативної активності, а саме:

1. Вказує місце соціально-комунікативної активності в загально-педагогічному розумінні активності особистості.

2. Дає можливість фіксувати соціально-комунікативну активність особистості і вказує на способи її вимірювання.

3. Сприяє виявленню найперспективніших напрямів дослідження ролі людського чинника в соціальному житті нашого суспільства.

4. Допомогає упорядкувати наявне різноманіття знань про активність.

Як на загальносоціальному, так і на конкретно-соціологічному рівнях, соціально-комунікативна активність відображає високий рівень соціальної зрілості, є результатом тривалого процесу виховання і самовиховання особистості, впливу на неї соціально-комунікативних відносин.

Залежно від видів прояву соціально-комунікативної активності ми виділяємо внутрішню (особову) соціально-комунікативну активність, спрямовану на перетворення самої особистості в інтересах соціальної групи і громади, і зовнішню (міжособову), спрямовану на перетворення навколишньої дійсності і людей.

За своїм змістом і суттю соціально-комунікативна активність різнобічна. «Вона має онтологічний зміст, виражає пізнавальне ставлення людини і, разом з тим, виступає у вигляді реалізації соціальної дії, набуваючи при цьому ціннісного забарвлення [60, с. 41]».

Таким чином, ознаки соціально-комунікативної активності дають нам змогу виявити й оцінити справжню соціальну сутність будь-якої особистості вихованця підліткового віку, а також соціальної групи. Для характеристики суб'єктивної сторони соціально-комунікативної активності прийнятною є самореалізуюча активність, самодіяльність, які виходять із добровільної, свідомої і вільної діяльності, що реалізовується, а також вимушена активність, яка «спрямована на подолання короткочасних, несподіваних, випадкових труднощів [212, с. 119–120, с. 128]».

На різних рівнях свого розвитку соціально-комунікативна активність може мати різні форми, які також будуть ідентичні стадіям розвитку досліджуваного феномену: активне, добровільне, відповідальне й ініціативне виконання підлітком завдань вихователя або організатора громадських справ, самостійне знаходження підлітками способів повного або частково-

го їх здійснення, їхня комунікативна діяльність, самодіяльність у виконанні завдань.

Психолого-педагогічна сутність соціально-комунікативної активності підлітка виявляється у соціальній спрямованості особистості підлітка тому, що остання включає: здійснення усвідомлено-мотивованої діяльності, прояв інтересу і потреби до неї, залучення друзів, організацію їх і себе на засадах самодіяльності й ініціативи, спільне зі всіма переживання успіхів і невдач у досягненні мети соціальної групи, яка вже стала своєю. Утворюється своєрідна залежність, де найтіснішим чином взаємопов'язані дві сторони: в соціально-комунікативній активності розкривається потреба особистості, яка задовольняється в соціальній діяльності, без чого вона не може розвиватися як особистість, і водночас реалізується потреба суспільства у груповій діяльності складових його членів, без яких неможливий прогрес.

1.2. Психолого-педагогічні чинники стимулювання соціально-комунікативної активності у підлітків

Обґрунтовуючи психолого-педагогічну сутність соціально-комунікативної активності підлітка у досліджуваній нами проблемі, ми вважаємо за необхідне виокремити психолого-педагогічні чинники стимулювання виділеної нами активності у підлітків загальноосвітніх закладів.

Як один із видів активності соціально-комунікативна активність має низку специфічних рис: ідейно-етичну спрямованість, свідомість, творчість. Вона також зумовлена об'єктивними і суб'єктивними чинниками, які діалектично взаємопов'язані і впливають на особистість підлітка одночасно.

У разі першочергових проблем стимулювання соціально-комунікативної активності значне місце займає проблема об'єктивних чинників, що забезпечують розвиток цього феномену. Завдання полягає «у з'ясуванні, коли, як і якими своїми сторонами вони впливають на розвиток особистості, і разом з тим, як ці сторони повинні змінитися [13, с. 149]», де мета формування особистості не з будь-якими характеристиками фізичного і духовного розвитку, а з тими, які відповідають ідеалам нашого суспільства.

Для сучасного підлітка, хоч і залишилась в свідомості домінанта моральних якостей, однак вже не суспільного, а індивідуального характеру, що й відмічає у своєму дослідженні

Н. В. Абдюкова [1], вона підкреслює, що значна частина школярів-підлітків не усвідомлює залежності майбутніх життєвих досягнень від якості здобутої освіти, такі цінності, як «освіченість, творчість, ефективність у справах, виступають для них найменш значущими [1, с. 9]».

Найважливішими об'єктивними чинниками стимулювання соціально-комунікативної активності є:

— суспільний устрій; якість педагогічного керування, особливо тісна спільна робота вихователя з соціальною групою, її членами (де одним із головних принципів гуманізації освіти висувається автономне і вільне педагогічне керівництво [222, с. 24]);

— рівень розвитку колективного життя в дитячих групах [216, с. 909], навчальний заклад як організаційне ядро в системі виховання; громадські організації [40, с. 170–180; 61];

— сім'я [95, с. 71];

— зростання вільного часу [1, с. 72; 14], а його раціональне використання — необхідна умова для прояву туристсько-краєзнавчої активності, що впливає, в свою чергу, на стимулювання соціально-комунікативної активності підлітка.

Наявність певного бюджету вільного часу і його розподіл ми розглядаємо як один із важливих чинників якісних змін у соціально-комунікативній активності підлітків. Чинник часу має велике значення у зв'язку з педагогічною ідеєю безперервності виховного впливу на особистість. Вільний час чинить суттєвий вплив на розвиток особистості підлітка загалом, а також на вдосконалення окремих сторін його діяльності [76; 106; 111, с. 28, 236–237].

Поєднання ж видів діяльності не тільки в навчальному процесі, а й у вільному часі дає змогу виховувати особистість підлітка комплексно, стимулювати її соціально-комунікативну активність. Зайняття ж туристсько-краєзнавчою роботою є однією з форм використання вільного часу, що сприяє підвищенню культури поведінки проведення вільного часу і здійснює важливу виховну роль. Варто зазначити, що туристсько-краєзнавча діяльність підлітка у вільний час є об'єктом вибору і пов'язана з добровільною участю в ній.

Дані, отримані нами під час констатувального експерименту, показали, що вихованці, які займаються туристсько-краєзнавчою роботою, використовують вільний час більш раціонально (додатки А.1, А.2). Так, заняттям громадсько-корисною роботою міські підлітки приділяють увагу кожної неділі — 11,3% (у тих хто не займається туризмом — 8,2%), а кілька

разів на місяць відповідно — 34% та 11,9%, хоча при порівнянні показників сільських туристів і не туристів ця різниця істотно не простежується. На фоні, можна сказати, рівної загальної картини ставлення дітей до фізичної праці сільські підлітки-туристи виділяються, займаючись предметно-перетворювальною діяльністю більше часу порівняно з міськими учнями.

Показник спільного часу, проведеного з батьками, не відрізняється — 50% всіх нами опитаних підлітків проводить кожну неділю з батьками (ми не конкретизували, тому що відповіді були різноплановими, а саме: «їздили на рибалку», «ходили в оперний театр», «пололи город», «будували сарай», «торгували на базарі», «робили домашні завдання» тощо.

Яскраво виявлено перевагу у міських підлітків-туристів до навчання — 93% проти 80%, а у сільських — 85,4% проти 69,4%; до читання — у міських туристів — 64,6% проти 53,9%; у сільських — 69,9% проти 55,6%. Спостерігається високий показник ставлення підлітків-туристів до занять спортом — 33,5% (міські) та 23,6% (сільські) порівняно з тими, які не займаються туризмом відповідно 26,5% та 18,1%. Треба відзначити, що прогулянки на свіжому повітрі, спортивні ігри у підлітків міста, які не займаються туризмом, займають більше часу (50,7%), ніж у туристів (35,8%), а у сільських, навпаки, — у туристів — 60,2% і 38,9% у не туристів.

Ймовірно ці дані дозвіллево-ігрової діяльності підлітків можна пояснити тим, що в мікрорайонах міст побудовано багато спортивних майданчиків, школи мають великі спортзали, відкрито багато спортивних клубів, що не можна сказати про село, де центром спортивної роботи є шкільний спортивний двір або поле.

Виявлено також таку закономірність: більша частина туристів ходить у турпоходи кілька разів протягом року — 52,8% (міські) та 84,5% (сільські). Кожної неділі сільські туристи ходять в походи тільки 0,8%, тоді як міські — 27,9%. Значна частина міських підлітків (41,5%) займається туризмом один-два рази на місяць, у свою чергу, участь сільських — лише 8,1%.

Кінотеатри, театри, цирку, музеї, атракціони туристами відвідуються один-два рази на місяць міськими — 85,8% та 64,2% — сільськими. Варто додати, що туристи відвідують культурні заклади і під час турпоходів, це планується під час проведення турпоходів. Показники ж у тих, хто не займається туризмом тут набагато вище. Вони відвідують розважальні заклади кожної неділі — 43,3% (місто) та 43,1% (село).

Для виявлення даних безцільного проведення часу нами була виділена окремо графа, де деякі з опитаних дали відповідь: «Тиняємось де хочемо з товаришами». На сьогоднішній день це дуже актуальне явище, яке вже призвело до серйозних негативних наслідків, тому проблеми небезпечної поведінки дітьми підліткового віку стали предметом дослідження О. Ю. Булгакової [17] та В. Р. Павелків [120]. Якщо ці показники у туристів-підлітків становить 14,5% (кожної неділі), то у не туристів — 21,9%. У сільських дітей різниця ця незначна — відповідно 34,9% і 37,5%. Займаються в гуртках туристи — 40% (місто) проти 17,8%; сільські — 38,2% проти 27,8%.

Під час проведення констатувального експерименту було поставлено перед учнями питання: «Якби в тебе з'явилося більше вільного часу, то як би ти його використав?» Отримані відповіді відображені в додатку А.3.

Міські туристи віддали перевагу громадській роботі — 1,9%, сільські — 0,8%. Сільські підлітки-туристи виявили тут більшу поставність порівнянно із міськими. Їхні ровесники, які не займаються туристсько-краєзнавчою діяльністю, зовсім не визначили місця громадській роботі у своєму бюджеті часу. Спостерігається різка відмінність у ставленні до навчання у міських туристів (17,9%) та у не туристів (4,6%); у сільських туристів ця цифра в 1,5 разу більше порівняно з не туристами.

Фізичній праці більш надали увагу підлітки, які не займаються туризмом — 11,9% (місто) та 9,7% (село) проти 3,3% та 0%.

З опитаних респондентів, які не займаються туристсько-краєзнавчою діяльністю, 15,5% (місто) та 11,1% (село) хотіли б зайнятися туризмом.

Більше дивляться телепередачі не туристи — 8,7% (місто) та 5,6% (село) проти показників туристів — 2,3% (місто) та 1,6% (село). 17,1% сільських підлітків-туристів ходили б у гості до родичів, друзів, проявляли б про них турботу. Ровесники не туристи не дали відповіді у запропонованій їм графі (0%). У міських хлопців спостерігається невелика різниця — 6,6% (туристи) та 5% (не туристи).

Встановлено, що не туристи не хотіли б проводити час із батьками (0%). Туристи ж, навпаки, — 1,9% (місто) та 12,2% (село) — хочуть бути разом із батьками, причому показники сільських туристів виявилися вище, ніж у міських.

Отже, постійна участь підлітків у різних справах у процесі туристсько-краєзнавчої діяльності допомагає усвідомлювати суспільну значущість виконуваної роботи, виробляти необхід-

ні організаторські уміння, сприяє прояву ініціативності і творчості, стимулюється прагнення брати участь у громадсько-корисній праці (додаток А.1).

На наступному етапі констатувального експерименту нами за мету було поставлено вивчити зміст використання вільного часу підлітків четвертих — сьомих класів при умовному його збільшенні (додаток А.3).

Вихованці, які не займаються туристсько-краєзнавчою діяльністю (281 респ.), не знають як розпорядитися вільним часом — 3,2% (місто) та 2,8% (село). Ті, хто займається туризмом (335 респ.) на запропоноване питання не надали відповідей, тобто вони знають як розподілити вільний час.

2,7% (туристи) виділили час на заняття громадською роботою, а не туристи взагалі не проявили бажання зайнятися громадсько-корисною діяльністю (0%). У ставленні до навчання показники туристів-підлітків в 2,5 разу перевищили означене.

Безцільно проводять час 0,5% (місто) та 0% (село) діти, які займаються туризмом, а не туристи — 24,7% (місто) і 8,3% (село).

Порівнюючи заняття в гуртках, констатуємо, що великих розбіжностей немає, окрім показників у сільських підлітків не туристів — у них найвищий показник 16,7%.

З метою вивчення організації проведення позаурочного часу серед підлітків перед респондентами було поставлено питання «Хто допомагає тобі проводити позаурочний час?» Вихованці-туристи визначили, що їм допомагають проводити позаурочний час товариші, потім навчальний заклад та родичі (сім'я), на третьому місці — позашкільні установи і на останньому — шефи (додаток А.4). Підлітки не туристи на перше місце поставили також товаришів, на друге — родичів (сім'я), на третє — позашкільні установи, на четверте — навчальний заклад і останнє місце відвели шефам.

Одержані дані засвідчили, що увага шефських підприємств загальноосвітнім навчальним закладам перебуває на незадовільному рівні. Також треба звернути увагу на те, що всі підлітки на перше місце у допомозі проведення позаурочного часу поставили товаришів. Тоді з вищенаведеного постає потреба вивчення питання про зміст проведення цього часу саме з товаришами.

На базі отриманих даних безцільного проведення часу ми провели порівняння кількості «важких» підлітків, які займаються і не займаються туристсько-краєзнавчою діяльністю. Також вивчили показники за класами (додаток Б).

Спостерігається, що зростання правопорушень у тих хто займається туристсько-краєзнавчою діяльністю припадає на сьомі класи (3,3%), у четвертих–п'ятих класах їх немає, у шостих — усього 0,3%. Серед підлітків, які не займаються туризмом у 4-х, 5-х і 7-х класах були виявлені такі, що стоять чи на внутрішньошкільному обліку або в кримінальній інспекції у справах неповнолітніх.

Із 292 підлітків-респондентів четвертих-сьомих класів скоїли правопорушення 6,2%. Ми простежуємо зростання числа правопорушень, їх кількість ніби «нашаровується», збільшується в кожному старшому класі.

Можна констатувати, що від соціально-комунікативної активності підлітків залежить вибір не тільки дозвільної діяльності — «конструктивної», тобто спрямованої на самовдосконалення, особистісно значущу творчість, на активну дію на різноманітні аспекти життя групи, суспільства, але й «деструктивної», тобто такої, яка виявляється в антисоціальній поведінці.

Як показав аналіз даних у підлітків-туристів у проведенні вільного часу переважають групові форми організації дозвілля. В структурі їх вільного часу багато корисних творчих справ, завдяки чому підлітки усвідомлюють соціальну спрямованість своєї діяльності, її значущість.

З огляду на викладене, ми доходимо висновку, що туристсько-краєзнавча діяльність займає значне місце у структурі і змісті вільного часу підлітків, перетворюючи цей час на активний, діяльний, тобто в чинник не тільки фізичного розвитку і здорового проведення часу, але й участі у суспільному житті.

Тому раціональність використання вільного часу, духовне зростання вихованців підліткового віку, об'єднання їх в туристсько-краєзнавчі групи — ці діалектично взаємопов'язані процеси, є чинниками розвитку і прояву соціально-комунікативної активності підлітків.

Вивчення соціально-комунікативної активності припускає також виявлення об'єктивних і суб'єктивних чинників, придатних для фіксації і вимірювання даного поняття, з тим, щоб передбачити, врахувати вплив як об'єктивних, так і суб'єктивних чинників на стимулювання соціально-комунікативної активності особистості, а також допомагає з'ясувати механізми характеру цього стимулювання. Насамперед, треба виходити з того, що сам чинник (як суб'єктивний, так і об'єктивний) є ланкою в цілій низці опосередкувань.

«Чинник — це причина, рушійна сила якого-небудь процесу [160, с. 25]». Суб'єктивні та об'єктивні чинники є характеристиками суб'єктів або об'єктів діяльності. Цю точку зору Є. О. Самбурова підтримує й Т. М. Мальковська [97, с. 4].

Також можна вважати основними чинниками, що впливають на соціальну активність і технічний прогрес, і динаміку соціальної структури суспільства, і моральне та матеріальне стимулювання, й ідейно-виховну роботу.

Чинники, які сприяють розвитку соціально-комунікативної активності особистості розглянуті в низці публікацій [5; 16; 28; 66; 97; 176; 179].

Погоджуючись загалом із висновками авторів, хотілося б зазначити, що обмежуватися ними не можна. Теоретичний підхід до проблеми чинників соціально-комунікативної активності припускає не тільки їх виявлення, але і їх систематизацію та класифікацію.

На думку О. П. Поліканової [143, с. 20], існує три сукупності чинників.

До *першої групи* вона відносить економічні, політичні, ідеологічні, національні та інтернаціональні чинники. До *другої* — громадську думку, етично-ціннісні орієнтації, традиції, життєвий досвід, звички, рівень освіти. До *третьої* — характеристики індивідуальної свідомості, загальний психічний склад особистості, її емоційні та вольові якості.

Значно менше досліджена роль суб'єктивних чинників стимулювання соціально-комунікативної активності підлітків. Поняття «суб'єктивний чинник» фіксує саме «елемент причетності, на вмисності, свідомості у впливі суб'єкта на об'єкт, позначає активну, діяльну участь суб'єкта у зміні чого-небудь [160, с. 25]». Для реалізації об'єктивних умов необхідна дія суб'єктивних чинників, яка є цілеспрямованою і керованою, при цьому їх ефективність значною мірою зумовлена об'єктивним рівнем знань об'єкта дії.

Д. І. Гришин у структурі суб'єктивного чинника виокремлює три компоненти: емоційно-плотський, інтелектуально-ціннісний і морально-вольовий [35, с. 44].

У свою чергу, вольові прояви в середньому шкільному віці значно відрізняються від цих проявів у молодших школярів, адже «інтенсивне накопичення знань, розширення пізнавальних можливостей, досвід спілкування з людьми, критичне ставлення до навколишнього світу, підвищення особистої відповідальності за свої вчинки — всі ці чинники визначають розвиток волі у підлітків [36, с. 149]».

Туристсько-краєзнавча діяльність є перевіркою і вихованням вольових якостей дітей підліткового віку. Воля випробується у труднощах, в яких і відбувається справжній іспит людських цінностей. Одним із мотивів занять туризмом підлітки відмічають бажання стати фізично сильними, вольовими, одночасно бути зі всіма, але не пригнічуючи свою особистість, а проявляючи себе в громадсько-корисній, важливій для малої соціальної групи справі.

У механізмі дії суб'єктивного чинника, який впливає на стимулювання і зростання соціально-комунікативної активності, ми виділяємо такі елементи: підвищення рівня свідомості підлітків на основі якості освіти та виховання, «які націлені на формування в особистості національної ідеї» [110; 221]; всебічне використання самоврядування як засобу виховання підлітків; соціально-комунікативна діяльність і національно-громадянська діяльність, які є детермінуючим чинником розвитку громадянської позиції підлітка; людський чинник — як єдність загального, особливого та одиничного; розвиток моральних мотивів, задоволеності від приношеної користі малій соціальній групі та суспільству.

Водночас, однією з головних рис особистості підлітка є спрямованість як сукупність основних мотивів, які визначаються активністю і вибірковістю міжособистісних взаємин. Але спрямованість підлітка може бути націлена на особисті інтереси або на інтереси дитячої групи. Маючи соціальну спрямованість, туристсько-краєзнавча діяльність впливає на емоційний клімат у туристсько-краєзнавчій групі, на формування громадської думки, на вироблення етичних якостей, традицій групи, загальноосвітнього навчального закладу, що впливає, в свою чергу, на становлення громадянської позиції підлітків.

Ми зробили спробу виокремити суб'єктивні чинники, які впливають на стимулювання соціально-комунікативної активності підлітків у процесі туристсько-краєзнавчої діяльності, що показано на табл. 1.1

Суб'єктивні чинники показують, як і за яких умов об'єктивні взаємини, в яких перебувають підлітки перетворюються на взаємини для них самих, тобто отримують особисте значення; яку роль в цьому відіграє вихователь і як за наявності цих взаємин стимулюється соціально-комунікативна активність підлітка.

«Об'єктивна потреба, перш ніж стати спонукальною силою активності, повинна пройти через людську голову і відобразитися в ній, тобто бути усвідомленою. Відображена потреба виявляється

як суб'єктивний стан особистості, відношення, яке має тенденцію регулювати поведінку і діяльність [68, с. 31]», тому внутрішніми спонуканами соціально-комунікативної активності є потреби.

Таблиця 1.1 — Суб'єктивні чинники, що впливають на стимулювання соціально-комунікативної активності підлітків

СУБ'ЄКТИВНІ ЧИННИКИ СТИМУЛЮВАННЯ СОЦІАЛЬНО-КОМУНІКАТИВНОЇ АКТИВНОСТІ ПІДЛІТКІВ У ПРОЦЕСІ ТУРИСТСЬКО-КРАЄЗНАВЧОЇ ДІЯЛЬНОСТІ			
	↓		
↓	Соціальна спрямованість особистості підлітка		
	↓		
	Підвищення рівня свідомості підлітка		
	↓		
Афективний	<p><i>Людський чинник</i> (як єдність загального, особливого та одиничного)</p>		
↓	<table border="1" style="width: 100%;"> <tr> <td style="width: 50%; text-align: center;">Змістова сторона (пов'язана із самою особистістю)</td> <td style="width: 50%; text-align: center;">Функціональна сторона (бажання, прагнення, ідеали, інтереси, потреби, мотиви особистості)</td> </tr> </table>	Змістова сторона (пов'язана із самою особистістю)	Функціональна сторона (бажання, прагнення, ідеали, інтереси, потреби, мотиви особистості)
Змістова сторона (пов'язана із самою особистістю)	Функціональна сторона (бажання, прагнення, ідеали, інтереси, потреби, мотиви особистості)		
↓	<p>Розвиток моральних мотивів</p> <p>↓</p> <p>Задоволеність від виконання громадсько-корисної роботи</p> <p>↓</p> <p>Роль вихователя у взаєминах з підлітками</p> <p>↓</p> <p>Соціальні установки особистості підлітка</p> <p>↓</p> <p>Внутрішня позиція особистості підлітка</p> <p>↓</p> <p>Ставлення підлітка до туристсько-краєзнавчої діяльності, статус підлітка у соціальній групі</p> <p>↓</p> <p>Ступень комунікативності, товариськості підлітка</p> <p>↓</p> <p>Самоврядування</p> <p>↓</p> <p>Суспільна поведінка</p>		
↓	<p>Когнітивний</p>		
↓	<p>Аксіологічний</p>		
↓	<p>Праксеологічний</p>		

«Люди звикли пояснювати свої дії зі свого мислення, замість того, щоб пояснити їх із своїх потреб, котрі при цьому, звичайно, відбиваються в голові, усвідомлюються [101, с. 493]».

Стимулювання у вихованця підліткового віку потреби в діяльності, спрямованій на вдосконалення своєї особистості, є завданням виховання і самовиховання, умовою різнобічного розвитку особистості.

Виникнення та розвиток потреб і звичок діалектично взаємопов'язані. Цей взаємозв'язок виявляється в тому, що деякі потреби формуються через звичку. Адже звичка — це сформована навичка, виконання якої стало потребою.

На наш погляд вдалим є таке визначення поняття потреби: «Потреба — стан організму людської особистості, соціальної групи, суспільства загалом, що виражає залежність від об'єктивного змісту умов їх існування та розвитку і виступає джерелом різних форм активності [191, с. 327–328]».

Тому фундаментальними детермінантами соціально-комунікативної активності виступають потреби та інтереси, оскільки «ніхто не може зробити що-небудь, не роблячи цього, разом з тим, заради якої-небудь зі своїх потреб [100, с. 245]».

Соціальна детермінація соціально-комунікативної активності здійснюється через мотиваційно-потребнісну сферу людини. Це дає підставу говорити про наявність суб'єктивної детермінації діяльності особистості та її активності, основою якої є потреби. Звідси джерелом соціально-комунікативної активності стають ті потреби, які стали для неї суб'єктивно значущими, оскільки є «генетично первинним до основних чинників активності людини [111, с. 177]».

Тому соціально-комунікативна активність може бути зумовлена цілим комплексом соціальних установок і внутрішньою позицією особистості підлітка (домаганнями та іншими мотивуючими чинниками).

Провідний мотив занять туристсько-краєзнавчою діяльністю — не тільки прагнення займатися руховою активністю, але й досягнення поставленої мети. Як відмічає І. М. Пілат [141, с. 194], мотиви участі підлітків у туристській та краєзнавчій діяльності пов'язані, головним чином, з усвідомленням ними соціальної значущості.

За характером усі мотиви можна умовно розподілити на чотири групи [19, с. 80], що свідчить про певну установку особистості переважно на той або інший вид діяльності: громадсько-корисну діяльність, розвиток власної особистості, формальне виконання

громадських доручень, егоїстично-корисливу діяльність.

Якщо мотив — «внутрішня спонука до діяльності [179, с. 21]», то соціально-комунікативна активність реалізується у вигляді громадсько-корисних дій в процесі міжособистісного спілкування під впливом мотивів і стимулів, в основі яких лежать суспільно значущі потреби. Інтереси ж підлітків у процесі туристсько-краєзнавчої діяльності носять пізнавальну спрямованість і їх вивчення має стосунок до взаємодії особистого і громадського, особистого і групового, а також ролі особистості в житті суспільства [37; 118, с. 68; 180].

Вивчивши інтереси підлітків у процесі туристсько-краєзнавчої діяльності до громадської, спортивної діяльності та туристсько-краєзнавчої роботи, ми виявили такі результати: сільські туристи четвертих-сьомих класів (124 респ.) показали високий ступінь інтересу до громадської роботи — 33,9% проти 13,6% у не туристів; до спорту — 52,4% проти 36,4% і до туризму — 54% проти 34,8%.

Міські туристи-підлітки четвертих-сьомих класів (219 респ.) виявили незначний інтерес до громадської роботи — 12,3%, хоча показали велику зацікавленість спортом — 68,9% проти 43,8% у не туристів, а до туристсько-краєзнавчої діяльності — 78,8% проти 34,2% (додаток В). У графі, що відображає індивідуальне ставлення до запропонованих видів діяльності, у підлітків не туристів вищі, ніж у туристів: 23,3% (місто, не туристи) проти 17,5% (туристи). Село (не туристи) — 27,3% проти 6,5% (туристи).

За загальними показниками у міських і сільських школярів — 24,2% у не туристів проти 13,4% у туристів.

Ті, хто не займається туристсько-краєзнавчою діяльністю, також вказують (21% у місті та 15,1% у селі) на повну байдужість до спортивної діяльності. За загальними показниками — 19,6% проти 11,3% у туристів. Досліджуючи ставлення підлітків до туристсько-краєзнавчої діяльності, ми виявили ще більш істотні відмінності: у туристів — 2,4% (місто) проти 36,1%; за загальними даними — у туристів 6,3% проти 30,9% у не туристів. Тобто, ті підлітки, які не займаються туристсько-краєзнавчою діяльністю виявляють більшу байдужість, пасивність до громадської роботи, занять спортом, краєзнавства і туризму.

Участі підлітків у суспільно значущій справі сприяють і громадські організації, які цілеспрямовано впливають на їх особистість у напрямку їх різностороннього розвитку.

Ми вивчили питання відносно прагнення підлітка зайняти сприятливе місце в колі його ровесників.

Отримані дані опитаних нами учнів четвертих-сьомих класів (460 респондентів-туристів і 351 респондент серед не туристів), дають нам змогу стверджувати, що підлітки прагнуть зайняти поважне місце серед своїх товаришів — 84,8% туристів і 81,8% не туристів (додаток Д.1).

Тому до суб'єктивних чинників ми відносимо і статус підлітка в соціальній групі, його ставлення до туристсько-краєзнавчої діяльності, ступінь комунікативності і товариськості.

У процесі самоутвердження особистості в громадському житті відбувається активний розвиток індивідуальної самосвідомості, а саме почуття і усвідомлення особистісної значущості і самоповаги, що є згустком етично-психологічної енергії піднесення соціальних цінностей і життєвих домагань особистості, що неминуче приводить до того, що і в реальному соціальному процесі розгортається соціально-психологічна ситуація подолання «межі», особливо, якщо розглядати ситуацію подолання «зовнішньої межі», яка виникає на основі розвитку тенденції активної участі в громадському самоврядуванні у процесі міжособистісної взаємодії. Відповідно до цього наша думка знаходить підтримку у працях науковців [37; 66; 75].

Самоврядування формує у підлітків справжній колективізм, особисту відповідальність за доручену справу, самостійність, ініціативність, свідому дисципліну, організаторські здібності. Треба зазначити, що самоврядування якнайповніше розкривається у всіляких видах позаурочної діяльності, ми ж зупинили свій вибір на туристсько-краєзнавчій діяльності.

Ми розглядаємо самоврядування як один із суб'єктивних чинників групової свідомості і поведінки підлітків — чи то у великій, чи то у малій соціальній групі. Суперечність цього феномену полягає у природному характері: він розвивається активно, інтенсивно, але хоча вихованець, водночас, ще не набув певного досвіду для вирішення проблем, які виникають.

У шкільному туризмі самоврядування підлітків пов'язано з активною їх участю в роботі громадських організацій, учнівських клубів, загальноосвітніх навчальних закладів і позашкільних установ в походах, подорожах і експедиціях, виявляється в їхній організаторській діяльності. Тому в туристських групах, де добре налагоджена робота органів самоврядування, процес самовиховання і самовдосконалення виступає як один з провідних чинників розвитку особистості підлітка і стимулювання його соціально-комунікативної активності.

Із суб'єктивних чинників великий вплив на поведінку особистості чинить суспільна поведінка, яка виявляється в похідному житті туристської групи, в процесі міжособистісної взаємодії її учасників, громадсько-корисній діяльності туристів-підлітків, у вчинках під час подолання труднощів похідного життя.

«Саме поведінка як форма взаємодії з оточуючим середовищем, що опосередкована зовнішньою (рухливою) та внутрішньою (психічною) активністю, відображає змістовну сторону засвоєних підлітком ціннісно-нормативних умінь, моральних принципів та світоглядних переконань [1, с. 5]», яка формується під впливом двох чинників: соціального (макро і мікросередовища) та психологічного (особливості особистості). Сам процес засвоєння підлітками норм поведінки, за Н. В. Абдюковою, поділяється на чотири етапи: обізнаність з нормою, розуміння її змісту; ототожнення своєї поведінки з нормою; бажання наслідувати норму; здатність реалізовувати її [1, с. 6].

З цією метою на наступному етапі експериментальної роботи ми дослідили (додаток Д.2) оцінку суспільної поведінки у тих вихованців, які займаються туристсько-краєзнавчою діяльністю і у тих, хто нею не займається. У туристів-підлітків четвертих-сьомих класів у 32,4% відмічається зразкова поведінка, тоді як у тих, хто не займається туристсько-краєзнавчою діяльністю, — у 15,1%. Показник незадовільної поведінки у туристів менший — 0,6% ніж у не туристів — 2,8%. Результати співвідношення зразкової поведінки (місто+село) за класами зображено на рис. 1.1.

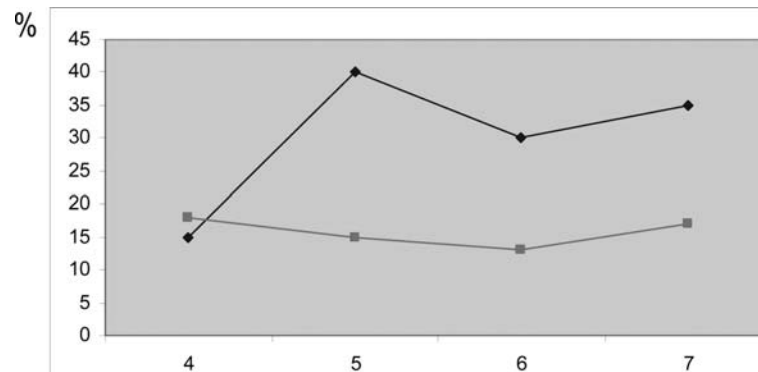

Рис. 1.1. — Залежність оцінки з поведінки від участі підлітків у туристсько-краєзнавчій діяльності:

— ромб — ТКД займаються
— квадрат — ТКД не займаються

Звідси випливає, що ми спостерігаємо велику перевагу зразкової поведінки у підлітків-туристів. Пік зразкової поведінки припадає на п'яті класи: у туристів 40% проти 13,5% у не туристів. Найкращий результат зразкової поведінки у тих, хто не займається туризмом, показали четверті класи — 18,6%.

Підсумовуючи сказане, ми можемо об'єднати всі суб'єктивні чинники стимулювання соціально-комунікативної активності особистості підлітка в один, сукупний, а саме — людський чинник. Справді, до людського чинника привернута увага педагогіки, психології та інших наук. Але говорячи про людський чинник, ми маємо на увазі і суб'єктивний чинник, який виявляється в діяльності громадських груп, а звідси і особистостей, які їх утворюють. Вони однорідні за своєю суттю, оскільки особистість підлітка засвоює соціальні погляди, ціннісні орієнтації громади, які вже затвердились у громадському житті і, отже, робить їх особистим надбанням, вироблює роль стимулів і мотивів суспільної поведінки. Всі багатоманітні якості, які виявляються в різних видах діяльності людини з навколишнім світом, якраз і охоплюються поняттям «людський чинник».

Отже, людський чинник можна визначати як виявлення і використання творчих можливостей людини на користь суспільства, як принципову можливість людей виступати суб'єктом перетворення об'єкта — природи, як доцільну, організовану й усвідомлену діяльність соціальних суб'єктів.

В умовах сучасного суспільства соціальна природа є особливістю людського чинника. За визначенням І. І. Бугрової «людський чинник — це сама людина, узятя в сукупності всіх її зв'язків і відносин, що забезпечують її життєдіяльність, розвиток, суспільну активність [18, с. 67]». Авторка у змісті людського чинника виділяє дві сторони: змістовну і функціональну. Перша сторона пов'язується із самою людиною, а друга — з бажаннями, прагненнями, потребами, ідеалами людини як особистості.

На закінчення зазначимо, що, розглянувши наведені вище визначення, ми не можемо не погодитися з думкою В. І. Фоміних, який вказує на те, що більшість дослідників зводить змістовні характеристики поняття «людський чинник» до проявів соціально-комунікативної активності і показників міжособистісної взаємодії людей у групах, при цьому виділяє в структурі людського чинника ще і здібності [14, с. 84].

Перейдемо до розгляду всередині особистісних структурних детермінант соціально-комунікативної активності.

Ними, на нашу думку, виступають такі якості особистості: ініціативність, відповідальність, продуктивність. Ці якості виділяються на підставі аналізу особливостей регуляції різних етапів діяльності, на етапі включення в діяльність особистісна регуляція виявляється в ініціативності. На етапі реалізації діяльності — у відповідальності, на етапі завершення діяльності — у продуктивності.

Ініціатива — стрічна щодо вимог дійсності вільна форма активності, що забезпечує добровільне, творче включення в діяльність, розширення меж необхідного. С. Л. Рубінштейн визначає ініціативу як перший крок діяльності, характеризує її як уміння добре і легко взятися за справу за власним почином, не чекаючи стимуляції ззовні [153, с. 524].

Ініціативність як властивість особистості формується і розвивається в процесі активного включення в різні види групової діяльності, творчого ставлення особистості до них.

У ході нашого експерименту ми запропонували підліткам четвертих-сьомих класів обрати якості особистості, властиві кожному з них (додатки Е.1, Е.2) і своєму товаришу (додатки Е.3, Е.4). Пропонували чотири якості: ініціативність, відповідальність, самостійність, комунікативність. Підлітки-туристи поставили «ініціативність» як властиву їхній особистості якість, на останнє місце — 5,1%, як і не туристи — 2,8%; хоча показники у туристів майже вдвічі вищі, ніж у тих, хто не займається туризмом. На перше місце всі респонденти (621 особи) поставили «самостійність» (туристи — 16,5%, не туристи — 21,4%); на друге місце — «відповідальність» (туристи — 10,1%, не туристи — 8,4%); на третє — «комунікативність» туристи — 8,6% і не туристи — 6,7%.

Нами було проаналізовано показники «ініціативності» в туристських групах.

Так, четверокласники-туристи взагалі не вказують цю якість, як властиву їх особистості (0%), хоча не туристи визначають її 6,8%. П'ятикласники-туристи показують значне її зростання — 4,8%, тоді як у не туристів спостерігається її зниження — 2,7%.

У шестикласників-туристів цей показник впав до 4,2% (на 0,6% порівняно з п'ятьма класами), а підлітки, які не займаються туристсько-краєзнавчою діяльністю, взагалі не виділяють цю якість — 0%. Семикласники-туристи дали найбільший відсоток ініціативності — 7,3% — як властивої якості їхньої особистості, тоді як не туристи визначили її лише 1,7%, тобто майже втричі менше.

Розглянувши дані підлітків-туристів четвертих-сьомих класів (336 респ.) щодо такої властивої їм якості особистості, як «ініціативність», ми отримали показник 5,1%, що майже вдвічі перевищує показники, отримані у не туристів (285 респ.) — 2,8%, як це показано на рис. 1.2.

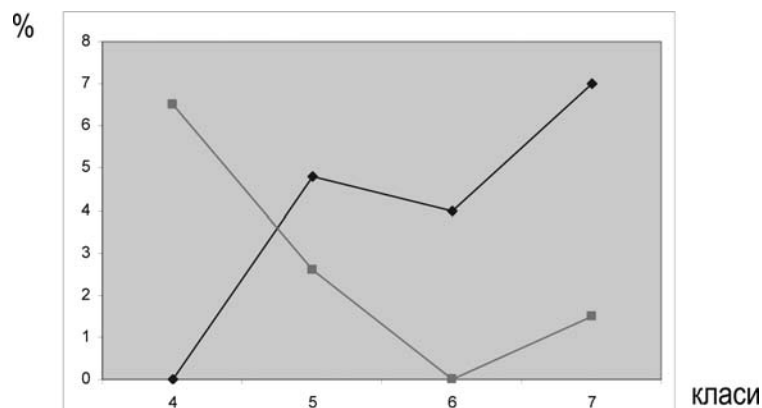

Рис. 1.2. — Залежність розвитку ініціативності у підлітків від участі у туристсько-краєзнавчій діяльності

- займаються ТКД
- не займаються ТКД

Це зумовлено тим, що кожний підліток у туристській групі бачить в товаришеві-ровеснику не чинник, який обмежує його активність і ініціативу, а умову продовження і доповнення своїх здібностей, котрі отримують, завдяки даному оточенню, подальший розвиток.

Звернімося до отриманих даних з «ініціативності» відносно товариша-підлітка (додатки Е.3, Е.4).

Підлітки не туристи не дали даних по четвертих (0%) і сьомих класах (0%), тоді як туристи-четверокласники 3,8% віддають перевагу даній якості в своєму другові. Найбільший показник простежується в сьомих класах — 8,3% серед туристів.

За загальними показниками четвертих-сьомих класів можна констатувати, що втричі більше підлітків-туристів віддають перевагу «ініціативності» в товаришеві, ніж не туристи (1,1%).

Також ми проаналізували частоту виступів дітей на зборах, на яких вони виступали з тією або іншою пропозицією (додаток Ж).

Висока частотність, активність виступів припадає на дівчаток-туристок: 3–4 виступи на зборах (протягом року) дівчат

четвертих-сьомих класів, що становить 9,7%, а у хлопчиків — 4,7%. Є навіть такі підлітки, які виступали більш як чотири рази — 6,7% (дівчата), 4,1% (хлопці).

Не туристи показали дуже низький результат активності виступів на зборах: жодного разу не виступали 65,8% дівчаток та 67,4% хлопців. 3–4 виступи належать 6% дівчаток і 4,2% хлопців, а більше чотирьох виступів — 2% дівчаток і 3,5% хлопчиків.

Узагальнені показники тургруп четвертих-сьомих класів дали змогу стверджувати, що підлітки-туристи частіше виступають на зборах, вносять свої пропозиції, виявляють ініціативу. З них двічі виступали 7,2% проти 5,5% не туристів; 3–4 рази — 7,2% (туристи) і 5,2% (не туристи); понад чотирьох разів — 5,4% (туристи) і 2,7% (не туристи). Однак треба зазначити, що для нас вважається високим показник у туристів, котрі жодного разу не виступили на зборах, — 45,7%, тим часом він нижчий, ніж у не туристів — 67,4%.

Звідси випливає, що позитивне ставлення туристської групи до ініціативи кожного її члена дає змогу не тільки підтримати та розвинути їх індивідуальність, але й цілеспрямовано формувати особистість, здатну надалі самостійно впливати на оточуючих їх людей. У процесі туристсько-краєзнавчої діяльності задоволеність особистої потреби поєднується з виконанням громадянського обов'язку добровільно, під впливом внутрішньої потреби діяти спільно у груповій туристсько-краєзнавчій діяльності в умовах простору для виявлення ініціативи та самодіяльності.

Ініціативне ставлення до справи стає більш характерним для підлітків-туристів. Вони шукають об'єкти для прояву ініціативи в громадсько-корисних справах. Тому ми погоджуємося з думкою В. І. Ключкіна, який надає діяльності ініціативно-творчий характер, відмінними ознаками якої виступає уміння самостійно визначати мету і завдання діяльності, творчо використовуючи найбільш ефективні засоби їх реалізації, захопленість від виконуваної роботи [67, с. 21].

Ми схильні також розглядати туристсько-краєзнавчу діяльність як ініціативно-творчу. Але для різнобічного формування особистості підліткового віку важливим є оптимальне поєднання ініціативи і відповідальності: без діяльної відповідальної реалізації ініціатива залишається важливим, але нереалізованим потенціалом особистості, а відповідальність без творчої ініціативи залишається лише старанністю.

Відповідальність — самостійне, добровільне здійснення необхідності в межах і формах, визначуваних особистістю. Вона виступає як ідеальне моделювання людиною відповідальної ситуації, її межі і рівня складності [3, с. 6], що містить у собі низку таких якостей, як самостійність, незалежність, упевненість, рішучість, наполегливість та ін. «Відповідальність є пробний камінь і основний критерій характеру і спрямованості особистості, що знаходиться в руках колективу [2, с. 21]».

Одним із перших відповідальність як соціальну якість, що виявляється дітьми у процесі міжособистісної взаємодії (навчально-пізнавальна, позанавчальна діяльність), ґрунтуючись на відносинах відповідальної залежності, визначив А. С. Макаренко [94, с. 39].

Прийняття на себе підлітком відповідальності або покладання цієї відповідальності на інших є вчинком, що глибоко характеризує життєву позицію особистості, її ставлення до світу, до інших і до себе.

С. Л. Рубінштейн підкреслював, що розкриття «ставлення людини до світу можливе крізь об'єктивну характеристику людського способу існування у світі як свідомої і діючої істоти..., здатної поставитись до світу та іншої людини... відповідно до його сутності, і тим адекватніше змінити і перетворити її своєю дією. Звідси людська відповідальність за все скоєне і за все згаєне [154, с. 38]».

У наш час комп'ютеризації, захоплення підлітками візуально-віртуальними засобами, які перешкоджають отриманню необхідного досвіду, що призводить до втрати дитиною індивідуальної свідомості, почуття дійсності, а також і відповідальності [15, с. 63–65], формується інфантильна свідомість, втрачається адекватне сприйняття реальності [182, с. 265–266].

І якщо підліток перестає сприймати реальність, то він не повною мірою, а може, і повною, усвідомлює наслідки своїх дій, впливу на реальні об'єкти. Особистість підліткового віку прагне комфорту, її свідомість відірвана від об'єктивної дійсності і це призводить до помилок, до дезорганізації, а може й руйнування соціальної групи, яка організовує роботу свідомості цього індивіда, оберігає його від негативного впливу стороннього, матеріального світу.

Тому головним інструментом розвитку людства на етапі швидкого виникнення та еволюції «другого розуму» стає удосконалення «організаційної структури [15, с. 83]», такого механізму, який об'єднує обмежених і неефективних людей особібно в ефективні соціальні групи.

Тому однією з найважливіших умов реалізації виховного потенціалу громадсько-корисної діяльності підлітків, виконання ними організаторських функцій у малій соціальній групі, запобігання формуванню негативних рис особистості є відповідальність. Вона виступає показником здатності індивіда свідомо, добровільно виконувати сукупність вимог, що пред'являються до нього суспільством, свідчить про зрілість особистості, відповідності всієї діяльності її громадянському обов'язку.

В умовах туристсько-краєзнавчої роботи відповідальність, будучи одним із чинників стимулювання соціально-комунікативної активності особистості підлітка, виступає в особливій формі «відносин відповідальної залежності» [173, с. 95; 95, с. 72].

Дослідження А. В. Петровського дали можливість виявити «каркас зв'язків і взаємин» даного феномену при розгляді шарів міжособистісної активності в колективі [125, с. 15]; у свою чергу, В. П. Ратніков стверджує, що міжособистісні стосунки існують «усередині» соціальних відносин [148, с. 5].

Для туристсько-краєзнавчих груп із розвинутими комунікативними взаєминами характерними є не тільки відповідальні стосунки між членами групи, але й зростаюча взаємна відповідальність між групою та її членами, що виступає важливим моментом взаємостосунків особистості підлітка і малої соціальної групи. Тому в ході спільної туристсько-краєзнавчої діяльності у кожного підлітка, як члена групи, виховується така особистісна відповідальність, що характеризується його соціальною орієнтацією, зумовленою груповими, колективними та громадськими інтересами, має виражений соціальний характер.

На думку Р. Р. Шахмуратова, відповідальність є суттєвим компонентом соціальних відносин, за допомогою якого досягається загально-методологічний підхід до процесу аналізу формування особистості в групі, колективі; обґрунтувавши положення про те, що «комунікативна основа зв'язку і взаємозв'язку суспільства і особистості є основою соціальної відповідальності [206, с. 6–7, с. 17]».

В. І. Тернопільська розуміє «соціальну відповідальність як інтегральне особистісне новоутворення (генералізуючу якість), яке характеризує соціальну типовість особистості [178, с. 83]». Мається на увазі здатність особистості дотримуватися у своїй поведінці і діяльності загальноприйнятих у суспільстві соціальних норм, вміння об'єктивно прогнозувати, проектувати власні дії, оцінювати себе, активно і соціально-значуще

виявляти свої індивідуальні здібності, виконувати рольові обов'язки, звітуватися за власні дії та здійснювати самооцінку та самоконтроль. У структурі соціальної відповідальності автор виділяє емотивний, когнітивний і практичний компоненти [178, с. 83].

Таким чином, відповідальність є результатом суб'єктивного відбиття у свідомості підлітка соціальних норм і вимог, що виникає як етична якість особистості в суспільно-значущій поведінці, в її етичних переконаннях, установках, ціннісних орієнтаціях. Вплітаючись у тканину суб'єктивно-психологічних переживань, відповідальність виступає як трансформація зовнішніх вимог до суспільної поведінки у внутрішні переконання, тобто сам процес соціалізації особистості підлітка «являє собою не просто процес засвоєння індивідом певних норм і цінностей, а й активне їх відтворення, що стає можливим лише внаслідок переведення їх у внутрішній особистісний план [1, с. 5]», який характеризується різною мірою усвідомлення індивідом власного ставлення до норм і цінностей його оточення. Під способами соціалізації особистості підлітка розуміються конкретні види взаємодії особистості із середовищем, за допомогою яких дитина активно включається в суспільне життя і засвоює соціальний досвід.

Однією з умов розвитку соціальної відповідальності у підлітків є включення їх у систему туристсько-краєзнавчої діяльності, задоволення в ній особистісних потреб, у першу чергу у самовизначенні, самоствердженні та самореалізації. А самореалізація, як зазначає А. Й. Капська, — це «свобода відстоювання своїх прав, переконань, це свобода творчості, саморозвитку талантів, здібностей, свобода вибору своїх суспільно-політичних пристрастей і симпатій, вибору своїх ідеалів [107, с. 16]». Заняття туризмом і краєзнавством становлять підлітка у стан відповідальності перед тургрупою; допомагають відійти від звичної позиції учня, за якого несуть відповідальність учителі; привчають правильно розподіляти свій час і цінувати його; допомагають подолати інфантильність, конформізм. У процесі туристсько-краєзнавчої діяльності самоврядування підлітків створює передумови для забезпечення такої позиції дітей, за якої вони можуть відчувати себе особистістю, яка володіє правом і обов'язком «загальної відповідальності [6, с. 26–30; 95, с. 88]».

Стимули відповідальності передбачають зовнішній контроль за виконанням громадського доручення з боку туристської групи. Вони ґрунтуються на свідомості особистості підлітка.

А саме соціалізуюча функція краєзнавчої освіти здійснюється за принципом «людиновідповідальності» [111, с. 48]. В. В. Обозний розглядає ще й принцип «природовідповідальності», який визначається «освітньою функцією культурного удосконалення фізичних якостей людини», збереження та розвитку її соціально-значущих природних задатків.

Як якість, котра властива своїй особистості, підлітки-туристи четвертих-сьомих класів виділяють «відповідальність» — 10,4%, не туристи — 8,4% (додатки Е.1, Е.2). «Самостійність» у туристів четвертих-сьомих класів становить 16,5%, тобто менше, ніж у не туристів — 21,4%.

Ми виявили, що специфіка підліткового віку виявляється в різко зростаючій самостійності як туристів, так і не туристів, підтверджуючи тим самим дані дослідження Є. І. Рогова, де вивчалася специфіка підліткового віку і прояв у цей період підлітками активності в системі групових взаємостосунків [150, с. 58].

Стосовно переваги цих якостей в товаришеві підлітки-туристи четвертих-сьомих класів відводять «відповідальності» 10,4%, не туристи — 6,3%, а «самостійності» — 14% (туристи), тоді як не туристи тільки 5,6%, що в 2,5 разу менше ніж у туристів (додатки Е.3, Е.4). 30,8% четверокласників-туристів ставлять «самостійність» в товаришеві на перше місце, як якість особистості; тоді як не туристи взагалі їй не приділяють жодної уваги — 0%.

Серед шестикласників-туристів показник «самостійності» склав 18,6%, майже втричі більше ніж у не туристів (8,9%). У туристів-семикласників — 11,9% проти 5,1% у не туристів. Найменший показник «самостійності» у туристів припадає на п'яті класи — 4,8%, а у не туристів — на четверті класи, де взагалі немає даних — 0% (додатки Е.3, Е.4).

Перевага «відповідальності» в своєму другові чітко преважує у підлітків-туристів четвертих-сьомих класів (10,4%) над показниками у не туристів (6,3%).

На нашу думку, це зумовлюється тим, що можливість діяти разом із товаришами, надання реальної допомоги один одному в процесі туристсько-краєзнавчої діяльності породжують більшу взаємну відповідальність за доручену справу, вимогливість, увагу і інтерес до діяльності ровесників, їх успіхів і невдач. Це є важливим показником згуртованості, зрілості усередині групових зв'язків і міжособистісних стосунків. Тому почуття відповідальності підлітків стимулюється в процесі групової туристсько-краєзнавчої діяльності під впливом, системи норм і взаємин відповідальної залежності її учасників, що складаються в ній, а також систематичної

участі підлітків у туристсько-краєзнавчої діяльності, що є умовою формування у підлітків відповідального ставлення до неї.

Ситуація походу, що створює індивідуально-психологічний чинник, який дає змогу зв'язати та зблизити туристів в туристсько-краєзнавчих подорожах, висуває перед підлітком необхідність підвищення вимогливості до себе і товаришів, відповідальності як за свої вчинки, так і за діяльність малої соціальної групи, розвиток самостійності.

Л. О. Сухінська визначає відповідальність як одну з форм активного ставлення особистості до оточуючої соціальної дійсності [173, с. 94–95], що виявляється за певних умов і характеризується низкою особливостей, як визначене спрямування відповідальної поведінки (відповідальність особистості виявляється в активному ставленні до інших людей); предметності відповідальної поведінки (наявність того, за що людина несе відповідальність перед іншими людьми).

Через вивчення негативного ставлення до громадської роботи у респондентів-туристів і не туристів (всього 627 підлітків) було встановлено, що «боятися відповідальності» (найбільший відсоток) міські — 3,9% і сільські туристи — 3,1%, які вчать у п'ятих класах. У сьомому класі підлітки-туристи не вказують цю причину, хоча загальний показник у міських туристів (четверті-сьомі класи) вищий — 1,4%, ніж у сільських — 0,8% (додаток 3.1). У підлітків, які не займаються туризмом (додаток 3.2), найбільший показник «страху відповідальності» у міських дітей — це припадає на шості класи — 11,4%, у сільських — на сьомі класи — 9,1%. «Страх відповідальності» у міських підлітків четвертих-сьомих класів (5,9%) втричі вищий, ніж у сільських дітей (1,8%). З усіх причин, що були вказані в опитуванні респондентів, саме «страх відповідальності» у тих, хто не займається туристсько-краєзнавчою діяльністю (село і місто), посідає перше місце за всіма показниками — 4,8%, тоді як у туристів (місто + село) ці дані (1,2%) стоять на третьому місці.

Викладене наочно відображає соціально-етичну зрілість особистості підлітка-туриста, панування соціально-комунікативних засад в її ціннісній орієнтації, показує здатність будувати свою життєдіяльність на основі поєднання громадянських і особистісних інтересів, а також сформованість до сьомого класу такої якості особистості, як відповідальність.

Продуктивність — досягнення особистістю об'єктивно-значущого результату, успішне завершення діяльності щодо реалізації

своїх ініціатив і доручень малої соціальної групи. Продуктивність характеризує заключний етап окремих дій і діяльності загалом. Продуктивність є тим критерієм, який найчастіше використовується при оцінюванні діяльності, активності людини.

У педагогічній роботі цей критерій часто буває провідним або навіть єдиним. Але, враховуючи тільки результат, продукт діяльності не можна рівнозначно свідчити про соціальну активність. Психологічно, особистісно результат істотний саме як результативне відображення процесу соціальної діяльності [154, с. 250].

Характеристика вчинку, яка базується на результативній стороні, є значною мірою формальною оцінкою. Зовні один і той самий акт поведінки, якщо не розкрити його внутрішній зміст, може виявитися по суті абсолютно різним вчинком. Тому, щоб уникнути помилок і формалізму у виховній роботі, необхідна глибока увага до внутрішнього змісту дій підлітка, до справжніх особистісних мотивів поведінки.

Підліткам-туристам ми запропонували визначити ті справи в туристсько-краєзнавчій роботі, які сприяють її суспільній значущості. Учні п'ятих (59%), шостих (80,5%), сьомих (57,8%) класів ставлять на перше місце ті справи, які сприяють зміні на краще оточуючого їх життя.

Четверокласники насамперед убачають у туристсько-краєзнавчій діяльності задоволення їх потреби в дозвіллі (69,2%). Отримана вибірка четвертих-сьомих класів (336 респ.) становила 66,7%. Респонденти вважають, що їхня туристсько-краєзнавча діяльність сприяє зміні на краще оточуючого життя (додаток 3.3). Характерно те, що порядок виборів у дітей не туристів збігається з порядком у туристів, але у відсотковому співвідношенні значно поступається як це видно на рис 1.3.

З метою визначення чинників, які впливають на стимулювання соціально-комунікативної активності підлітків ми звернулися до громадсько-корисної діяльності підлітків у процесі туристсько-краєзнавчої діяльності. Учням четвертих-сьомих класів нами було задане питання: «Що корисного зробив ваш туристський (бойскаутський) загін для школи, району, міста, для людей?» Туристи четвертих-сьомих класів виділили 56 видів громадсько-корисної діяльності, в яких брав участь їх туристсько-краєзнавчий загін, тоді як не туристи четвертих-сьомих класів — тільки 35 видів.

Слід зауважити, що у туристів чітко простежується участь їхньої малої соціальної групи в різноманітних видах громадсько-корисної роботи.

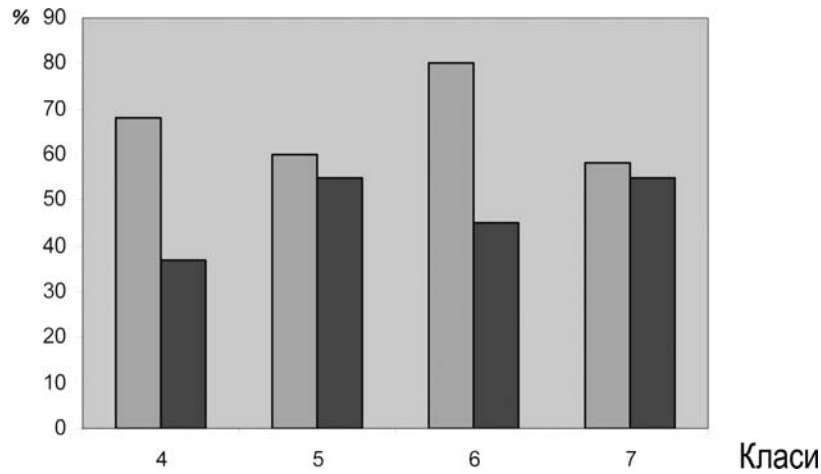

Рис. 1.3. — Оцінка підлітками суспільно значущих форм виховної роботи у процесі туристсько-краєзнавчої діяльності

- займаються ТКД
- не займаються ТКД

Так, загін четверокласників бере участь у восьми видах громадсько-корисної роботи, п'ятикласники — у 15, семикласники — у 17 видах. Тим часом у не туристів простежується спад після 11 видів громадсько-корисної роботи у п'ятих і шостих класах, а в сьомих — вже тільки 9 видів (проти 17 у туристів). Для громадсько-корисної діяльності туристів-підлітків характерним є те, що вона здійснюється шляхом засвоєння і передавання оточуючим ідейно-етичних знань, умінь, шляхом участі особистості підлітка в керуванні справами у своїй малій соціальній групі, загальноосвітнього навчального закладу.

Справді, простежується її результативність, адже пошукова і краєзнавча робота пов'язані з організацією і функціонуванням шкільних музеїв, відкриттям нових маршрутів для інших туристських загонів, передачею туристської майстерності молодшим школярам, збиранням фольклору для збереження народних традицій і їх пропаганди, збиранням лікарських рослин для хворих людей, з охороною природи — гасінням пожеж, чищенням лісів і водоймищ, посадкою молодих дерев, догляд за пам'ятниками, могилами, а також зароблянням грошей у фермерів для відновлення покинутих пам'ятників та могил, на придбання нового туристського інвентарю.

Відповіді про непродуктивність діяльності туристсько-краєзнавчих загонів четвертих-сьомих класів становили тільки 14,3%, тоді як у не туристів цей показник удвічі більший — 30,5%.

Ці дані служать достатньою підставою для висновку, що сам процес туристсько-краєзнавчої діяльності охоплює такі види діяльності: суспільно-політичну [54, с. 173–174; 190, с. 73]; навчально-пізнавальну [31]; предметно-перетворювальну [54, с. 173–174; 92; 187, с. 10–11; 192]; пошуково-дослідницьку [54, с. 173–174; 147; 152]; еколого-економічну [24; 25; 84]; спортивно-туристську [31; 150; 200]; краєзнавчу [78; 152]; художньо-естетичну [33; 107]; громадсько-корисну [205, с. 14]; педагогічну [35, с. 17; 161, с. 7]; організаторську [39; 49]; творчу [20; 107]; самодіяльність.

Завдяки цьому соціально-комунікативна активність виявляється в різних видах діяльності по-різному. Ці прояви залежать як від об'єктивних, так і суб'єктивних причин. Розвиток, зокрема, самодіяльності підлітка відбувається в суб'єктно-об'єктних стосунках, які характерні для наочно-практичної діяльності, включаючись у систему соціальних взаємин. Тому самодіяльність ми розглядаємо як соціально необхідну діяльність, яка зумовлена потребами і інтересами суб'єкта, а не зовнішніми обставинами. А беручи участь у туристсько-краєзнавчій роботі, підліток знаходить вихід своїй потребі в реальному полі діяльності, тому що наш досвід і практична робота в загальноосвітніх навчальних закладах свідчать, що існує протиріччя між потребою включення в діяльність підлітків і відсутністю реального поля їх діяльності.

Розглянемо тепер роль громадських доручень — як одного із показників продуктивності.

Громадські доручення — суб'єктивний чинник, який дає змогу залучати підлітків до громадсько-корисної діяльності. Це задовольняє багато потреб особистості, сприяє розвитку духовного світу підлітка, його самоповаги. Громадські доручення відіграють істотну роль у здійсненні мети школяра підліткового віку. Т. М. Гаврилова характеризує загальну мету «тим чинником, який об'єднує людей у спільну діяльність, відображаючись через внутрішні умови кожного учасника, і може прийматися або не прийматися ними. Це залежить від того, наскільки мета відповідає меті і мотивам членів спільної діяльності [29, с. 37–38]».

Правильно зауважує І. О. Філіппова, що фактична участь особистості у громадсько-корисній діяльності може виявлятися у двох формах — у виконанні громадських доручень і соціальній діяльності за власною ініціативою [190, с. 126]. Ми проаналізували

ставлення до громадської роботи підлітків, які займаються і не займаються туристсько-краєзнавчою діяльністю.

Порівняно з підлітками-туристами четвертих-сьомих класів у не туристів удвічі більше небажання виконувати громадські доручення, а серед причин цього небажання туристи переважно вказують на невпевненість у своїх можливостях — 9,2%, а не туристи — страх перед відповідальністю — 4,8%, не «виходить» виконати доручення — 3,1%, посилаються також на невпевненість у своїх можливостях — 3,4% (додатки 3.1, 3.2). Фактична участь підлітків у громадсько-корисній діяльності дає змогу визначити також «критерій факту 31, с. 43».

У туристів наявними є мотиви участі в громадсько-корисній роботі з бажанням (47%), за власною ініціативою, усвідомлення її потрібності для малої соціальної групи — 36,6% (додаток 3.4). У тих, хто не займається туризмом, показники набагато нижчі. У більшості випадків превалюють: небажання виконувати громадські доручення — 6,5%; відмовлення від їх виконання — 14,1%; необхідність виконання громадських доручень через те, що треба буде робити звіт — 13,7% (додаток 3.5).

Серед причин негативного ставлення до громадсько-корисної роботи підлітки-туристи вказують на таке: не впевнений у своїх можливостях — 6,6%; немає до кого звернутися за порадою і допомогою — 1,9%; не виходить — 1,4%; не вистачає рішучості — 0,5%; нецікаво — 0,5%.

Жоден із опитаних (336 респ.) не вказав, що «не хоче займатися громадською роботою» (додаток 3.1). Треба відзначити, що при проведенню нами опитуванні 621 підлітка (четвертих-сьомих класів) міста і села (туристи і не туристи) усі респонденти вказали, що кожен з них має громадське доручення, але виявлено, що деякі підлітки хотіли б мати ще одне громадське доручення (додаток 3.6). Акцентуємо увагу на те, що якість виконання громадських доручень дітьми ми не досліджували.

Процес стимулювання соціально-комунікативної активності припускає і зміну соціального статусу підлітка в громадсько-корисній діяльності. З цією метою ми запропонували підліткам визначити «чи хотіли б вони виконувати ще додатково громадське доручення і яке саме?»

За мету було поставлено активізувати вихованців з тим, щоб вони могли у майбутньому стати організаторами, лідерами у різних видах діяльності.

Виявилось, що бажання мати ще додаткове громадське доручення серед туристів четвертих-сьомих класів — 44,6%, тобто набагато більше, ніж у не туристів — 29,8%. Це просте-

жується як у міських (39,2% проти 28,8%), так і у сільських туристів — 54% проти 33,3% (додаток 3.6). Усе ж таки треба відмітити, що пік соціальної активності у виконанні громадських доручень і прагненні їх мати припадає на шості класи як у туристів (40% — місто і 73,7% — село, а за загальними показниками — 50,8%); так і не туристів (51,4% — місто і 33,3% — село, за загальними даними — 44,6%) (додаток 3.6).

Також ми запропонували респондентам вказати свою безпосередню участь у виконанні громадського доручення і принесену при цьому кожним підлітком користь (яку і кому), визначаючи таким чином «критерій відношення» [190, с. 128], що виражає суб'єктивну оцінку виконуваної людиною діяльності, її особистісне ставлення до доручення, відносячи цей критерій до суб'єктивних чинників.

Четверокласники-туристи і не туристи виділяють п'ять видів громадсько-корисної роботи, п'ятикласники мають також однакове число видів громадсько-корисної роботи — чотирнадцять, але вже простежується змістовна відмінність виконуваних туристами видів такої роботи від не туристів. Шестикласники-туристи визначають 19 видів такої діяльності, а не туристи — 15. Семикласники-туристи вказують на п'ятнадцять видів громадсько-корисної роботи, а не туристи — на дванадцять видів.

Провівши аналіз видів громадсько-корисної роботи четверокласників, ми не побачили істотних відмінностей у туристів і не туристів. У них всі громадські турботи зведені до збирання макулатури, виготовлення виробів на ярмарки солідарності, допомоги ветеранам війни та праці, старим людям, шефство над малюками (в дитячому садочку) тощо.

У п'ятих класах виявляються істотні відмінності. Якщо не туристам властиві стандартні доручення, які вони виконують не маючи інших і більш широкого вибору для своєї соціальної діяльності, як чергування по класу, школі, в ідальні, збирання макулатури, відповідальний за квіти, то у туристів розширилося поле їхньої соціальної діяльності, суспільної турботи: кухар («вивчаю поварське мистецтво, щоб ситно і смачно нагодувати в поході дітей»), ланковий («навчаю малечу туристської майстерності»), зелений патруль («чистили ліс від сміття», «розчистили питне джерело», «збираємо лікарські рослини і здаємо в аптеку для населення»), умілі руки («лагодили паркан старенькій бабусі в селі», «під час походу ремонтували стріху старенької хати»). У цьому разі громадські доручення отримують

дієвий початок. І якщо в класах не туристів один-два учні відповідають за збереження меблів («чекаємо, щоб батьки прийшли та полагодили»), два-три підлітки опікуються проблемами людей, що потребують допомоги, то в походах діти всі разом лагодять, допомагають, виявляють турботу і милосердя до оточуючих їх людей і навколишнього світу. При цьому можна зазначити, що кожний підліток-турист виконує відразу декілька громадських справ, доручень.

Шестикласники — не туристи виділили під час констатувального експерименту п'ятнадцять видів громадських доручень, але при цьому яскраво простежується монотонність, однотипність, одномоментність, що веде до пасивного виконання громадського доручення: привітання ветеранів («підписали листівки до Дня Перемоги»), охорона природи (це доручення розуміється як «догляд за квітами у класі», «стежити, щоб не обривали гілки на деревах, не бігали по клумбах»). У туристів же у виконанні громадських доручень простежується продуктивність їх громадсько-корисної діяльності: збирання матеріалів й оформлення шкільного музею (Музей хліба, Музей Великої Вітчизняної війни, Етнографічний музей, «Світлиця», Музей «Юність опалена війною», Музей І. С. Козловського, Музей освіти тощо), охорона природи («пошук і збирання маловідомих і маловивчених рослин», «розчищення лісу», «гасіння пожеж у лісах», «підсадка молодих дерев», «збираємо соснові шишки взимку і треба встигнути, щоб вони не почали розпускатися під снігом», фотограф-літописець («закарбувати пам'ятні місця у походах та зберегти незабутні моменти похідного життя, щоб зробити експозицію в школі»), турист-консультант («навчати туристської майстерності молодших учнів»), санітари («вміти перев'язувати рани, спинити кров», «не розгубитися і відразу надати медичну допомогу», «вилікувати товаришів», «розумітися в ліках»), ланкова («готувати маленьких учнів до свят», «готувати з малечою казки»).

У шестикласників-туристів чітко простежується поглиблення і розширення кола їх краєзнавчо-пошукової діяльності: створення і робота у шкільних музеях; виконання завдань Рад музеїв не тільки шкільних, але й міських; самостійне виготовлення туристського спорядження; обробка отриманих матеріалів під час походів; допомога ветеранам Великої Вітчизняної війни, праці, людям похилого віку; різнобічна діяльність вожатих з підшефними дітьми; керівництво різними гуртками — туристсько-краєзнавчим, спортивним, танцювальним, театральним, народних умільців. А у не туристів — громадські

доручення, що повторюються з року в рік: збирання макулатури, привітання ветеранів, «розсаджую квіти для кабінету».

Критичне ставлення підлітків до виконуваної ними громадсько-корисної роботи, їхнє уміння аналізувати і проводити самооцінку своєї громадсько-корисної діяльності відображено в додатку II. Так, 27,1% учнів четвертих-сьомих класів (336 респондентів-туристів) вважають, що вони ніякої користі своєю громадсько-корисною роботою нікому не принесли. У не туристів цей показник значно більший — 50,6%, тобто майже половина опитаних не туристів вважає свою громадсько-корисну діяльність нікому не потрібну і даремну (додаток II). Ми схильні розглядати такий високий показник даремності громадсько-корисної роботи ступенем монотонності, повторюваності громадських доручень у підлітків, які не займаються туризмом, що, в свою чергу, гальмує стимулювання і соціально-комунікативної активності.

Самостійне виконання різноманітних громадських доручень під час туристсько-краєзнавчої діяльності породжує у вихованців відчуття задоволеності від громадської роботи, зміцнює інтерес і відповідальне ставлення до неї, активно використовуються різноманітні доручення. Проводяться різні творчі групові справи, підлітку надається можливість проявити свою ініціативу, організаторські здібності, самостійність і, в свою чергу, потреба у громадсько-корисній діяльності носить більш свідомий характер. Формується більш стійкий і поглиблений інтерес до неї.

У процесі туристсько-краєзнавчої діяльності всі вихованці охоплені дорученнями, що веде до самоутвердження особистості і прояву її в самодіяльності, а також відбувається поєднання постійних тимчасових доручень, що є умовою стимулювання соціально-комунікативної активності підлітків.

На підставі сказаного вище можна виокремити такі чинники, що впливають на стимулювання соціально-комунікативної активності підлітків у процесі туристсько-краєзнавчої діяльності (табл. 1.2).

Тому в оцінці соціально-комунікативної активності особистості необхідно враховувати і результат, і процес досягнення цього результату. Виділені характеристики соціально-комунікативної активності особистості: ініціативність, відповідальність, продуктивність — існують не ізольовано одна від одної, а в тісному взаємозв'язку і взаємозалежності.

Таким чином, у процесі нашого дослідження ми виявили продуктивність діяльності туристсько-краєзнавчого загону, оскільки вона «вища за суму особистісних кількісно-якісних продуктивностей

всіх його членів» (М. Б. Євтух, О. П. Сердюк [40, с. 64]), будучи відмінною рисою малої соціальної групи, що підтверджує думку про те, що відмінною рисою такої соціальної групи слугує об'єднання вихованців завданнями діяльності, явно корисної для громади, структурними елементами якої є предмет сумісної діяльності членів малої соціальної групи (в нашому випадку — туристсько-краєзнавча), їхня діяльність, статуси і ролі, пов'язані з виконанням цієї діяльності, міжособистісні взаємини.

Таблиця 1.2 — Чинники, що впливають на стимулювання соціально-комунікативної активності підлітків у процесі туристсько-краєзнавчої діяльності

СОЦІАЛЬНО-КОМУНІКАТИВНА АКТИВНІСТЬ ПІДЛІТКІВ	
↑	↑
Об'єктивні чинники	↔ Суб'єктивні чинники
↓	↓
Технічний прогрес	Людський чинник
↓	↓
Динаміка соціальної структури суспільства	Характеристики індивідуальної свідомості
↓	↓
Економічні чинники	Загальний психічний склад особистості
↓	↓
Ідеологічні чинники	Емоційні та вольові якості особистості
↓	↓
Політичні чинники	Етично-ціннісні орієнтації
↓	↓
Національні чинники	Внутрішньоособистісні детермінанти (ініціативність, відповідальність, продуктивність)
↓	↓
Інтернаціональні чинники	Життєвий досвід
↓	↓
Моральні чинники	Рівень освіти
↓	↓
Соціальна діяльність	Вихованість
↓	
Вільний час	
↓	
Якість освіти	
↓	
Якість виховання	

Передбачення майбутніх результатів масових дій і соціальних змін (актуальне питання сьогодення) — специфічна особливість прояву людського чинника в сучасних умовах, що полягає в його соціально груповій природі.

Отже, визначені нами психолого-педагогічні чинники стимулювання соціально-комунікативної активності у підлітків дають нам змогу перейти до виявлення особливостей розвитку та прояву соціально-комунікативної активності підлітків.

1.3. Особливості розвитку і прояву соціально-комунікативної активності у підлітків

Для дослідження особливостей прояву та розвитку соціально-комунікативної активності необхідно було вирішити кілька взаємопов'язаних завдань на експериментальному рівні. Зокрема, це такі завдання:

- діагностування рівнів соціально-комунікативної активності;
- статистичне дослідження функціональної залежності соціально-комунікативної активності у туристів-підлітків і не туристів;
- вивчення динаміки взаємовпливу туристсько-краєзнавчої діяльності і соціально-комунікативної активності;
- визначення структури досліджуваного феномену.

Для розв'язання поставлених завдань нами застосовувався такий комплекс методів:

- емпіричні: спостереження, психодіагностика (соціометрія, бесіда, анкетування, експертна оцінка та інші);
- інтерпретаційні: аналіз матеріалу у плані розвитку (гностичний);
- формувальні: організація ТКД ;
- обсерваційні: включення та опосередковане спостереження за вихованцями під час ТКД;
- статистичні;
- структурні: встановлення структурних зв'язків між соціально-комунікативною активністю та туристсько-краєзнавчою діяльністю та інші.

Насамперед спинимось на деяких дослідженнях відповідно до вивчення нашої проблеми.

Болгарський соціолог С. Ставрев [227, с. 228] розглядає розвиток індивідуальності через співіснування в соціальній групі, що приводить до визначення особистості та участі її (як учасник організованої діяльності) у житті суспільства.

У свою чергу, Я. Туровський [231] визначає, що активність учасників малих соціальних груп набагато вища, ніж у великих вторинних групах, тому, розглядаючи розвиток соціально-комунікативної активності підлітків, об'єднаних у тургрупу (малу соціальну групу), як складний комплекс певних якостей особистості підліткового віку в процесі туристсько-краєзнавчої діяльності, можна визначити і основну мету туристсько-краєзнавчої діяльності завдяки залученню підлітків до участі в такій діяльності, розвивати, стимулювати у них соціально-комунікативну активність.

Факторами об'єднання в групи (за Робінсом [216]) є:

- 1) отримання соціального захисту;
- 2) зміцнення своєї соціальної позиції;
- 3) бажання ідентифікуватись із групою; об'єднання зусиль, енергії;
- 4) вирішення особистих питань.

Розглянемо їх стосовно осіб підліткового віку та їхньої участі у туристсько-краєзнавчій діяльності.

Отримання соціального захисту. Підлітковий вік нашого дослідження — це вік, коли дитина вже і не дитина, і не дорослий. Підліток на самоті «входить» зі своїми проблемами в себе, тому стає самотнім, незрозумілим для оточуючих дорослих. У тургрупі, в колі своїх ровесників підліток уникає самотності.

Зміцнення своєї соціальної позиції. У класі, загальноосвітньому навчальному закладі підліток може бути соціально неприйнятій, а в тургрупі він знаходить свою соціальну значущість — наприклад, плете мотузку («а який турпохід без вірвовок?»).

Об'єднання зусиль енергії виявляється в досягненні мети туристського походу.

Вирішення особистих питань може бути у подоланні вад характеру — таких, як нерішучість, безвідповідальність, боягузництво, брехливість. А може, кохана дівчина займається туризмом, і хлопець («мамин синочок») вирішив бути разом з нею, як лицар, чи навпаки.

Вивчення процесів стимулювання соціально-комунікативної активності особистості підлітка пов'язано з визначенням і вивченням рівнів соціально-комунікативної активності. Під рівнем суспільної активності І. О. Філіппова розуміє «міру розвитку здатності особистості, соціальної групи свідомо впливати на оточуюче середовище, змінюючи і перетворюючи його відповідно до завдань суспільства. Ця міра неоднакова для кожного послідовного етапу формування суспільної активності [190, с. 125]».

Для визначення рівнів соціально-комунікативної активності підлітків ми користувалися критеріями, запропонованими І. О. Філіпповою: критерієм факту, критерієм організаційної складності доручень, що виконуються, критерієм суспільної значущості і критерієм відношення [190, с. 125].

Ми визначили такі рівні соціально-комунікативної активності підлітків: *нульовий рівень (пасивність)* — підліток має певний життєвий досвід, але виявляє щонайповнішу байдужість до того, що відбувається у соціальній групі; виказує злорадство і заздрість до успіхів або невдач у справах малої соціальної групи та її членів; друзів не має; відверто протиставляє себе оточуючим. До виконання громадських доручень ставиться пасивно, швидше за все відмовляється, знаходячи різні приводи: «боюся відповідальності, «не хочу», «ні з ким порадитися», а якщо і виконує їх, то епізодично, тому організаторські і виконавські навички розвинені слабо, оскільки, як правило, виконує доручення формально.

Підліток виявляє безвідповідальність і безініціативність у громадській діяльності за цілковитої відсутності власної думки про справи малої соціальної групи, вчинки її членів. Не сформовано прагнення брати участь у житті соціальної групи. Реакція на заходи, які проводяться в групі однолітків, — пасивна: «мені це не треба», «мене це не стосується», «не хочу», «не чіпайте мене»; переважають особисті, егоїстичні інтереси над груповими, що дає можливість підлітку займати позицію пристосуванця, конформіста і виявляти суто особистісну мотивацію. Виявляє байдужість до подій громадського життя держави, міста, села, школи, класу; не розуміє суть явищ, що відбуваються, і не прагне їх розуміти, відсутнє поняття мети діяльності малої соціальної групи і свого обов'язку перед нею.

Низький рівень — байдуже ставлення до успіхів і невдач соціальної групи, підліток виконує доручення без бажання, а тільки із страху за невиконання покарання з боку вчителя, батьків, однокласників: «будуть сварити батьки», «щоб не влетіло від вчителя», «хлопці оголосять мені бойкот», «треба буде звітуватися». Сутність доручення усвідомлюється ним недостатньо, виконується абияк.

Малій соціальній групі себе не протиставляє, бере участь у груповій справі, але це має ситуативний і виконавський характер. У заходах бере пасивну участь, оскільки слабо розвинені навички соціальної роботи, хоча під керівництвом інших підліток міг би бути непоганим виконавцем, але ініціативності при

виконанні доручення немає. В оцінюванні діяльності малої соціальної групи та її членів віддає перевагу думці вчителів, батьків, друзів. Свою думку дещо приховує, оскільки вважає її нікому непотрібною. Має певний круг друзів.

Почуття відповідальності у підлітка виявляється епізодично і, головним чином, щоб не підвести товаришів. Виявляє повну байдужість до таких загальних справ, із здійсненням яких не пов'язано самоутвердження його особистості. У громадській діяльності переважає опосередкована соціальна мотивація.

Виявляє ситуативну цікавість до подій суспільного життя, де орієнтація і розуміння їх носить поверховий характер. На зборах відмовчується, але виявляє увагу там, де є можливість пізнати щось нове, невідоме йому, сенсаційне — з метою пізніше продемонструвати свої «знання», виставити себе. Самокритика відсутня. Але підліток починає вже усвідомлювати, що самоутверджуватися може лише через роботу у соціальній групі, за допомогою групової діяльності, хоча на цій стадії значення соціально-комунікативної активності розуміється їм зовні суспільного, групового.

Середній рівень — у мотиваційній структурі особистості підліткового віку переважають соціально-комунікативні спрямування. Підліток чітко усвідомлює соціальну і особистісну значущість мети групи, прагне внести свій внесок в її реалізацію, але простежується недостатня самостійність у здійсненні громадсько-корисної діяльності, що виявляється також у здатності до самостійної етичної поведінки у звичайних життєвих ситуаціях. В оцінюванні своїх дій підліток несамокритичний: у разі невдачі всю відповідальність відносити не на себе, а на інших членів соціальної групи, хоча розвинене почуття відповідальності, що виявляється не тільки стосовно що до себе, а і групи, а також у сумлінному виконанні дорученої справи.

Підліток виявляє цікавість до громадсько-корисної роботи, але мотивом при цьому є самоутвердження. Він розуміє суть виконуваних доручень, виявляючи ініціативність з обережністю, що призводить до репродуктивності діяльності. Маючи досвід громадської роботи, підліток, виконуючи громадські доручення, намагається зарекомендувати себе в очах оточуючих, виявляючи при цьому відповідальність, самостійність, ініціативність, дисциплінованість. У разі успіху своєї діяльності пишається цим і довго згадує про це.

Виказуючи особисту думку, вихованець не завжди відстоює і обґрунтовує її правильність через страх зіпсувати взаємини

з іншими. При співвідношенні оцінки діяльності групи і вчинків окремих її членів підліток керується думкою соціальної групи.

У малій соціальній групі має товариські відносини з більшістю ровесників, користується авторитетом, але любить перебільшувати свою значущість в очах інших. Виявляє цікавість до подій у нашій країні і за кордоном, причому достатньо орієнтований у визначенні явищ, що відбуваються у житті суспільства, школи, малої соціальної групи. Інформований про все, що відбувається в групі, здатний пояснити, з якою метою це проводиться.

Турбота за успіхи справ всього колективу виражається підлітком не тільки у виконанні вимог групи, але й у прагненні, щоб всі її члени добре виконували громадські доручення, брали участь у групових творчих справах, будучи їх ініціатором і організатором. На цьому рівні у підлітка не тільки стимулюється прагнення до товариської взаємодопомоги в групі, обміну думками, знаннями, уміннями і досвідом, а й також формується високий ступінь соціальної відповідальності й самостійності.

Високий рівень визначається високою формою стійкості особистості підлітка, що виявляється у здатності діяти високоморально у життєвих ситуаціях. Особистості підліткового віку властиве глибоке переживання успіхів і невдач малої соціальної групи, що сприймається підлітком як особисте. Він прагне створювати, стверджувати і розвивати соціально-комунікативні взаємини в процесі соціальної діяльності. Виявляється вибіркова спрямованість до найскладніших і відповідальніших форм соціальної діяльності: «участь у гущі подій суспільного життя», «допомога оточуючим людям, школі, групі». Високо розвинено почуття обов'язку і відповідальності перед групою не тільки за свої вчинки, але й за дії інших. Виявляє самостійність в отриманні інформації, систематично дивиться телепередачі «Подобиці», «На злобу дня», «Народна платформа», «Свобода слова», «Епіцентр». Захоплено обговорює події суспільного життя, розуміючи їх суть і значення для суспільства, соціальної групи. З дітьми товаришує, користується авторитетом. Групові інтереси переважають над особистими, підліток виявляє інтерес не тільки до конкретного виду, але й до будь-якої діяльності на користь суспільству, групі.

Підліток чітко усвідомлює мету та ідеали групи. Під час виконання громадських доручень він виявляє ініціативність, самостійність, соціальну відповідальність, творчість. У громадсько-корисних справах, які виконує з бажанням, він бачить не тільки інтерес для себе, але користь для групи та оточуючих, причому прагне виконувати кілька доручень, робить це охоче, без усяких

особистих вигод, оскільки не уявляє інакше своє існування в групі. Має досвід громадської роботи, хороший організатор громадсько-корисних справ, відгукується на допомогу всім, хто в ній має потребу. В оцінюванні своїх дій і діяльності групи виявляє принциповість. Поважно ставиться до громадської думки, але намагається обстоювати свою позицію, визнає свої помилки.

Це все у поєднанні з особистою зацікавленістю становить внутрішні стимули для прояву соціально-комунікативної активності на цьому рівні, де на передній план виступає «безпосередня мотивація» [202].

Для фіксації проявів соціально-комунікативної активності у підлітків був розроблений і апробований метод групової експертної оцінки на базі соціометричних і координатно-соціограмних методик академіка О. В. Киричука, який пройшов емпіричну перевірку на функціональну придатність в Українському науково-методичному центрі практичної психології та соціальної роботи в лабораторії «Психолого-педагогічне проектування соціального розвитку особистості учнів» (керівник проекту к.пед.н., доцент В. О. Киричук), де застосовувався для визначення рівнів сформованості соціально-комунікативної активності.

Виявлені рівневі характеристики, що показують ступінь сформованості досліджуваного феномену, пред'являлися підліткам і вчителям в індивідуальному порядку, які виставляли після обговорення навпроти кожного прізвища бал-оцінку. Також було проведено анкетування, в якому взяли участь 872 вихованці четвертих-десятих класів Києва, Василькова, Вишгорода, Кривого Рогу, с. Старі Петрівці (Вишгородський район Київської області), с. Бірки (Олександрійський район Кіровоградської області), що допомогло визначити рівні соціально-комунікативної активності за допомогою відповідей на поставлені запитання перед вихованцями, яких анкетували (додатки К.1, К.2, К.3, К.4).

Також були виявлені рівні соціально-комунікативної активності, відсотковий розподіл яких наведено в таблицях 1.3 та 1.4.

На всьому масиві обстежених школярів-туристів (497 респ.), відсотковий розподіл за рівнями сформованості соціально-комунікативної активності становив: нульовий — 2%, низький — 33%, середній — 53%, високий — 12%. Тому, при статистичній достовірності $t \geq 4$, t — критерій нульового рівня становить 0,5; низького — 9,2; середнього — 17,1; високого — 3, що свідчить про високу достовірність середнього рівня розвиненої соціально-комунікативної активності в учнів четвертих-десятих класів, які займаються туристсько-краєзнавчою діяльністю (місто та село).

Таблиця 1.3 — Розподіл підлітків, які займаються туристсько-краєзнавчою діяльністю, за рівнями сформованості соціально-комунікативної активності (497 респондентів)

Класи	Кількість респондентів	Рівні			
		Нульовий	Низький	Середній	Високий
4-7-мі (місто + село)	335	2	32	54	14
8-10-ті (місто + село)	162	2	32	53	9
4-10-ті (місто + село)	497	2	33	53	12
4-7-мі (місто, дівчата)	100	4	41	45	10
4-7-мі (місто, хлопці)	112	3	40	44	13
4-7-мі (місто, хл.+д.)	212	4	41	44	11
4-7-мі (село, хл.+д.)	123	0	16	66	18
8-9-ті (село, хл.+д.)	61	5	41	51	3

Відсоткові ставки рівневих розподілів перевірялися на статистичну достовірність за t -розподілом, який обчислюється за формулою [119]:

$$\text{— стандартне відхилення: } Sp = \sqrt{P(100 - P)} \quad (1.1)$$

$$\text{— стандартна хибка: } Mp = \frac{Sp}{\sqrt{N}} \quad (1.2)$$

$$\text{— достовірність: } t = \frac{Sp}{Mp} \quad (1.3)$$

Анкетування підлітків-туристів (335 респ.) дало такі показники: нульовий рівень — 2%; низький — 32%, середній — 54%, високий — 14%.

При статистичній достовірності при $t \geq 4$, t — критерій нульового рівня становив 0,4; низького — 7; середнього — 13,7; високого — 3. Це також обґрунтовує те, що у туристів-підлітків розвиток соціально-комунікативної активності перебуває на середньому рівні сформованості.

Нами були виявлені рівні соціально-комунікативної активності у вихованців четвертих-десятих класів, що не займаються

туристсько-краєзнавчою діяльністю (всього 375 респондентів), відсотковий розподіл яких наведено в табл. 1.4.

На всьому масиві обстеження вихованців-не туристів серед четвертих-десятих класів відсотковий розподіл за рівнями сформованості соціально-комунікативної активності становить: нульовий — 21% ($t = 4,5$); низький — 40% ($t = 9,9$); середній — 36% ($t = 0$); високий — 3% ($t = 0,6$), що наочно доводить, що сформованість соціально-комунікативної активності в учнів, які не займаються туристсько-краєзнавчою діяльністю перебуває на низькому рівні — 40% ($t = 9,9$).

У підлітків четвертих-сьомих класів, які не займаються туристсько-краєзнавчою діяльністю (285 респ.), визначені такі рівні сформованості соціально-комунікативної активності: нульовий — 12% ($t = 2$), низький — 41% ($t = 9,1$), середній — 43% ($t = 10$), високий — 4% ($t = 0,7$).

У підлітків не туристів сформованість соціально-комунікативної активності перебуває на середньому рівні, але у старших класах відбувається зниження сформованості даного феномену до низького рівня.

Отримані дані свідчать про достатню емпіричну валідність розроблених корелятивів досліджуваного нами феномену.

Таблиця 1.4 — Розподіл учнів, які не займаються туристсько-краєзнавчою діяльністю, за рівнями сформованості соціально-комунікативної активності (375 респондентів)

Класи	Кількість респондентів	Рівні			
		Нульовий	Низький	Середній	Високий
4-7-мі (місто+село)	285	12	41	43	4
8-10-ті (місто+село)	90	49	40	11	0
4-10-ті (місто+село)	375	21	40	36	3
4-7-мі (місто, дівчата)	111	12	38	45	5
4-7-мі (місто, хлопці)	108	16	49	32	3
4-7-мі (місто, хл.+д.)	219	14	43	39	4
4-7-мі (село, хл.+д.)	66	6	32	59	3
8-мі (село, хл.+д.)	6	33	67	0	0

На підставі отриманих результатів констатувального експерименту можна стверджувати, що основна маса підлітків четвертих-сьомих класів, які займаються туристсько-краєзнавчою діяльністю, перебуває на середньому рівні сформованості соціально-комунікативної активності — 52% ($t = 13,7$), а також і підлітки, що не займаються туризмом, перебувають приблизно на такому ж рівні сформованості соціально-комунікативної активності — 43% ($t = 10$). Відтак закономірним буде висновок про необхідність виявлення цього феномену в підлітковому віці.

Результати, наведені у таблицях 1.5–1.6 дали змогу продемонструвати розподіл рівнів сформованості соціально-комунікативної активності у вихованців конкретно за класами, що дало нам можливість більш окказно дослідити сформованість соціально-комунікативної активності — як у тих, хто не займається туристсько-краєзнавчою діяльністю, так і у тих, хто нею займається.

У сільських підлітків-туристів (четвертих-сьомих класів) ми не зафіксували даних нульового рівня соціально-комунікативної активності, хоча найвищий показник високого рівня падає на шості класи (34%), хоча потім відбувається зниження в сьомих класах до 13%. У сільських підлітків, які не займаються туризмом, спостерігається зростання нульового рівня соціально-комунікативної активності: четверті класи — 9%, а вже у восьмих цей рівень зменшується до 33%.

Привертає увагу той факт, що кількість міських підлітків з нульовим рівнем соціально-комунікативної активності на четвертий рік занять туристсько-краєзнавчою роботою зменшується більш як в 3,5 разу (четверті класи — 11%, сьомі — 3%, восьмі — 2%). У тих, хто не займається туризмом, спостерігається протилежна картина — зростання пасивної поведінки: четверті класи — 8%, сьомі — 13%, восьмі — 68%).

Аналіз загальних даних у підлітків (місто+село), які не займаються туристсько-краєзнавчою діяльністю, довів, що показники нульового рівня соціально-комунікативної активності збільшуються майже у 8 разів (!): четверті класи — 8%, сьомі — 12%, восьмі — 61%. Тим часом у підлітків-туристів відбувається зниження нульового рівня: у четвертих класах — 7%, у п'ятих, шостих і сьомих 2%, хоча у восьмих класах збільшується на 1% і сягає 3%. І що характерно: до десятого класу дані нульового рівня у туристів становлять 0%, тоді як, у не туристів цей показник дуже високий — 57% (!).

Статистичні дані свідчать, що основна маса підлітків-туристів (54%) перебуває на середньому рівні сформованості соціально-комунікативної активності.

Таблиця 1.5 — Розподіл учнів, які займаються туристсько-краєзнавчою діяльністю за рівнями сформованості соціально-комунікативної активності (497 респ.)

Класи	Кількість респондентів	Рівні			
		Нульовий	Низький	Середній	Високий
Місто					
4-й	18	11	61	28	0
5-й	51	4	51	33	12
6-й	80	2	37	48	13
7-й	63	3	30	54	13
8-й	56	2	36	50	12
9-й	22	0	41	55	4
10-й	23	0	17	66	17
Село					
4-й	8	0	37	50	13
5-й	31	0	19	74	7
6-й	38	0	18	48	32
7-й	46	0	9	78	13
8-й	41	5	34	56	5
9-й	20	5	55	40	0
Місто+село					
4-й	26	7	54	35	4
5-й	82	2	39	49	10
6-й	118	2	31	47	20
7-й	109	2	21	64	13
8-й	97	3	35	52	9
9-й	42	2	48	48	2
10-й	23	0	17	66	17

Вихованцям, які займаються туристсько-краєзнавчою діяльністю характерні інтерес до громадського, шкільного життя, їхніх класних та туристських груп, їм властиві відповідальність і старанність у виконанні громадських доручень, дисциплінованість. Утім, слід зазначити, що організація творчих групових справ, відповідальність за їх організацію і проведення вимагає стимуляції з боку педагогів: лише у 14% підлітків-туристів ці

риси вдачі виявляються постійно, тобто вони стали їхньою внутрішньою потребою.

Результати оцінювання рівнів сформованості соціально-комунікативної активності підлітків під час анкетування (табл. 1.5), дали змогу засвідчити, що підлітки четвертих-сьомих класів, які хоча й займаються туристсько-краєзнавчою діяльністю, характеризувалися тим, що в групі займали пасивну позицію — 2%, тоді як у не туристів цей показник набагато вищий — 12%. Вони відрізнялися недисциплінованістю, безініціативністю, неорганізованістю, байдужим ставленням до справ туристсько-краєзнавчої групи, не говорячи вже про дитячі громадські організації, до оточуючих їх ровесників, а також і дорослих (нульовий рівень соціально-комунікативної активності).

І якщо у туристів-підлітків відбувається зниження показників нульового рівня, то у не туристів, навпаки, спостерігається значне зростання (від 8% у четвертих класах, до 61% у восьмих). Дані таблиці 1.6 дають підстави зробити висновок: якщо в підлітковому віці число таких школярів не туристів збільшиться, то очевидним буде висновок про ефективність туристсько-краєзнавчої діяльності в процесі формування і стимулювання такого явища, як соціально-комунікативна активність особистості підлітка.

Отримані показники серед підлітків не туристів ми пояснюємо також і тим, що у шкільному середовищі через жорсткі схеми організації життя дитини, у тому числі й підлітка, учні позбавляються права на творчі колективні справи, сковуються в бажаннях, поривах, гаситься ініціатива, організаторські прояви. В учнях учителі виховують старанність, сліпе підпорядкування: робити саме так і не інакше. Педагог розглядає вихованця двосторонньо: успішність та поведінка. Не бачить в дитині підліткового віку, в першу чергу, суб'єкт виховання, що не дає можливості багатобічно оцінити якості особистості. На передній план висуваються зовнішні прояви особистісних якостей підлітка. Таким чином, втрачається можливість передбачення і бачення самого процесу становлення, формування особистості підлітка. У школі часто проводяться стандартні, не підготовлені, формальні заходи «для галочки», які не стимулюють організаторські якості у школяра, його ініціативність, самостійність, соціальну відповідальність. Ці заходи не викликають жодного інтересу для особистості дитини, що розвивається, не утворюють поле його діяльності, фантазії, захопленості під час підготовки до них.

Таблиця 1.6 — Розподіл учнів, які не займаються туристсько-краєзнавчою діяльністю, за рівнями сформованості соціально-комунікативної активності (375 респондентів)

Класи	Кількість респондентів	Рівні			
		Нульовий	Низький	Середній	Високий
Місто					
4-й	37	8	43	49	0
5-й	93	19	34	43	4
6-й	35	6	46	40	8
7-й	54	13	57	26	4
8-й	25	68	28	4	0
9-й	36	39	55	6	0
10-й	23	57	30	13	0
Село					
4-й	22	9	18	73	0
5-й	18	11	56	28	5
6-й	21	0	19	81	0
7-й	5	0	60	20	20
8-й	6	33	67	0	0
Місто+село					
4-й	59	8	34	54	0
5-й	111	18	38	40	0
6-й	56	4	36	55	5
7-й	59	12	58	25	5
8-й	31	61	36	3	0
9-й	36	39	56	5	0
10-й	23	57	30	13	0

Тому в процесі туристсько-краєзнавчої діяльності ми визначаємо соціально-комунікативну активність особистості підлітка не тільки за його реальними вчинками і діями, які характеризують зовнішні прояви його особистісних якостей, а й за ознаками, що показують внутрішню суть досліджуваного нами феномена, зумовлюють його зовнішні прояви і виявляють його функції в розвитку та формуванні особистості підліткового віку.

Запропонований нами розподіл підлітків за рівнями сформованості соціально-комунікативної активності, все-таки, не показує достатньою мірою можливості для з'ясування закономірностей, які зумовлюють формування досліджуваного нами феномену, але дає змогу стверджувати, що кожна особистість підлітка перебуває на різних рівнях розвитку соціально-комунікативної активності, а у процесі туристсько-краєзнавчої діяльності формування і стимулювання вивчаємого явища зазнає істотних змін у бік посилення. Механізмом саморозвитку суспільної свідомості, а також реалізації особистої потреби прояву соціально-комунікативної активності виступає саме туристсько-краєзнавча діяльність, тому що підлітковий вік є по-своєму унікальним віком для розвитку і стимулювання соціально-комунікативної активності особистості, оскільки провідні психічні перетворення цього віку мають явно виражену креативну природу (Л. В. Петько [135, с. 143]).

Сам же процес туристсько-краєзнавчої діяльності є величезним полем для функціонування й розвитку соціально-комунікативної активності особистості підлітка.

Досліджуваний нами феномен соціально-комунікативної активності особистості в теорії педагогіки та практичній роботі загальноосвітніх закладів надав змогу виокремити особливості розвитку і прояву соціально-комунікативної активності підлітка, що дає підстави перейти до дослідження педагогічних засад стимулювання соціально-комунікативної активності підлітків саме у процесі туристсько-краєзнавчої діяльності.

Висновки до першого розділу

За результатами аналізу філософської, психолого-педагогічної літератури з теми дослідження можна зробити висновок, що проблема стимулювання соціально-комунікативної активності в загальноосвітніх навчальних закладах розробляється недостатньо. І дотепер заняття туризмом і краєзнавством неповною мірою використовуються для стимулювання у підлітків соціально-комунікативної активності.

На сьогодні немає єдиної точки зору з питання визначення суті феномену «соціально-комунікативна активність».

У широкому розумінні соціальна активність передбачає наявність трьох блоків, без урахування характеристик яких сутність поняття «соціально-комунікативна активність» буде не повною.

Перший блок структури соціальної активності особистості — це стійкі внутрішньоособистісні переконання, які формуються

у процесі розвитку і виховання, активної взаємодії особистості з навколишнім світом і характеризують людину як суспільну істоту, забезпечуючи її самоцінність як індивідуальності. Сутністю другого блоку є сам процес діяльності. Діяльність завжди певним чином пов'язана з проявом комунікативної активності особистості. Нині у науковій літературі відсутня чітка концепція вивчення «комунікації» як соціально-педагогічного феномену. Ми розглядаємо комунікативну діяльність як складову життєвої діяльності людини, поряд із пізнавальною, ціннісно-орієнтаційною, практично-перетворювальною та художньою, і *пропонуємо таку структуру комунікативної діяльності: комунікативний потенціал (іманентні від народження задатки людини до спілкування із собі подібними); комунікативна компетентність (набутий досвід людини в процесі соціальної взаємодії); соціально-комунікативна активність (комунікативно-виконавча майстерність особистості).*

До третього блоку складової СА належать умови і фактори ситуації, в яких діє індивід. Ця складова найменш розроблена в психолого-педагогічній літературі. Критерієм рівня оцінки активності та чисельних характеристик діяльності виступає саме аналіз вимог ситуації.

Запропоноване нами визначення соціально-комунікативної активності *як властивості соціального суб'єкта, яка реалізує його здатність до соціальної діяльності і виявляється в груповій діяльності*, конкретизує даний феномен і уточнює його місце в психолого-педагогічному розумінні активності, а також характеризує специфічне суспільне явище, яке не зводиться до соціальної діяльності, суспільних потреб, соціальних установок, ціннісних орієнтацій, будучи одним із видів соціальної активності.

На нашу думку, початковими положеннями у визначенні даного поняття стають активність, ініціативність, самодіяльність, відповідальність, продуктивність.

Оскільки рушійними силами особистості виступають її соціогенні потреби, їх розвиток і задоволення залежать від об'єктивних і суб'єктивних чинників, які зумовлюють розвиток соціально-комунікативної активності всередині психічної активності. Сам процес стимулювання соціально-комунікативної активності особистості підлітка вимагає тісного переплетення цих чинників, без взаємодії яких ми не в змозі вирішити завдання виховання молодого покоління.

У нашому дослідженні ми виокремили чинники, які впливають на стимулювання соціально-комунікативної активності підлітків у процесі туристсько-краєзнавчої діяльності, а саме: серед об'єктивних чинників — технічний прогрес, динаміка соціальної структури суспільства, економічні чинники, ідеологічні, політичні, національні, інтернаціональні, моральні чинники, соціальна діяльність, вільний час, якість освіти та якість виховання; серед суб'єктивних чинників — людський чинник, характеристики індивідуальної свідомості, загальний психічний склад особистості, емоційні та волевові якості особистості, етично-ціннісні орієнтації, внутрішньоособистісні детермінанти (ініціативність, відповідальність, продуктивність), життєвий досвід, рівень освіти, вихованість.

На жаль, на часі відсутні фундаментальні роботи, в яких би різні чинники, що впливають на стимулювання соціально-комунікативної активності школярів-підлітків, були б вивчені в сукупності, а не окремо.

У результаті теоретичного дослідження нами виділено чотири рівні соціально-комунікативної активності: нульовий, низький, середній, високий, де намагалися уточнити деякі специфічні прояви даного феномену, характерні для підліткового віку. Дані проведеного нами статистичного аналізу свідчать про динамічний розвиток соціально-комунікативної активності особистості підліткового віку. В свою чергу, зменшення кількості вихованців не туристів, які мають високий рівень соціально-комунікативної активності і зростання показників у яких нульового і низького рівнів, вказує на необхідність здійснення в загальноосвітніх навчальних закладах цілеспрямованої роботи зі стимулювання феномену, що нами досліджувався.

РОЗДІЛ 2

ПЕДАГОГІЧНІ ЗАСАДИ СТИМУЛЮВАННЯ СОЦІАЛЬНО-КОМУНІКАТИВНОЇ АКТИВНОСТІ ПІДЛІТКІВ У ПРОЦЕСІ ТУРИСТСЬКО-КРАЄЗНАВЧОЇ ДІЯЛЬНОСТІ

Матеріали практичного етапу нашого дослідження можуть бути використані в навчально-вихованій роботі загальноосвітніх навчальних закладів, шкіл-інтернатів, при розробленні лекційних курсів, спецкурсів, спецсеминарів із педагогіки, методики виховної роботи; в процесі підготовки студентів до позанавчальної діяльності; в системі підвищення кваліфікації учителів, вихователів, класних керівників, педагогів-організаторів та соціальних педагогів. Критерії та показники соціально-комунікативної активності можуть бути використані педагогами з метою діагностики сформованості означеної якості у вихованців.

2.1. Функції туристсько-краєзнавчої діяльності у стимулюванні соціально-комунікативної активності

Нарівні з навчальною діяльністю як основною формою навчання велике значення мають позашкільні форми діяльності вихованців, серед яких ми вивчаємо туристсько-краєзнавчу діяльність, яка сприяє розвитку багатосторонніх інтересів і умінь школярів-підлітків. На це спрямовують такі державні документи: закони України «Про туризм» [47], «Про фізичну культуру і спорт» [48], «Про загальнодержавну програму підтримки молоді на 2004–2008 роки» [44], «Про соціальну роботу з дітьми та молоддю» [45], Програма розвитку краєзнавства на період до 2010 року [144], Щорічна доповідь-звіт Президентові України «Формування здорового способу життя української молоді: стан, проблеми та перспективи» [196], Цільова комплексна програма «Фізичне виховання — здоров'я нації» [184], Укази Президента України «Про основні напрямки соціальної політики» [113], «Про невідкладні додаткові заходи щодо зміцнення моральності в суспільстві та утвердження здорового

способу життя» [183], в яких відмічається важливість охоплення всіх учнів різноманітними масовими й індивідуальними формами виховної роботи в позаурочний час, розвитку їх самодіяльності, відновлення козацького руху, підготовки та створення Національної програми розвитку українського козацтва на 2006–2010 рр. [180, с. 8] з метою ефективного відродження цілого спектра українських козацьких традицій, звичайно, в адекватній історичному часові формі, створення клубів за інтересами, гуртків технічної і художньої творчості.

У контексті нашого монографічного дослідження ми розглядаємо стимулювання соціально-комунікативної активності вихованців загальноосвітніх навчальних закладів. Останнім часом проблема розвитку особистих здібностей підлітків є найактуальнішою, і ми вивчаємо її в процесі туристсько-краєзнавчої роботи.

Туризм — особливий соціокультурний феномен у його особистісному, комунікативному та інституційному вимірах [166, с. 3], це суспільне явище, значення ролі якого зростає в процесі виховання підростаючого покоління, здорового способу життя підлітків, що науково довела О. В. Жабокрицька [42, с. 6–8].

Виокремлюють такі функції туризму: оздоровча, виховна, розвивальна, рекреативна, спортивна (Бафья Лех [8, с. 27]; О. І. Денисов [39, с. 64]; К. Д. Ушинський [188]). Залежно від мети подорожі туризм ділять на пізнавальний, спортивний, любительський, туризм з соціальною метою, діловий, релігійний, екстремальний, науковий, зелений, мисливський.

Проте, у форматі нашого дослідження ми розглядатимемо функції туристсько-краєзнавчої діяльності в контексті соціально-комунікативної активності.

У дослідженні Е. В. Слободенюк, зокрема, наголошується на універсальній природі туризму як багатовимірного явища та типу людської діяльності [166, с. 8]. Туристська діяльність розглядається у контексті сфер суспільного життя, тому що вона реалізується в усіх основних сферах життєдіяльності суспільства: матеріально-виробничій, соціальній, політичній та духовній, де в процесі аналізу цієї діяльності крізь призму сфер суспільного життя автор виявляє співвідношення матеріальних і духовних аспектів у феномені туризму, а також міру його залежності та незалежності від інших складових суспільного життя. Автор розкриває також гуманізуючу роль туризму на тлі негативного впливу деяких чинників глобалізації, розглядає туризм як соціальний «стабілізатор», що є альтернативою

тим цивільним процесам, які збільшують напруженість у сучасному світі, пом'якшує економічну поляризацію світу. Акцентується увага на вплив феномену туризму на світогляд людини, систему цінностей соціуму загалом, що відбувається в процесі міжкультурної комунікації. Також підкреслюється, що туризм, маючи складові соціальної взаємодії та комунікації, виконує здебільшого функцію комунікації, орієнтованої насамперед на встановлення взаємин довіри та взаєморозуміння, стимулює взаємодію інших сфер життєдіяльності суспільства, спрямовує соціальну взаємодію в рідше солідарності. Сфера туризму є сферою глобальної міжособистісної комунікації, якій відводиться роль забезпечення, підготовки, поширення та поглиблення взаємодії соціумів, народів, країн.

Туризму відводиться роль мережі гуманістично орієнтованої комунікації, що є засобом і регулятором взаємодії між суспільними організаціями. Показано місце туризму в гуманізації суспільних відносин як імперативу сучасного світового розвитку, підкреслюється, що розв'язувати проблеми розвитку людство зможе в процесі міжособистісної комунікації індивідів незалежно від їхнього соціального, національного, мовного, культурного статусу і важлива роль у цьому відводиться туристській діяльності, яка не тільки органічно супроводить та значною мірою активізує, прискорює та поглиблює процеси взаємодії, взаємовпливу, взаємопроникнення та взаємозбагачення культур як результат безпосереднього спілкування носіїв гуманітарних цінностей. Туристська діяльність орієнтує на гуманітарні цінності, соціальні програми, проекти, ідеали та сприяє самоорганізації гуманного глобального соціуму.

Авторкою обґрунтована роль туристської комунікації як передумови розв'язання невідкладних соціальних і моральних проблем сучасного світового соціуму, створення всіма членами співтовариства моделей глобальної співпраці, а також всебічно розглянуто особливості процесу комунікації в туризмі як важливого гуманістично орієнтованого аспекту міжособистісної та міжсоціумної комунікації [166, с. 9–13]. У дослідженні названо три основні етапи комунікативного процесу в туризмі: «комунікація туриста у власному найближчому соціальному оточенні (сім'я, друзі) з приводу своєї майбутньої подорожі ще до початку її здійснення; ...комунікація з навколишнім природним і соціокультурним середовищем під час самої туристської мандрівки (саме тут відбувається безпосередня комунікація між представниками різних народів, соціумів, культур);

...комунікація туриста у власному первинному соціальному середовищі після повернення з подорожі [166, с. 10]». Це філософське дослідження присвячено туристській діяльності соціальних суб'єктів, котра здійснюється за сприяння туристських організацій та державних органів, тобто людина може стати туристом один або два рази. Характер організації туризму і система цілеспрямованих, організованих занять туристською діяльністю впродовж певного періоду не досліджено (що цікавить педагогів і психологів), але, все ж таки, визначено певні функції туризму в стимулюванні соціально-комунікативної активності особистості.

Під краєзнавством розуміють комплексне вивчення природи і природних багатств, історії, побуту, культури, господарств даного району, області, країни (Е. А. Макаревич [91, с. 51]; І. І. Мітіна [103, с. 8]; І. С. Прус [146]; В. А. Редіна [152, с. 15]; С. П. Фокін [192]), одержання певного соціального досвіду (Р. Х. Вайнола [21], С. Г. Карпенчук [57], Ю. Д. Руденко [155], М. В. Соловей [147, с. 12]).

Інші учені характеризують шкільне краєзнавство як організовану педагогами науково-дослідну і громадсько-корисну діяльність, підпорядковану виховній меті (А. С. Хоптяр [199, с. 14]), але в даному розумінні, на жаль, не ставиться акцент на самоврядуванні, самодіяльності, самоорганізованості підлітків. Адже, саме участь у самодіяльній діяльності добродійно позначається на поліпшенні взаємостосунків у групі, придбанні навичок в організації діяльності дитячої групи підліткового віку, впливає на розвиток позитивних, індивідуальних психологічних якостей особистості підлітків, стимулювання комунікативних якостей і взаємостосунків у різних сферах діяльності, упевненість у своїх діях.

Треба відмітити також, що «між краєзнавством і туризмом повний практичний контакт і єдність мети, при якій в умовах місцевого краю туристи часто стають краєзнавцями, а краєзнавці — туристами [51, с. 172]». Але сама трактовка П. І. Істоміна, який розглядає поняття «туристська діяльність» як таке, що відображає функції і зміст соціальної діяльності [55, с. 9], на наш погляд, спрощена і вужча від поняття «туристсько-краєзнавча діяльність» і, по суті, суперечить наведеній цитаті з його ж дослідження.

Як пропонує О. О. Остапець-Свешніков, дитячий туризм «це засіб всебічного гармонійного розвитку підлітків та молоді, організований у формі відпочинку в процесі громадсько-корисної

діяльності, характерним структурним компонентом якого є похід або подорож [119, с. 38]».

За основу можна покласти це визначення, але, на наш погляд, з деякими уточненнями: у зв'язку з тим, що туризмом і краєзнавством займаються не тільки підлітки, молодь, а й молодші школярі, а також і те, що туристсько-краєзнавча діяльність — це групова діяльність, *підліткова туристсько-краєзнавча діяльність — це групова дозвіллева діяльність підлітків, основною формою організації якої є туристський похід або подорож, що на засадах самодіяльності й самоврядування об'єднує громадсько-корисні заходи, спрямовані на різнобічний розвиток вихованців у процесі їхньої взаємодії.*

Виховні можливості туристсько-краєзнавчої діяльності високо цінував А. С. Макаренко: «Ми щороку проводили походи. Я їм надавав велике значення. Протягом всього року я мобілізував навкруги походу і кожного учня, і весь колектив, і вів культурну і всяку іншу підготовку [94, с. 314]».

Ідеї А. С. Макаренка були втілені у багатьох сучасних дослідженнях (І. С. Булах [18]; Р. Х. Вайнола [21], П. І. Істомін [54; 55]; В. В. Обозний [115], Б. Ф. Омельченко [117, с. 113–114]; І. М. Пілат [141]; С. П. Фокін [192]).

До специфічних особливостей туристсько-краєзнавчої діяльності ми відносимо такі: її предметом є сам підліток, виступаючи як об'єкт, так і суб'єкт діяльності; неодмінною умовою туристсько-краєзнавчої діяльності є захопленість підлітка, його стійкий інтерес до туристсько-краєзнавчої діяльності; туристсько-краєзнавча діяльність супроводиться фізичним розвитком, вдосконаленням особистості підліткового віку; продукт туристсько-краєзнавчої діяльності виступає у вигляді оздоровчого, освітнього, виховного, соціологічного і психологічного ефектів, що свідчать про різнобічний розвиток особистості; туристсько-краєзнавча діяльність характеризується ідейною спрямованістю і соціальною значущістю.

Безумовно, що в підлітковому віці всі характеристики соціальної поведінки розширюються і поглиблюються через соціалізацію особистості вихованців.

Основою виховного процесу в туристсько-краєзнавчій діяльності є виховання корисними справами, активною участю в практичних справах нашої держави, сам процес міжособистісної взаємодії особистостей. Якщо «провідною для психічного розвитку підлітка виявляється громадсько-корисна діяльність [145, с. 40]», то вона охоплює і туристсько-краєзнавчу,

в якій підліток виходить за рамки учнівських справ, що дає йому змогу проявити себе в соціально значущих вчинках, які вимагають від нього вже активної соціальної позиції. Туризм моделює життєві ситуації, дає можливість глибше пізнавати інших ровесників, людей, а через стосунки з ними — і самого себе. Тобто відбувається самореалізація особистості у взаємодії «Я — Інший», і це підтверджується дослідженнями І. І. Чхеайло, тобто саме самореалізація особистості здійснюється завдяки вивченню інших людей у відношенні «Я—Інший», де самореалізацію особистості вона розглядає як відповідальність перед «Я» та «Іншим» [203, с. 11].

За характером організації туризм поділяється на плановий, самодіяльний і екскурсійний. У процесі нашого анкетування підлітки віддали перевагу самодіяльному туризму, де вони знаходяться на самообслуговуванні, самостійно вирішують усі питання, пов'язані з розробленням маршруту, забезпеченням туристського спорядження, розробленням графіка руху, що забезпечує активізацію інтелектуальних, емоційних, мотиваційних і вольових якостей особистості підлітка: вихованець має змогу самовизначитися, оцінити себе. Участь у самодіяльному туризмі благотворно позначається на поліпшенні взаємостосунків у групі, надбанні навичок в організації діяльності турзагону, впливає на розвиток позитивних індивідуальних психологічних якостей особистості підлітка, стимулювання комунікативних якостей і взаємостосунків у різних галузях діяльності, упевненість у своїх діях.

Вихованці відмічають, що турпохід — це справжня школа демократії. Самоврядування базується на основах самодіяльності, але треба зазначити, що самодіяльний туризм стає засобом виховання лише тоді, коли «залучає людину до конкретних, потрібних для суспільства справ [117, с. 30]».

На підставі цього туристсько-краєзнавчу діяльність можна розглядати і як засіб, і як міру реалізації сутнісних сил особистості підлітка в процесі перетворення її власного організму та її ставлення до навколишнього середовища в соціальній системі, оскільки вона визначає, зрештою, соціальну спрямованість особистості, оскільки «моє власне буття є суспільна діяльність, а тому і те, що я роблю з моєї особистості, я роблю з себе для суспільства [99, с. 184]».

Ми визначаємо таку класифікацію інтересів, що реалізуються у процесі туристсько-краєзнавчої діяльності: суто спортивні, спортивно-вольові, фізично-оздоровчі, навчально-пізнавальні,

комунікативні, художньо-образні (реалізація творчого потенціалу вихованців), предметно-перетворювальні, громадсько-корисні, національно-громадянські, духовно-катарсичні.

У процесі туристсько-краєзнавчої діяльності відбувається злиття живого слова з живою справою — це один із головних шляхів виховання, що сприяє вихованню в кожному підлітку не стороннього спостерігача, а активного учасника всіх групових справ.

Туристсько-краєзнавча діяльність в умовах України реалізувалась у ході нашого дослідження у Всеукраїнських експедиціях «Краса і біль України», «Сто чудес України», «Мікротопоніми України», Всеукраїнському русі учнівської молоді «Моя земля — земля моїх батьків», що проводить Центральний еколого-натуралістичний центр учнівської молоді. Їхні напрями тісним чином пов'язані з багатьма навчальними предметами: історією, суспільствознавством, громадянською освітою, економічною географією, трудовим навчанням, фізичним вихованням, допризовною військовою підготовкою, з предметами природничого циклу (біологією, хімією, фізикою), літературою, мовами, естетичним та етичним вихованням.

У процесі туристсько-краєзнавчої діяльності вихованці вивчають народне господарство рідного краю, плани і підсумки його розвитку. Ця робота є груповою працею підлітків, виховне значення цієї діяльності полягає в її результатах. Під час відвідин промислових підприємств відбувається економічне виховання: звертається увага вихованців на те, в які регіони країни і за кордон відправляється їх продукція, школярі дізнаються, які економічні зв'язки існують між районами, містами, областями, країнами близького та дальнього зарубіжжя.

Також під керівництвом Центрального еколого-натуралістського центру учнівської молоді підлітки проводили пошукові операції «Вогненні дороги», «Пам'ять серця», трудові операції «Колосок», «Сад миру», екологічні: «Соснова шишечка», «Чистий колодязь», «Малютко», «Мурашка», «Наші маленькі друзі» [134].

За завданнями Товариства охорони пам'ятників підлітки проводять анкетування матеріалів і пам'ятних місць, пов'язаних з історією і культурною спадщиною нашої держави. Під час походів юні туристи-краєзнавці проводять фонологічні спостереження, організують екскурсії на підприємства і в музеї, виконують завдання Ради ветеранів, музеїв і зацікавлених організацій: проводять вимірювання швидкості перебігу води, її температури, вимірюють коливання і рівні води протягом доби, швидкість вітру, вологість повітря, атмосферний тиск,

визначають прозорість води, описують виходи підземних вод. Складають опис і схеми місцевості туристського походу, проводять уточнення карт, збирають фольклор. Беруть участь у громадсько-корисній праці, надають посильну допомогу сім'ям загиблих воїнів, ветеранам Великої Вітчизняної війни, людям похилого віку. Підлітки вчаться ставити бівуак і самостійно готувати їжу, долати природні перешкоди і свої слабкості, надавати першу медичну допомогу.

Туристсько-краєзнавча діяльність перетворилася на істотний чинник впливу людини на навколишнє середовище, особливо в приміських зонах відпочинку і на трасах туристських маршрутів. У процесі піклування про природу в підлітків перевиховуються такі негативні якості як егоїзм, немилосердність, виховується екологічна культура, формується активна екологічна позиція.

Останньому присвячено дослідження О. М. Лазебної [84], де авторка визначає три рівні сформованості активної екологічної позиції підлітка: антропоцентричний рівень (пасивне, байдуже ставлення); ситуативно-активний природовідповідальний рівень (вимушена необхідність); активний природовідповідний рівень (стійкі погляди екоцентричного спрямування у ставленні людини до природи) [84, с. 9].

Саме соціально-комунікативна активність підлітка вказує на рівень розвитку відповідальності, самостійності, ініціативності «у досягненні певних екологічних цілей, характеризує здатність учнів приймати рішення і, передбачивши наслідки діяльності, реалізувати їх у взаємодії з природою, розвиває здатність до самовизначення у виборі з альтернатив змісту спілкування з довкіллям (О. М. Лазебна [84, с. 8])».

А праця в полі, як і робота, спрямована на допомогу іншим, сприяє вихованню відчуття причетності до серйозної, потрібної громаді справи. У підлітків виховується дбайливе ставлення до природи рідного краю, історичних і культурних пам'яток, пошана до людей праці і народних традицій.

Заняття туристсько-краєзнавчою діяльністю вирішують соціальні завдання: ведеться боротьба зі шкідливими звичками, підлітки вчаться раціонально використовувати вільний час, виховуються правильні стосунки між хлопчиками та дівчатками, в туристській групі створюється своє мікросередовище, яке чинить суттєвий вплив на характер підлітка і де він залучається до здорового способу життя (Бафья Лех [8, с. 19]; О. Ю. Булгакова [17]; Л. М. Устименко [186]; Ю. Л. Шальков [204, с. 32]; G. Kislak, Kh. Otto [223]).

До вищих потреб мотиваційного рівня, за А.Маслоу [98, с. 63–69], належать: потреба в безпеці; потреба в любові та нужності; потреба в повазі; потреба в самоактуалізації.

Ми проаналізували дані проведеного нами дослідження з метою виявлення мотивів, що спонукають підлітків до занять туристсько-краєзнавчою роботою (додатки Л.1, Л.2, Л.3, Л.4). Мотив участі в туристсько-краєзнавчій діяльності, що сприяє зміні на краще навколишнього життя у підлітків-туристів становить 66,7% проти 50%. Ми погоджуємося з висновками Л. Л. Кацнельсон [58, с. 58], яка визначає найвищим мотивом соціальної активності мотив розуміння суспільно значущого значення справи, що спонукає до активної дії підлітка. В процесі туристсько-краєзнавчої діяльності дитині підліткового віку стає зрозумілим соціальне значення діяльності не тільки туристської, але й виконуваної громадсько-корисної діяльності і ступінь особистої участі в ній.

У зв'язку з тим, що у процесі туристсько-краєзнавчої діяльності відбувається активна участь підлітків у найрізноманітніших видах діяльності, стимулювання соціально-комунікативної активності можливе на найвищому рівні, адже участь у громадсько-корисній роботі визначена смислоутворювальним мотивом. Сама туристсько-краєзнавча діяльність є однією зі сфер, в якій підлітки, незалежно від рівня успішності і багатьох інших характеристик, можуть найбільш вільно і повно проявити свої здібності: організаторський талант, комунікативність, милосердя, активність, доброзичливість.

Інша група мотивів, що впливають на стимулювання соціально-комунікативної активності у процесі занять туристсько-краєзнавчою діяльністю — це мотиви приналежності до певної малої соціальної групи. Підліток цінує честь туристсько-краєзнавчої групи (додаток Л.1) — 34,8%; туристсько-краєзнавча діяльність впливає на розвиток його соціально-комунікативної активності — 44,9%; допомагає краще пізнати товаришів — 69,9%, тому що в процесі туристсько-краєзнавчої діяльності складаються такі взаємини, в основі яких лежать мотиви уважності і дбайливості, пошани і вимогливості одне до одного, безкорисливого бажання і готовності допомогти товаришу заради досягнення інтересів загальної справи.

Мотив, що спонукає підлітка до занять туристсько-краєзнавчою діяльністю, є його потреба у самоствердженні, самооцінці, самоактуалізації в колі ровесників, бажання отрима-

ти від них оцінку і визнання своїх умінь і успіхів. А ці потреби, у свою чергу, реалізуються в поведінці і діяльності за допомогою мотивів [12, с. 25].

Вивчені мотиви, якими переважно керуються підлітки, включаючись у туристсько-краєзнавчу діяльність, розкривають ціннісну структуру, характерну для підліткового віку. Дані по четвертим—сьомим класам підлітків-туристів (додатки Л.1, Л.2, Л.3, Л.4) переконливо демонструють надзвичайно високий престиж соціальних мотивів занять туристсько-краєзнавчою діяльністю.

Підлітки бачать у цих заняттях можливість краще пізнати товаришів (додаток Л.1) — 69,9%; туристсько-краєзнавча діяльність сприяє вихованню почуття любові до Батьківщини, природи, рідного краю — 55,%, допомагає розширити коло спілкування — 50,3%, простежується велике прагнення підлітків до спілкування з ровесниками та іншими людьми — 50,3%.

Спілкування є той чинник, без якого неможливий розвиток підлітка як особистості [63, с. 76–77; 109, с. 86]. Важливо те, що в процесі туристсько-краєзнавчої діяльності спілкування має своїм результатом розвиток особистості, її активну участь у суспільному житті. Це сприяє поліпшенню адаптації підлітка в малій соціальній групі, прояву його комунікативних якостей, розвиває соціальну активність — 44,9%, допомагає бути в центрі суспільних подій — 41,7%, формує якості громадського діяча-колективіста: прагнення надавати допомогу оточуючим людям, прояв милосердя, прагнення допомогти малій соціальній групі, навчальному закладу, суспільству — 34,8%; сприяє усвідомленому виконанню громадських доручень — 21,1%.

У стимулюванні соціально-комунікативної активності в процесі туристсько-краєзнавчої діяльності велику роль відіграють і пізнавальні мотиви: прагнення розширити світогляд — 50,6% (додаток Л.1); пізнавати нове; допомагає кращому вивченню шкільних предметів — 31,2%.

Наше дослідження зафіксувало мотивування комунікативного характеру в громадсько-корисній праці, як провідного в процесі туристсько-краєзнавчої діяльності, і те, що високий мотив розуміння суспільно значущого змісту виконуваної справи поєднується з комунікативним, пізнавальним і процесуальним мотивом. Це розширює і поглиблює положення В. М. Орлова, згідно з яким домінуючими мотивами занять туристсько-краєзнавчою діяльністю є спілкування з природою,

розширення світогляду, пізнання нового, оздоровчі можливості [118, с. 72].

Проведений нами аналіз мотивів занять туристсько-краєзнавчою діяльністю свідчить про те, що заняття туристсько-краєзнавчою діяльністю сприяють стимулюванню найкращих якостей особистості підлітка, його соціально-комунікативної активності.

Вивчення отриманих даних (додатки Л.1, Л.2, Л.3, Л.4), надало можливість констатувати, що у підлітків-туристів чітко простежується виявлений соціальний мотив участі в туристсько-краєзнавчій діяльності. Рельєфність цього мотиву пояснюється вимогами групових зусиль підлітків у процесі туристсько-краєзнавчій діяльності, саме її характером, що зумовлює тісну взаємозалежність, взаємодопомогу, співпрацю, що слідує із табл.2.1.

Статистичні дані свідчать про те, що у підлітків-туристів найбільш переважають мотиви соціальні порівняно з підлітками, які не займаються туристсько-краєзнавчою діяльністю, в яких превалюють престижні мотиви.

Слід зауважити, що усвідомленість мотивів занять туристсько-краєзнавчою діяльністю, розуміння їх корисності і соціальної значущості свідчить про те, що соціально-комунікативна активність стає невід’ємною якістю, а громадська робота — внутрішньою потребою підлітка.

Дані таблиці 2.1 дають змогу зробити висновок, що *туристсько-краєзнавча діяльність — це творча, самостійна робота підлітків, пов’язана з груповими зусиллями по подоланню труднощів, з радістю пізнання і відкриттів, досягнення загальної соціально значущої мети.*

Б. Ф. Ломов відмічає, що мета діяльності формується в результаті творчості всіх її учасників, хоча внесок кожного з них і може бути різним, а відтак мета тут приймається всіма саме як загальна і разом з тим кожним — як своя [89, с. 3–22]. Це означає, що мотиви діяльності всіх членів малої соціальної групи стають однаковими, відбувається добровільна, свідомо супідрядність мотивів. У процесі групової діяльності відбувається супідрядність не тільки за загальною метою, але й «супідрядність за мотивами діяльності, в результаті цього відбувається прийняття всіма членами групи нормативної мети з установками на суспільно необхідний рівень досягнень за основними параметрами результату» [29, с. 38].

Таблиця 2.1 — Мотиви, що впливають на стимулювання соціально-комунікативної активності вихованців підліткового віку в процесі занять туристсько-краєзнавчою діяльністю

Мотиви	
↓ Мотив участі в туристсько-краєзнавчій роботі ↓ Мотив приналежності до певної малої соціальної групи	
Соціальні мотиви	<ul style="list-style-type: none"> • можливість краще пізнати товаришів; • любов до Батьківщини, рідного краю, природи; • розширення кола спілкування з ровесниками та з іншими людьми; • допомога малій соціальній групі, громаді; • усвідомлення виконання громадських доручень; • прояв комунікативних якостей підлітків; • розвиток соціальної активності
↓	
Мотив розуміння суспільно значущого змісту виконуваної справи, комунікативні мотиви	<ul style="list-style-type: none"> • мотиви уважності і дбайливості, пошани і вимогливості один до одного; • мотиви безкорисливого бажання і готовності допомогти товаришу заради досягнення інтересів загальної справи
↓	
Пізнавальні мотиви	<ul style="list-style-type: none"> о розширення світогляду; о пізнання нового; о допомога кращому засвоєнню шкільних предметів.
↓ Процесуальний мотив ↓	
Стимулювання соціально-комунікативної активності підлітків	

Туристсько-краєзнавчою групою ми називаємо таку малу соціальну групу вихованців, які мають єдину соціально значущу мету, для досягнення якої її члени організують на принципах самоврядування різноманітну туристсько-краєзнавчу діяльність в загальноосвітньому навчальному закладі, у процесі походів, подорожей, в експедиціях і екскурсіях, вступають у певні відносини взаємної залежності і взаємної відповідальності при рівності всіх членів у правах і обов'язках, при систематичній змінюваності цих обов'язків у групі. Тому така туристська група, з одного боку, — є соціальним організмом, що характеризується згуртованістю, соціально значущою спрямованістю діяльності, а з іншого — як суб'єктом виховання.

Туристська група в процесі турпоходу — єдине ціле, де відбувається тісна взаємозалежність і взаємообумовленість дій, вчинків кожного його члена, від чого залежить успіх у досягненні поставленої мети. А. С. Макаренко відзначав, що досвід групового життя — це не тільки досвід сусідства з іншими людьми, а це складний досвід доцільних колективних рухів, де найвидніше місце займають принципи розпорядження, обговорення, спілкування, відповідальності та узгодженості [92, с. 355].

Туристсько-краєзнавчій діяльності, як правило, властиві позитивні емоції: спілкування з близькими за духом ровесниками, спільність поглядів та інтересів на завдання турпоходу, зміна обстановки, спілкування з однолітками та природою. Різні переживання прискорюють розвиток життєвих сил особистості підлітка, збагачують його життєвий досвід, стимулюють ініціативність і соціально-комунікативну активність. А громадська думка впливаючи на підвищення етичної вихованості підлітків, стає одним із заходів розвитку їхньої соціально-комунікативної активності, стимулятором самовиховання, самооцінки, каналом зворотного зв'язку у виховному процесі.

Найкращим чином реалізуються в туристсько-краєзнавчій діяльності і можливості самовиховання і перевиховання підлітків. Це створює сприятливі умови для боротьби з такими негативними рисами вдачі вихованців, як індивідуалізм, конформізм, егоїзм, боягузтво, хвастощі, злодійство. А спілкування з ровесниками, іншими людьми дає підлітку можливість інтелектуально і духовно збагачуватись, розширює його світогляд, сприяє самоутвердженню та знаходження близького собі по духу друга.

У туристсько-краєзнавчій діяльності зацікавленість у всьому, що стосується життя і діяльності тургрупи проявляють всі її члени, а не тільки її актив. Цьому сприяє сумісна самостійна розробка маршрутів, обговорення підсумків турпоходу, експедиції, вчинків окремих підлітків, зустрічі з ветеранами туризму та краєзнавства, виступи (звітування в загальноосвітніх навчальних закладах тощо). Туристсько-краєзнавча діяльність відкриває широкі можливості для спілкування в групі і групової діяльності підлітків, оскільки тільки так індивід одержує можливість для розвитку своїх здібностей.

Нами було проведено дослідження з метою визначення залежності між туристсько-краєзнавчою активністю і соціально-комунікативною активністю учнів четвертих-десятих класів (міста та села), які займаються і не займаються туристсько-краєзнавчою діяльністю. З цією метою нами було зроблено кореляційний аналіз отриманих статистичних даних.

Ми виміряли залежність соціально-комунікативної активності (СКА) від участі підлітків (додаток М.1, М.2) у туристсько-краєзнавчій діяльності (ТКД) за показниками зв'язку між номінальними змінними Гутмана, використовуючи таку формулу [53, с. 35]:(2.1)

$$\lambda a = \frac{(j)ij(\max) - ni(\max)}{n - ni(\max)} \quad (2.1)$$

$$\lambda b = \frac{(i)nij(\max) - nj(\max)}{n - nj(\max)} \quad (2.2)$$

де $\max nj$ — найбільша маргінальна частота для рядків j ;
 $\max nij$ — найбільша частота у стовпці i ; n — кількість досліджених.

Це дало змогу визначити спрямованість сили взаємодії між досліджуваними величинами.

За даними всього масиву респондентів (табл. 2.2), що займаються туристсько-краєзнавчою діяльністю (в нашому вимірюванні четверті-десяті класи — 495 респондентів) $\lambda b = 0,3$, спостерігається вплив туристсько-краєзнавчої діяльності на стимулювання соціально-комунікативної активності. Зворотню ж дію соціально-комунікативної активності на туристсько-краєзнавчу діяльність вимірює $\lambda a = 0$.

λb та λa — заходи асиметричні, базовані на розподілі змінних на залежну та незалежну.

Визначаючи залежність соціально-комунікативної активності від участі в туристсько-краєзнавчій діяльності у школярів

четвертих — десятих класів (місто + село), які не беруть участі в туристсько-краєзнавчій діяльності (табл. 2.2), ми отримали наступні показники: $\lambda b = 0$; $\lambda a = 0$, тобто жодного зв'язку у даному разі не спостерігається.

У нашому дослідженні, вимірюючи зв'язок з числом категорій, яке перевищує 2, ми застосували заходи, базовані на критерії X^2 (хі-квадрат), коефіцієнтах взаємної сполуки К. Пірсона (Р), А. Чупрова (Т), які являють собою той чи інший засіб нормування X^2 [53, сс. 30–31].

Коефіцієнт T (Чупрова) є відношення середньої фактичної сполуки ознак до її максимально можливої величини. Обидві змінні в нашій роботі мають по чотири категорії кожна (додатки М.1, М.2). Для оцінки випадковості або істотності розбіжності між частотами емпіричного та теоретичного розподілу ми користувалися критеріями згоди X^2 та коефіцієнтом T (Чупрова) за формулами [122, с. 81–82]:

Таблиця 2.2. — Показники зв'язку ТКД з СКА між номінальними змінними (λ) Гутмана

Клас	Займаються туризмом		Не займаються туризмом	
	ТКД	СКА	ТКД	СКА
4–10-ті (місто + село)	0,3	0	0	0
4–10-ті (місто)	0,3	0,3	0,1	0
4–9-ті (село)	0,2	0	0	0
4–7-ті (місто)	0,4	0,4	0	0
4–7-ті (село)	0,2	0	0	0
8–10-ті (місто)	0,3	0	0,2	0
8–9-ті село)	0,3	0,1	0	0
4–7-ті (місто + село)	0,3	0,1	0	0
К* сер.	0,3	0,1	0	0

де: K^* — середній показник зв'язку, $K_{сер.} = \frac{\Sigma}{n}$;
 Σ — сума змінних;
 n — кількість змінних

$$X^2 = \sum_{i=1}^k \sum_{j=1}^l \frac{N_{ij}^2}{N_{ij}^0} - N \quad (2.3)$$

$$T = \sqrt{\frac{X^2}{N\sqrt{(k-1)(l-1)}}} \quad (2.4)$$

де X^2 — коефіцієнт достовірності

N — кількість досліджених

Отримані результати (табл. 2.3) свідчать про те, що між туристсько-краєзнавчою діяльністю та соціально-комунікативною активністю існують певні залежності, а також значні за силою впливу зв'язки.

Таблиця 2.3 — Показники зв'язку взаємної сполуки туристсько-краєзнавчої діяльності і соціально-комунікативної активності χ^2 (Пірсона) та T (Чупрова)

Клас	Займаються туризмом		Не займаються туризмом	
	χ^2	T	χ^2	T
4–10-ті (місто+село)	381,8	0,5	85,8	0,27
4–10-ті (місто)	284,9	0,55	64,5	0,3
4–9-ті (село)	106,7	0,43	18,9	0,3
4–7-ті (місто)	218,7	0,6	27,7	0,2
4–7-ті (село)	62,8	0,4	24,4	0,35
8–10-ті (місто)	73,9	0,5	33,9	0,36
8–9-ті (село)	54,1	0,5	0	0
4–7-ті (село)	277,3	0,5	41,8	0,2

Це ж саме спостерігається і при аналізі цього зв'язку окремо у хлопчиків і дівчаток (додатки М.7, М.8).

Наявність сил зв'язку між туристсько-краєзнавчою діяльністю та соціально-комунікативною активністю підтверджує наше припущення про їх взаємозв'язок і взаємозалежність, а також доводить те, що розвиток одного з феноменів певним чином впливатиме на стимулювання іншого, тобто дає змогу розглядати досліджуваний феномен як інтегральну якість особистості.

Показники кореляції між змістом туристсько-краєзнавчою діяльністю і соціально-комунікативною активністю надали нам можливість глибше проникнути у суть досліджуваного феномену.

Порівнюючи показники розподілів рівнів соціально-комунікативної активності та туристсько-краєзнавчої активності в учнів-туристів четвертих-десятих класів, ми спостерігаємо зростання середнього рівня соціально-комунікативної активності (табл. 2.4) у підлітків, які займаються туристсько-краєзнавчою діяльністю, що підтверджує високий показник даних кореляції соціально-комунікативної активності та туристсько-краєзнавчої діяльності: $X^2 = 381,8$; $T = 0,5$, а у вихованців, які не займаються туристсько-краєзнавчою діяльністю $X^2 = 85,8$; $T = 0,27$ (табл. 2.3).

І далі, аналізуючи додатки М.6, М.7, М.8, можна стверджувати про наявність в першому випадку зв'язку між ознаками, тобто туристсько-краєзнавча діяльність впливає на стимулювання соціально-комунікативної активності підлітків.

Показник взаємної сполуки туристсько-краєзнавчої діяльності і соціально-комунікативної активності у підлітків-туристів (четверті-сьомі класи) дуже високий: $X^2 = 277,3$; $T = 0,5$, що не можна стверджувати відносно учнів, які не беруть участі в туристсько-краєзнавчій діяльності (табл. 2.3).

Таблиця 2.4 — Розподіл учнів 4–10 класів, які займаються туристсько-краєзнавчою діяльністю (495 респондентів), за рівнями соціально-комунікативної активності (СКА) і туристсько-краєзнавчої активності (ТКА)

	Рівень ТКА	Рівень соціально-комунікативної активності				
		Високий	Середній	Низький	Нульовий	Σ
λв	Високий	55	164	44	1	264
	Середній	5	86	105	7	203
	Низький	0	12	12	4	28
	Нульовий	0	0	0	0	0
	Σ	60	262	161	12	495

Кореляційний аналіз (за Гутманом) статистичних даних дозволяє зробити висновок, що між туристсько-краєзнавчою діяльністю та соціально-комунікативною активністю наявні взаємоспрямовані зв'язки, і туристсько-краєзнавча діяльність, в свою чергу, впливає на стимулювання соціально-комунікативної активності.

Проте ефективність реалізації внутрішніх проявів через їх зовнішні визначається тим, наскільки туристсько-краєзнавча діяльність впливає на соціально-комунікативну активність

і навпаки, оскільки виконання певного виду діяльності, вчинку, ухвалення рішення призводять до прояву внутрішніх, потенційних можливостей особистості.

Таким чином, структуру соціально-комунікативної активності підлітка можна розглядати як динамічну систему, в якій туристсько-краєзнавча діяльність відображає потенційні можливості вихованця, визначаючи його особистісну позицію, зв'язок туристсько-краєзнавчої діяльності з проявами ініціативності, відповідальності, групової творчої діяльності, які виявляються в групових творчих справах підлітків, створює необхідні умови для життєдіяльності цієї позиції і реалізації внутрішніх сил особистості підліткового віку в певній ситуації в процесі виконання різних видів діяльності, а це, у свою чергу, визначатиме у суб'єкта взаємодії такої інтегральної характеристики якою є соціально-комунікативна активність. «Головна справа виховання в тому і полягає, щоб тисячами ниток пов'язати людину з життям так, щоб з усіх боків перед нею поставали задачі, для неї значущі» [153, с. 140].

У підлітковому віці туризм служить ефективним засобом соціалізації особистості, ефективно виховуються важливі етичні якості особистості, а саме: ініціативність, відповідальність, самостійність, товариська взаємодопомога, чесність, принциповість, а також розпорядливість, товариськість, оперативність, діловитість, організаторські якості.

У процесі туристсько-краєзнавчої діяльності створюються умови для розкриття і засвоєння норм християнської етики і для виховання на цій основі стійких звичок поведінки, вчинків, дій. Одночасно досвід схвалення або засудження поведінки підлітка членами тургрупи сприяє формуванню єдиної громадської думки у вчинках і оцінках.

Таким чином, у туристсько-краєзнавчих групах створюється психологічний клімат і реальна обстановка групової діяльності, а процес формування громадської думки служить засобом виховання особи, оскільки ставить її в умови, що сприяють виробленню самостійних поглядів, спонукає аргументувати, обстоювати свою точку зору, боротися за свої переконання. У процесі туристсько-краєзнавчої діяльності підлітки опановують навички роботи у групі. Туристська група не поглинає особистість вихованця, а, навпаки, впливає на якість виховання та його зміст.

З опитаних нами 336 підлітків-туристів (четвертих-сьомих класів) тільки 10,7% не мають ідеалу (додаток Н), у не туристів (285 респондентів) цей показник становить 22,1%.

Аналізуючи дані по класах, ми зазначаємо, що найбільший відсоток у підлітків, які не займається туристсько-краєзнавчою діяльністю, припадає на шості класи — 42,9%, потім — на сьомі класи — 37% (місто). У туристів (місто) не мають ідеалу четверокласники — 22,2% (найвищий показник), потім — шості класи — 15% і сьомі — 14,3%, тобто, можна констатувати, що з віком у міських туристів-підлітків формуються ідеали.

Дані проведеного дослідження дали змогу стверджувати, що туристсько-краєзнавча діяльність, як один із багатьох чинників стимулювання соціально-комунікативної активності особистості підліткового віку, впливає на етичне виховання особистості, її етичних позицій та ідеалів.

Однак, водночас, незрілість етичної свідомості підлітка проявляється у відсутності в нього стійких переконань, а стимулювання соціально-комунікативної активності підлітків залежить і від їх етико-психологічних якостей, які успішно стимулюються у процесі туристсько-краєзнавчої діяльності — йдеться про готовність до взаємодопомоги, мужність, стійкість, здатність бути справжнім відданим товаришем, вірність меті і справам колективу, почуття громадського обов'язку, а також витримку, навички культури і поведінки. ініціативність, активність, самостійність у виконанні доручень і справ, відповідальність, чесність, сміливість і рішучість, естетичні почуття та поняття.

Тому туристсько-краєзнавча діяльність — це комплекс виховних, освітніх і оздоровчих заходів, організований в педагогічних цілях і спрямований на активне пізнання і перетворення підлітками оточуючої їх дійсності, всебічний розвиток фізичних і духовних сил особистості.

Туристсько-краєзнавча діяльність створює умови, за яких соціально ціннісні мотиви діяльності підлітка реалізуються в соціально значущій практиці.

Враховуючи яскраво виражене прагнення до громадсько-корисної діяльності, ми дотримуємося таких аспектів туристсько-краєзнавчої діяльності, які виділяють психологи: роль туристсько-краєзнавчої діяльності в різнобічному розвитку особистості; формування індивідуальних фізичних і морально-вольових якостей особистості, а також потреба у самовдосконаленні; можливість стимулювання за допомогою туристсько-краєзнавчої діяльності творчої активності молодого покоління; включення підлітків в якісно нову систему взаємин із суспільством, з малою соціальною групою [145, с. 152].

У процесі туристсько-краєзнавчої діяльності всебічно розкриваються взаємозв'язки «Я — для інших людей, групи, громади», «Я і загальна справа соціальної групи, громади» і відбувається більш глибока диференціація оцінки підлітками насправді важливих справ для соціальної групи, громади, що приводить до розвитку моральних мотивів, глибокому закріпленню почуття обов'язку, взаємодопомоги, відповідальності перед групою і громадою. Тому туристсько-краєзнавча група позитивно впливає на стимулювання соціально-комунікативної активності підлітка, виховує патріотизм, дисципліну, такі кращі етичні якості підлітка як «сила волі, свідомість, відповідальність за доручену справу, наполегливість у вирішенні накреслених завдань, винахідливість, витриманість, сміливість, акуратність, дисциплінує і організовує школярів підліткового віку, сприяє зближенню учасників походів і розвитку з-поміж них відчуття міцної дружби, товариської взаємодопомоги» [209, с. 3–4].

У найрізноманітніших видах туристсько-краєзнавчої діяльності часом виникають складні ситуації взаємостосунків підлітків. Адже, з одного боку, туристсько-краєзнавча діяльність неможлива без особистого засвоєння соціальних умінь і навичок, а з іншого — сама туристсько-краєзнавча діяльність припускає досягнення групової мети на користь суспільства. «Підліток психологічно відкритий цій привабливій, цікавій для нього формі діяльності» [145, с. 153]. Підлітків-туристів вирізняє також більш висока відповідальність, організованість, працьовитість, прагнення працювати в колективі свого класу, загально-освітнього навчального закладу.

Ми розглядаємо туристсько-краєзнавчу діяльність і як засіб розвитку й індивідуальних здібностей особистості підліткового віку. При груповій формі виконання громадських доручень у більшому ступені розвивається відчуття товариства, взаємодопомоги, потреба доведення справи до кінця, при індивідуальній — ініціативність, старанність, самостійність, комунікативність.

Спілкування для підлітків — одна з найважливіших потреб і саме групова форма організації туристсько-краєзнавчої діяльності реалізує цю потребу в процесі туристсько-краєзнавчої роботи, але характерно, що не тільки в спілкуванні з ровесниками, але й з учителями, іншими дорослими. Підліток прагне бути схожим на дорослого, саме в цьому віці відбувається його бурхливий психічний і фізичний розвиток. У процесі туристсько-краєзнавчої діяльності підлітку дають серйозні доручення,

він самостійно вирішує різні питання. В процесі такої діяльності він вчиться оцінювати себе, свої сили і можливості в певних життєвих ситуаціях, проводить порівняння з іншими дітьми, шукає свій ідеал. Порівнюючи себе з вибраним ідеалом, підліток-турист глибше пізнає, усвідомлює свої якості.

Організація туристсько-краєзнавчої діяльності вихованців як групової містить ще одну важливу функцію: зближує навчальну і позанавчальну діяльність.

Головну перевагу позашкільної туристсько-краєзнавчої діяльності В. Ф. Тючкалов убачає в тому, що туристсько-краєзнавча група формується з учнів одного класу [181, с. 35], хоча ми організовували і проводили дослідження також і в різновікових загонах, тому що тут простежується спадкоємність та взаємовплив «покоління» — молодших, середніх, старших підлітків [132].

Визначаючи структуру туристсько-краєзнавчої діяльності підлітків, ми згідні з висновками учених, які пропонують такі компоненти, як мета діяльності, зміст діяльності, організація діяльності, технологія діяльності, інтенсивність діяльності, комунікативність діяльності, контроль і коригування діяльності, оцінка діяльності [73, с. 10–13].

У процесі туристсько-краєзнавчої діяльності відбувається поглиблена диференціація оцінки підлітками насправді важливих справ для туристсько-краєзнавчої групи, суспільства. Це призводить до розвитку моральних відносин, більш глибокого закріплення почуття обов'язку, взаємодопомоги, відповідальності перед колективом і громадою.

Формування етичних якостей громадського діяча-активіста, як ми з'ясували, відбувається головним чином під впливом соціальної групи, а результатами поведінки особистості в громаді багато в чому стають соціальні норми, під якими розуміємо зумовлені суспільним побутом певні вимоги, які пред'являються суспільством до поведінки особистості в процесі її взаємин з тими або іншими спільнотами та діяльності соціальних груп і суспільних інститутів.

На сучасному етапі розвитку нашого суспільства, формування моральних взаємин підлітків в умовах певного мікросоціуму зумовлюється низкою особливостей: «психофізіологічними потребами віку (самоствердження, самореалізація), зростанням суперечностей між поколіннями, руйнуванням традиційних сімейно-родинних взаємин, орієнтацією на новий стиль життя, ускладненням психосоціальної адаптації до нових економічних умов, актуалізацією потреби творчого пошуку нових шляхів виходу з кризи, розши-

ренням меж включення нового покоління в конструктивні суспільні перетворення, орієнтацією на суб'єкт-суб'єктну основу, на якій протікає взаємодія та спілкування між особистостями» [151, с. 15].

Ми виділяємо такі основні групи цінностей, пов'язані з функціональним змістом туристсько-краєзнавчої діяльності, її емоційними моментами: *комунікативність, пізнання, краса, творчість, соціальне визнання, авторитет, вольові якості, самоактуалізація, самовдосконалення, самооцінка, соціалізація, корисність іншим.*

Наступним нашим завданням був розгляд основних компетенцій (О. Овчарук [116]), що становлять основний набір найзагальніших понять, які у процесі туристсько-краєзнавчої діяльності деталізуються у комплекс навичок, знань, умінь, цінностей та взаємин, що виявляються підлітками в життєвих сферах.

Поняття компетентності (competency), як правило, розглядають [215] як здатність успішно задовольняти індивідуальні та соціальні потреби особистості, діяти та виконувати поставлені перед нею завдання. Компетентність виявляється в діяльності особистості в різних контекстах: у нашому дослідженні — це процес туристсько-краєзнавчої діяльності, де підлітки навчаються вміння жити і діяти в складному життєвому просторі (Л. В. Петько [132; 137]; М. Д. Степаненко [172]).

Ми підтримуємо таку запропоновану [215, с. 8] класифікацію ключових життєвих компетентностей: автономна діяльність, інтерактивне використання засобів, вміння функціонувати в соціально-гетерогенних групах.

Автономна дія в процесі туристсько-краєзнавчої діяльності проявляється дуже яскраво, оскільки передбачає розвиток особистості й автономного вибору та дії в заданому контексті. Підлітки дбають про відповідальність, інтереси, права та потреби як інших членів тургрупи, так і самої групи.

Це передбачає вміння робити вибір як уже з позицій громадянина, виконавця, тому що кожен турист володіє якимось ремеслом. У підлітків-туристів виховується здатність складати та здійснювати плани не тільки малої соціальної групи, а й особисті проекти (наприклад, дослідити флору, фауну місцевості, підготувати гербарій на виставку, зібрати збірку фольклору (пісень), написати статтю до газети). Підлітки вчать визначати та обґрунтовувати цілі діяльності, співвідносити їх з власними цінностями. А це є сенсом життя.

У процесі туристсько-краєзнавчої діяльності у підлітків стимулюється здатність діяти за різних обставин. Вихованці

усвідомлюють особисту позицію у функціонуванні різних контекстів, вчать аналізувати можливі наслідки їх дій та враховувати дію багатьох чинників для власних дій та вчинків.

Інтерактивне використання засобів передбачає усвідомлення та розуміння засобів, що дають можливість особистості підлітка взаємодіяти в процесі туристсько-краєзнавчої діяльності з навколишнім середовищем. У процесі туристсько-краєзнавчої діяльності вихованці досягають поставленої мети, розвивають не тільки свої знання, а й власні можливості.

Юні туристи у ході турпоходу (експедиції) взаємодіють з оточенням, беруть участь у діалогах, у вихованців виховуються погляди на взаємини між собою в процесі їхнього співжиття і співпраці.

У турпоходах виявляється здатність використовувати свої знання, уміння, грамотність, що дає можливість підлітку використовувати, сприймати та застосовувати їх як підґрунтя для формування власних варіантів учинків, активних дій, самостійного прийняття рішень.

Вихованець у процесі туристсько-краєзнавчої діяльності здатен показати і свої технічні здібності. Тут надається можливість юній особистості адаптувати свою поведінку до змін у повсякденному житті.

Вміння функціонувати у соціально-гетерогенних групах. У процесі занять туристсько-краєзнавчою діяльністю у підлітків виховується і виявляється здатність взаємодіяти та жити з іншими — це взаємини як з ровесниками, так і з дорослими.

Для міжнародного дитячого туризму, науково-освітнього туризму для дітей, які сьогодні стали дуже популярним і постійно розширюються, — це дуже важливо, тому що відбувається взаємодія з ровесниками, які мають інше виховання, інші погляди, при цьому підлітки спілкуються іноземними мовами (Л. В. Петько [138]).

Цей аспект має велике значення для взаємостосунків із суспільством, яке має інші цінності, культуру та соціально-економічне підґрунтя. Здатність особистості взаємодіяти з іншими дає можливість індивідууму виявляти ініціативність, відповідальність, керувати та підтримувати свої взаємини з іншими.

Стимулювання здатності до співпраці дає змогу підліткам-туристам спільно визначати цілі діяльності. Вони вчать розв'язувати конфліктні ситуації як один з аспектів людських взаємин.

Такий особистісно-розвивальний підхід у вихованні ґрунтується на сприйнятті індивідуальності особистості підліткового віку, її самоцінності, як носія певного суб'єктивного досвіду, який складається у підлітка в процесі туристсько-краєзнавчої діяльності, коли вихованець отримує право на особистий шлях

розвитку, вибір засобів туристсько-краєзнавчої діяльності, що дають можливість максимально активізувати внутрішні ресурси підлітка, коли проявляється їхній інтелектуально-вольовий і моральний потенціал (Л. В. Петько [137]).

На закінчення зазначимо, що в нашому дослідженні ми спробували узагальнити функції туристсько-краєзнавчої діяльності зі стимулювання соціально-комунікативної активності підлітків, як це показано на табл. 2.5

Таблиця 2.5 — Реалізація мети виховання зі стимулювання соціально-комунікативної активності підлітків у процесі туристсько-краєзнавчої діяльності

МЕТА ВИХОВННЯ У ПРОЦЕСІ ТУРИСТСЬКО-КРАЄЗНАВЧОЇ ДІЯЛЬНОСТІ ПІДЛІТКІВ		
↓		
Стимулювання соціально-комунікативної активності підлітків		
⇕	⇕	⇕
<p><i>Виховні чинники</i> Туристсько-краєзнавча діяльність ↓ Громадська думка ↓ Традиції ↓ Громадські доручення ↓ Загальноосвітній навчальний заклад ↓ Громадськість, сім'я</p>	<p>Набуті знання ↓ Уміння ↓ Навички</p>	<p>→ свідоме об'єднання підлітків у туристсько-краєзнавчу діяльність; → участь підлітків у громадсько-корисній діяльності; → участь підлітків у навчально-пізнавальній діяльності; → участь підлітків у предметно-перетворювальній діяльності; → участь підлітків у національно-громадянській діяльності; → участь підлітків у художньо-образній діяльності; → участь підлітків у фізично-оздоровчій діяльності</p>

Таким чином, туристсько-краєзнавча діяльність підлітків дає можливість успішно вирішувати багато актуальних проблем навчання та виховання і, зокрема, такі як стимулювання соціально-комунікативної активності, працьовитості, ініціативності, відповідальності (перед собою, групою, громадою), формує характер підлітка, стимулює його інтерес до навчання та здорового способу життя.

2.2. Соціально-педагогічні умови стимулювання комунікативної активності підлітків у процесі туристсько-краєзнавчої діяльності

Знання вчителем особливостей туристсько-краєзнавчої діяльності є необхідною умовою педагогічного керівництва нею, оскільки інформованість про виховні можливості дитячого туризму в поєднанні з вивченням індивідуально-психологічних особливостей підлітків і шляхів їх включення в громадсько-корисну діяльність дає змогу організувати виховну роботу зі школярами, спрямовану на стимулювання соціально-комунікативної активності їх особистості.

Нами було розроблено й впроваджено у практику роботи загальноосвітніх навчальних закладів авторську програму (додаток Т) стимулювання соціально-комунікативної активності підлітків в умовах діяльності туристсько-краєзнавчих гуртків при загальноосвітніх навчальних закладах, яка включала систему занять з ТКД, що одночасно забезпечувало стимулювання СКА підлітків та розвиток їх особистості. У програмі представлено тематики, види і форми туристсько-краєзнавчої роботи.

Разом з тим це припускає і систематичне оволодіння всіма учителями теорією, методикою і практичними навичками організації позанавчальної виховної роботи, знаннями специфіки її здійснення в умовах туристсько-краєзнавчої діяльності. Провівши аналіз курсових робіт завучів з навчально-виховної роботи та педагогів-координаторів — слухачів курсів при Білоцерківському інституті післядипломної педагогічної освіти, де проходили перепідготовку понад 60 завучів Київської області (березень 2004 р.), ми встановили, що вони слабо уявляють собі зміст, форми і методи організації туристсько-краєзнавчої діяльності школярів, не бачать резервів і шляхів її вдосконалення, що засвідчило недостатній інтерес завучів і педагогів-координаторів до питань позашкільної роботи з підлітками, хоча вони і виказа-

ли одностайно позитивне ставлення до необхідності організації туристсько-краєзнавчої роботи в навчальному закладі, але тільки чотири з них туристсько-краєзнавчу діяльність розглядали як один із шляхів стимулювання соціально-комунікативної активності вихованців, позитивних якостей їх особистостей.

Тому проведений аналіз виявив необхідність для учителів отримання доказів туристсько-краєзнавчої діяльності як одного з існуючих чинників стимулювання соціально-комунікативної активності особистості підліткового віку.

Нами були внесені зміни до навчальних планів курсів підвищення кваліфікації вчителів Київської області ряду категорій педагогічних кадрів (директори і методисти позашкільних установ, шкіл, завучі з виховної роботи, педагоги-координатори, вихователі груп продовженого дня загальноосвітніх навчальних закладів, педагоги-координатори за місцем проживання), де на базі експериментальних шкіл проводилися семінари, практичні заняття, читалися лекції, присвячені організації і проведенню туристсько-краєзнавчої роботи зі школярами

Така робота з підготовки викладачів до здійснення виховної роботи в процесі туристсько-краєзнавчої діяльності з підлітками істотно змінила їхнє ставлення до туристсько-краєзнавчої роботи. Нам вдалося зафіксувати, що педагоги-координатори, завучі з навчально-виховної роботи, класні керівники стали активніше взаємодіяти в позашкільній роботі, зокрема при організації туристсько-краєзнавчої роботи з підлітками, і стали чітко представляти свої функції щодо організації туристсько-краєзнавчої діяльності з вихованцями (експериментальні загальноосвітні навчальні заклади ЗОШ I–III ступенів № 4, 9 м. Василькова, № 20, 109 м. Кривого Рога, № 104 м. Києва).

Класифікація стилів педагогічного керівництва діяльністю школярів, запропонована академіком О. В. Киричуком [61], припускає: а) активну або пасивну позицію вчителя стосовно учнів; б) безпосередню і опосередковану систему впливу на процес формування особистості підлітка; в) відособленість або ідентифікацію особистості педагога з учнями. Поєднання цих характеристик формує чотири стилі педагогічного керівництва: активно-безпосередній, відособлений стиль; активно-безпосередній, контактний стиль; активно-опосередкований, контрольний стиль; пасивно-відособлений стиль.

Ми дотримуємося думки названого академіка, розглядаючи найефективнішою активно-опосередковану, контактну форму стилю педагогічного керівництва діяльністю вихованців.

Німецький професор Р. Кекк запропонував 10 принципів [222] гуманізації освіти, де на перше місце ставить принцип максимальної автономії і свободи педагогічного керівництва.

Виходячи з двох критеріїв педагогічного керівництва: особистісного і діяльнісного, в першому ми виділяємо демократичний стиль, де учитель перебуває ніби усередині тургрупи, займаючи ідентифікаційно-відособлене місце. Відносини з підлітками-туристами будуються на взаєморозумінні, довірі, відповідальності.

Діяльнісний критерій стилю педагогічного керівництва відображає відмінності туристсько-краєзнавчої діяльності учнів. При демократичному стилі педагогічного керівництва його характеризує активна позиція вихованця, відповідальність за успіхи туристсько-краєзнавчої діяльності несуть підлітки разом із учителем, сама туристсько-краєзнавча діяльність планується спільно з юними туристами за наявності мети діяльності: близьких, дальніх перспектив.

В умовах демократичного стилю педагогічного керівництва у підлітків виникає прагнення до внутрішньої детермінації своїх вчинків, поведінки.

Так, Віктор Л. визначив в анкеті: «Я хочу стати військовим, але без дисциплінованості, точного виконання завдань, відповідальності, хорошої поведінки я не досягну своєї мети. У цьому мені дуже допомагає туризм».

Під час організації туристсько-краєзнавчої роботи ми спонукали підлітків до самостійних учинків, вирішення оргпитань, керування своєю поведінкою. Демократичний стиль дає змогу успішно використовувати методи переконання, спонуки, доброзичливого навіювання, а також і вимоги, яка залежно від ситуації набуває форми спонуки чи примушення.

Істотним моментом у процесі стимулювання соціально-комунікативної активності у Наталки В. став тісний взаємозв'язок її участі в громадсько-корисній діяльності та спілкування з ровесниками. Мати не відпускала дівчинку в турпоходи, мотивуючи заборону необхідність догляду за молодшими сестрами. Довелось кілька разів переконувати матір про доцільність участі дівчинки-підлітка разом із класом у туристсько-краєзнавчій діяльності.

Наталка була залучена в одну з тургруп, перевагу якій вона віддавала, оскільки відчувала під час виконання групового громадського доручення в колі цих підлітків психологічний комфорт і відчуття захищеності, що сприяло більш ефективному

розвитку у дівчинки-підлітка таких властивостей як комунікабельність і соціальна перцепція, створенню необхідних умов для створення в дитини позитивного настрою, тому що в сім'ї дівчинка була старшою сестричкою і опікувалася маленькими, адже батьки лікувалися від алкоголізму, а діти були заручниками постійних сімейних бійок та скандалів, від яких вони тікали до сусідів.

Із вихованцями, які визначалися серед інших активним ставленням до справи групи, проводилися бесіди та диспути «Ти і тургрупа», «Один у полі не воїн», «Про силу громадської думки», «Яким ти уявляєш свого друга?», в яких роз'яснювалася дієва основа справжньої вірної дружби, товариських стосунків, необхідність жити не тільки для себе, але й для людей, які тебе оточують. Тому в організації діяльності турзагону велика увага надавалася прояву дієвої турботи про оточуючих людей, що дало змогу викоренити у деяких підлітків такі негативні прояви як злорадство, заздрість («тобі погано — то нехай так і буде: головне, щоб мені було добре»), егоїзм.

Для вивчення взаємних симпатій підлітків-туристів ми користувалися трьома критеріями: вибір товариша (питання: «З ким би ти пішов у турпохід?», обробки результатів, визначалося також бажане коло спілкування кожного підлітка.

Отримані результати дали змогу організувати вихованців для виконання групового доручення з урахуванням їх прагнення до взаємного спілкування. У тургрупі групова діяльність визначається і опосередковується соціально значущими суспільними цінностями, які виступають як рушійна сила вчинків особистості, визначаючи спрямованість діяльності, вибір форм і засобів діяльності.

Цінності виступають важливим критерієм вибору діяльності. Знання ціннісної орієнтації особистості підлітка дає підстави цілеспрямовано застосовувати засоби стимуляції соціально-комунікативної активності, оцінювати успіхи виховної роботи і грамотно її планувати.

Виокремлюються три рівні соціальних цінностей: ідеали світогляду, ідеали соціальних взаємин, ідеали задоволення потреб.

Ціннісні орієнтації підлітків-туристів безпосередньо впливають на розвиток інтересу. У нашому випадку річ йде про заняття туристсько-краєзнавчою діяльністю, які посідають провідне місце в дозвіллі й життєдіяльності підлітка і зміщують значення інших інтересів.

У свою чергу, академік О. В. Киричук [63, с. 56] вказує на те, що ціннісні орієнтації особистості формуються в трьох основних сферах: у сфері спілкування, діяльності і життєвих планах, які містять в собі мету та ідеали.

Усе сказане дає підстави зробити висновок, що кожний рівень ціннісних орієнтацій є регулятором соціальної діяльності особистості.

Щоб викликати у підлітків прагнення до тісної міжособистісної взаємодії в тургрупі, були організовані змагання між вихованцями, які виконували громадські доручення в групах (при цьому вони мали ще і індивідуальні завдання) за такими напрямками:

- 1) виготовлення туристського спорядження;
- 2) організація громадсько-корисної діяльності і пошукової роботи;
- 3) шефська робота з молодшими школярами їх навчання туристської майстерності;
- 4) участь у художній самодіяльності.

Загальне керівництво змаганнями здійснювалося радою туристської групи. Підбиття підсумків, аналіз і внесення деяких коригувань проводилося на регулярних зборах туристської групи (один раз на місяць), де відкрите принципове обговорення вихованцями оцінок громадсько-корисної діяльності кожного впливало на стимулювання їхньої соціальної спрямованості.

У туристсько-краєзнавчій діяльності, як однієї з форм включення підлітків у соціальну діяльність, громадська думка відіграє велику роль. Вона дисциплінує і виховує підлітків, дає можливість включитися кожному з них у систему міжособистісних взаємин прийнятних для кожної дитини формі. Тому громадська думка — необхідне і потужне знаряддя виховання в малій соціальній групі, яке можна розглядати як чинник, що входить до ефективних засобів боротьби з безвідповідальністю, пасивністю, всілякими порушеннями дисципліни. Виступаючи постійно діючим чинником духовного життя малої соціальної групи, громадська думка впливає на стосунки, поведінку підлітків як їх регулятор і стимулятор.

Виходячи з необхідності вирішення завдань із стимулювання соціально-комунікативної активності особистості підлітка, в процесі нашого дослідження за розробленою нами Програмою стимулювання соціально-комунікативної активності підлітків в умовах діяльності туристсько-краєзнавчих гуртків при загальноосвітніх навчальних закладах (додаток Т) ми

намагалися: забезпечити розуміння вихованцями основних напрямів розвитку нашого суспільства, радикального його перетворення; вимог, що ставляться на часі до сучасної людини; включення кожної особистості підліткового віку до громадсько-корисної діяльності по перетворенню навколишнього середовища, громадського життя; залучення вихованців у процесі туристсько-краєзнавчої діяльності у взаємини відповідальної залежності при виконанні громадсько-корисної роботи і стимулювання на цій основі соціально значущих потреб і мотивів.

Основною умовою нашого дослідження стала організація багатобічного характеру туристсько-краєзнавчої діяльності на основі суспільно значущої мети.

Проблема розвитку особистісних здібностей останнім часом стала найактуальнішою. У Законі «Про загальну середню освіту» йдеться про те, що «діти мають набути достатній особистий досвід культури спілкування у співпраці в різних видах діяльності, самовираження у творчих видах завдань [43]».

Статистичні дані показали, що спрямованість громадсько-корисної діяльності підлітків-туристів набуває творчого характеру, наприклад, під час збирання краєзнавчого матеріалу, виконання завдань Рад ветеранів, міських та шкільних музеїв (додатки С.1, С.2). У школах руками учнів створюються музеї Хліба, Визволителям, Народного побуту, Історії села, Історії міста, Історії школи, Історії освіти.

У процесі шефства над малюками підлітки-туристи навчають їх туристської майстерності, здійснюють ремонт шкільного майна, ставлять казки, водять дітей в турпоходи, виступаючи в ролі інструкторів-туристів. На уроці географії діти вдосконалюють навички з картографії (додаток С.3).

Результатом художньо-образної діяльності є виступи вихованців-туристів під час подорожей перед трудівниками сіл, промислових підприємств, у загальноосвітніх навчальних закладах перед своїми ровесниками, на уроці малювання юні туристи виконують пейзажі, які запам'ятали під час турпоходу.

На уроках музики вони розучують пісні, які склали або почули вперше в мандрах, для уроків української літератури збирають фольклор, новинки про рідний край (додаток С.4). Туристи-умільці власноруч виготовляють всілякі макети, народні іграшки, записують народні пісні, приказки, частівки, вишивають народні візерунки на скатертинах, сорочках, запозичених у народних умільців (додатки С.5, С.6, С.7).

У ході трудових операцій туристи надають допомогу престарілим самотнім людям, лагодять стародавні споруди, відновлюють та вчаться зберігати пам'ятники історії, культури, піклуються про збереження природи, надають сільським працівникам допомогу в збиранні урожаю, що відображається в паспортах трудових справ туристських груп (Л. В. Петько [130; 131; 134]). Тому свідомо поставлена мета стає дороговказною зіркою у сенсі поведінки підлітків, що впливає на стимулювання їхньої громадсько-корисної діяльності, спонукає до усвідомленої громадсько-корисної роботи.

Так, єдність мети і мотивів громадсько-корисної діяльності в процесі туристсько-краєзнавчої діяльності сприяє досягненню гармонії зацікавленого ставлення гуртківців-туристів загальноосвітніх навчальних закладів I-III ступенів № 91, № 104 м. Києва до збирання матеріалів у турпоходах для створення музеїв Бойової слави, а в загальноосвітньому навчальному закладі I-III ступенів № 103 м. Києва — Музею українського народного побуту. У Васильківський ЗОШ I-III ступенів № 4 (Київська область) туристи-краєзнавці створили Музей освіти.

У процесі організації всієї туристсько-краєзнавчої діяльності ми заохочували підлітків до спільного планування громадсько-корисних справ. Це надавало можливість вихованцям глибше вникати в хвилюючі проблеми тургрупи, навчального закладу, рідного краю, привчало думати й вирішувати разом, нести відповідальність за подальше існування туристського загону, виконувати більш осмислено туристські справи з більшою зацікавленістю та захопленістю, що позитивно впливало на розвиток у них практичних організаторських навичок.

Перспектива туристсько-краєзнавчої діяльності мобілізує соціально-комунікативну активність підлітків, додає самій діяльності спрямованість, сприяє духовному зростанню і руху туристсько-краєзнавчій групі вперед, а також прояву ініціативності, творчості, цілеспрямованості в роботі. Причому ми не протиставляли групові перспективи з особистими.

Результати практичної частини засвідчили, що організація таких перспектив необхідна для створення правильно мотивованих міжгрупових та внутрішньогрупових взаємин, придбання справжнього досвіду сумісних дій.

Після кожного багатоденного походу (який проводився раз на півріччя) підлітки тримали звіт перед батьками, де звучало не тільки схвалення позитивних вчинків у туристському загоні, але й гостра критика недоліків, що допомагало батькам ори-

єнтуватись у багатьох явищах дитячої групи. Вони бачили, яке місце займає їхня дитина в туристській групі, ставлення до неї ровесників, а також бачили ставлення свого нащадка до групових справ, успіхів, спостерігали реакцію сина чи доньки на критику товаришів. Це допомагало батькам чітко з'ясувати для себе: які риси вдачі у сина або дочки треба коригувати чи сформулювати. Такі збори змушували дорослих переглянути свою роль у вихованні підлітків і були спрямовані на вдосконалення виховного процесу в сім'ї, адже це питання постає дуже гостро сьогодні у зв'язку з кризою сім'ї як соціального інституту.

Нашим завданням було спонукати батьків переглянути свою поведінку в сім'ї, ставлення до громадсько-корисної роботи, що виконується їхньою дитиною, а також ставлення до її друзів, до шкільної групи.

В організації туристсько-краєзнавчої діяльності ми спиралися на допомогу і участь в ній і батьків. Підлітки з дорослими проводили ремонт туристського спорядження, майстрували годиннички для птахів, робили разом ремонт класного приміщення влітку, розробляли та досліджували маршрути туристських походів. Батьки добирали літературу до майбутньої подорожі.

Із дорослими проводилася робота у двох напрямках.

Перший — згуртувати, організувати самих батьків. З цією метою замість перших батьківських зборів, коли діти закінчили початкову школу і перейшли в середню, ми провели вечір знайомств, на який були запрошені сім'ї: мами, тата, бабусі, дідусі. А діти, зробивши гарні костюми, підготували святковий концерт, кожна сім'я приготувала солодкий стіл із самоваром, за яким мама-господиня пригощала своїми солодощами «гостей».

Дорослі відкрили свій внутрішній світ, показали свої захоплення: серед них були і музиканти, і артисти, і кухарі, а лікарі інсценували міні-капусник, що стало для дітей відкриттям талантів своїх батьків, які за буденністю життя не проявлялися.

Другий — залучення батьків у різні форми активної допомоги класу, загальноосвітньому навчальному закладу у вихованні учнів, залучення їх у різноманітні громадсько-корисні справи, спрямовані на організацію й об'єднання дитячої малої соціальної групи (класу), на виховання в групі активних громадських діячів.

Залученню батьківської допомоги в проведенні позанавчальної роботи передувало вивчення інтересів і схильностей батьків до того чи іншого виду діяльності, враховувалися бажання кожного з них.

Так, *тато Іри Л.* — чудовий професіонал-фотограф і художник, став консультантом створення шкільного Музею Долгінцевського району, вів гурток юних фотографів.

Батько Тані Б. — кандидат педагогічних наук — став помічником-консультантом у проведенні і організації туристських походів класу.

Батько Свети Л. — полковник міліції, начальник школи міліції, організував у школі проведення щомісячних уроків правового виховання.

Мама Олі Х. — допомогла організувати і провести запис всього класу (38 вихованців) до басейну, щоб діти могли навчитися плавати та показувати високі результати на спортивних змаганнях з плавання «Веселі старты». Протягом усіх семи років вона контролювала заняття дітей у басейні.

Мама Андрія З. — представник шефського підприємства, була частим гостем у директора школи, на класних, загальношкільних зборах, виступала на батьківських зборах, опікувалася проблемами школи, виходила з пропозиціями перед шефським комітетом свого підприємства і здійснювала шефську допомогу навчальному закладу.

За результатами проведеної роботи нам вдалося виділити наступні найефективніші форми участі батьків у позанавчальній роботі з підлітками: організація гуртків за інтересами, екскурсії на підприємства, до інших міст, зустрічі з цікавими людьми, організація і проведення туристсько-краєзнавчої роботи з вихованцями, культпоходів в цирк, кінотеатри, музеї, театри, участь у зборах, бесіди з окремими учнями, чергування у мікрорайоні навчального закладу, допомога у створенні шкільних музеїв, кабінетів.

З огляду на вищенаведене можна стверджувати, що без підвищення педагогічної культури батьків, організації тісного взаємозв'язку, встановлення контактів учителів і батьків, які забезпечують створення і функціонування безперервної системи позитивних дій на підлітка, без цілеспрямованого керівництва виховною діяльністю сім'ї в потрібному напрямі неможливо досягнути бажаних результатів у соціально-комунікативному вихованні підлітків, де комунікативність виступає змістом соціальних взаємин, що реалізуються в конкретних формах життєдіяльності конкретних індивіду певних малих соціальних групах.

Мала соціальна група в житті суспільства виступає соціальним організмом, в якому і через який реально існує феномен комунікативності, який ми розглядаємо як особливу якість

людини, як продукт її соціально-психологічного розвитку і котра виявляється в сукупності її стосунків.

Зв'язки і єдність функцій індивідів у такій соціальній спільності, яка базується на єдності їхніх інтересів, відображається в єдності їх дій, прагнень і мети. Тому комунікативність — це сплав зовнішньої для особистості соціально організованої структури і внутрішніх спонук особи. Як основа соціальності комунікативність виявляє себе в різного роду асоціаціях, має конкретний зміст в різні історичні періоди.

Ми виділяємо такі параметри, що характеризують цей феномен:

- форми стійкого зв'язку між членами соціальних груп; співвідношення загальної та часткової мети спільної діяльності;
- спосіб регуляції й управління груповою діяльністю;
- імперативно-ціннісні норми свідомості;
- рівень і характер розвитку особистості як члена малої соціальної групи.

Хоча деякі дослідники (Р. Р. Шахмуратов [206, с. 15]) визначають комунікативність двосторонньо: з одного боку — як соціальне явище, що становить собою тип соціальної взаємодії індивідів, який полягає у взаємній і різнобічній залежності індивідів у процесі їхньої спільної діяльності і визначає стійку спрямованість цієї діяльності на реалізацію соціально значущої мети, а з іншого — як особливий тип відносин, який полягає в органічному взаємозв'язку, взаємообумовленості сучасного суспільства загалом, і його громадян зокрема, заснований на взаємній зацікавленості в обопільному прогресивному розвитку.

Німецький педагог К. Кірхгофер підкреслює, що комунікативність формується тоді, коли індивідуум і соціальна група долають суб'єктивне [233, с. 869]. Цієї точки зору дотримується ряд зарубіжних, вітчизняних і радянських вчених, підкреслюючи, що проблема діалектики комунікативності та індивідуальності багатоманітна [61; 65; 170; 224; 227], виділяючи в молоді тяжіння до комунікативності.

Нами уявляється комунікативність як характеристика безпосереднього соціального зв'язку підлітків у процесі спільної туристсько-краєзнавчої діяльності, що розглядається з точки зору характеру включення особистості у спільність. Групову туристсько-краєзнавчу діяльність ми розглядаємо як найадекватнішу суспільній суті підлітка, що орієнтує його на групі, колективні форми саморегуляції, що задає відповідні колективному духу критерії оцінювання поведінки підлітків і діяльності туристської групи. У свою чергу, такий стиль поведінки

стає універсальною формою соціального самовизначення особистості підліткового віку, і в даному разі такі комунікативні стосунки є гуманістичними взаєминами.

Комунікативні взаємини підлітків — це такі стосунки, що утворюються в різних видах їхньої громадсько-корисної діяльності, процесі безпосереднього спілкування, реалізують потреби і мотиви з вираженою спрямованістю на малу соціальну групу.

У психологічній літературі [145, с. 103–104] спілкування розглядається в таких трьох аспектах: комунікативна діяльність; як умова здійснення будь-якої діяльності; як результат соціальної діяльності, що задається.

Т. М. Мальковська відмічає, що спілкування впливає на мотиваційну сферу особистості, на її ціннісні орієнтації, активізує самосвідомість, саморегулювання і самоконтроль [95, с. 25].

Ми пропонуємо таку структуру комунікативної діяльності:

а) комунікативний потенціал (іманентні від народження задатки людини до спілкування із собі подібними);

б) комунікативна компетентність (набутий досвід людини у процесі соціальної взаємодії);

в) соціально-комунікативна активність (комунікативно-виконавча майстерність особистості).

Значне місце у сфері вільного часу належить спілкуванню як особливій діяльності, яка є необхідною і загальною умовою розвитку особистості підлітка і суспільства. Переважання групових потреб і мотивів при встановленні взаємин із членами туристсько-краєзнавчого загону має велике значення у формуванні особистості підліткового віку. Воно сприяє стимулюванню соціально-комунікативної спрямованості особистості, яка властива тим вихованцям, у яких зміст громадсько-корисної діяльності визначається поєднанням соціальних і особистих інтересів, і потреб, при переважанні останніх. Тому в процесі спілкування розвиваються комунікативні взаємостосунки, оскільки одним із основних суб'єктів виховної роботи, стимулювання соціально-комунікативних взаємостосунків і ціннісних орієнтацій є туристсько-краєзнавча група.

До найважливіших умов спільної діяльності туристсько-краєзнавчої групи як основи комунікативних взаємин ми відносимо:

а) взаємозалежність підлітків у груповій туристсько-краєзнавчій діяльності;

б) їхня взаємодія у процесі громадсько-корисної діяльності;

в) взаємостосунки, що виникають між підлітками, як у процесі туристсько-краєзнавчої діяльності, так і поза неї.

Основа стимулювання комунікативних стосунків підлітків становить процес отримання і накопичення знань про суть поняття «спілкування». Суперечки, бесіди, диспути про суть спілкування, про помилкове і сучасне розуміння дружби, товариства допомагають виховувати у підлітків правильну моральну оцінку явищ суспільного і особистого життя. Диспути на теми «Я і загальна справа», «Я і мій друг», «Як треба товаришувати», «Мое і наше» сприяють правильному формуванню уявлень у вихованців про соціально комунікативне.

Але соціально-комунікативне виховання включає не тільки накопичення знань про соціальність, комунікативність.

У процесі туристсько-краєзнавчої діяльності відбувається стимулювання стосунків взаємодопомоги, підтримки і товариської співпраці в різних видах громадсько-корисної діяльності, оскільки дуже часто одному просто не під силу виконати ту чи іншу справу і, йдучи в одній зв'язці під час походу, треба упевнено відчувати за спиною надійну руку товариша. Тому у процесі туристсько-краєзнавчої діяльності виховна робота будується на закріпленні і підтримці суспільно значущих, групових потреб і мотивів, стимулюється орієнтація на думку й оцінку туристського загону, які відіграють у підлітків істотну роль у стимулюванні в них високого рівня соціально-комунікативної активності.

Оскільки взаємодія підлітків у процесі занять туризмом і краєзнавством опосередкована спілкуванням і лише завдяки спілкуванню вихованці можуть вступати у взаємодію, така взаємодія є діяльністю, що розглядається в аспекті зовнішніх соціальних форм її здійснення, актуалізації соціального відношення.

На зміцнення комунікативності певною мірою впливає і ступінь особистісного спілкування підлітків, який різний в окремих видах туристсько-краєзнавчої діяльності.

Т. М. Мальковська відмічає, що основним критерієм спілкування виступає не вік, не стать, а взаєморозуміння, суть якого в емоційній схильності до віддзеркалення психіки іншої людини — процесу дуже вибіркового й індивідуального, що передбачає високий рівень культури спілкування [95, с. 124].

Комунікативність характеризується статечними відмінностями. У малих соціальних групах вона може перебувати на різних рівнях, бути більш — менш розвинутою. Це залежить як від об'єктивних, так і суб'єктивних чинників. Виразом рівня комунікативності можуть слугувати добросовісне виконання громадських доручень, відповідальність за справи групи, ініціа-

тивність, дисциплінованість. Залежно від ступеня розвинутої комунікативності, як способу діяльності та інтерсуб'єктивного зв'язку з малою соціальною групою, як принципом взаємин між індивідами в спільності, *ми виділяємо два рівні комунікативності*, визначаючи *перший* тим, що її розвиток, як тип взаємозв'язку індивідів, випереджає ступінь розвитку соціальності у спільності — як принципу стосунків між її членами.

Другий рівень, більш високий, припускає відповідність розвитку комунікативності як способу діяльності і зв'язку між індивідами розвинутого принципу соціальності у відносинах між індивідами в даній спільності. Цей рівень характеризується широким самоврядуванням і соціально-комунікативною активністю членів соціальної групи з їх груповими орієнтаціями і діями.

У нашому дослідженні ми виділяємо такі рівні туристсько-краєзнавчої активності у підлітків:

перший рівень — одночасна робота в малій соціальній групі, спрямована на досягнення загальної мети (тут виділяється факт присутності (пасивності) в малій соціальній групі);

другий рівень — робота в парах (характеризується тим, що одна сторона виконує функції керівництва, а інша є підлеглою);

третій рівень — групова робота (саме у груповій роботі якнайповніше реалізуються основні зусилля комунікативності: усвідомлення загальної мети, доцільний розподіл обов'язків, взаємозалежність і контроль);

четвертий рівень — поєднання міжгрупової з фронтально-груповою роботою. Групова робота виходить за рамки однієї малої соціальної групи і встановлює зв'язки залежності між групами, завдяки чому виникає нова мета — міжгрупова, де посилюється соціально-комунікативна спрямованість діяльності малих соціальних груп; фронтально-групова соціальна діяльність (одночасна участь у соціальній діяльності підлітків, в якій всі малі соціальні групи виступають як об'єднаний загін).

В об'єднанні підлітків-туристів ми виділяємо дві основоположні структури організації туристсько-краєзнавчої групи і особистості вихованця. Це туристсько-краєзнавча діяльність і сфера міжособистісних стосунків.

Сутність механізму реалізації особистості як суб'єкта соціально-комунікативної активності полягає у створенні, в першу чергу, в малій соціальній групі, можливості стимулювання соціально-комунікативної активності і в реалізації цієї активності через туристсько-краєзнавчу діяльність підлітків.

Умови такої діяльності сприятливо впливають на розкриття важливих якостей вихованців, які виявляються в процесі громадсько-корисної діяльності, а також і в міжособистісній комунікації. Щоб стати дієвим чинником формування особистості підлітка, її соціального та духовного зростання, сфера міжособистісного спілкування в підлітковій туристсько-краєзнавчій групі повинна бути різнобічною і соціально спрямованою, сприяти зміцненню міжособистісних взаємозв'язків, а також бути достатньо значущою для кожного її члена.

Саме в підлітковому віці, на цьому етапі міжособистісного розвитку, різко зростає орієнтація підлітка на групу однолітків. У цей період чітко визначається загальна спрямованість особистості, прагнення жити життям малої соціальної групи. Ми виділяємо такі показники, що характеризують життя підлітків в малій соціальній групі (туристській групі) в процесі туристсько-краєзнавчої діяльності в його цілісності: форми зв'язку між членами малої соціальної групи; взаємини загальних і індивідуальних цілей у спільній соціальній діяльності; засоби регуляції, управління груповою діяльністю, імперативно-ціннісні форми свідомості; рівень і характер розвитку особистості підліткового віку.

У концепції соціальної групи, як колективу індивідів, що вступають у певні взаємодії і стимулюють соціальні стосунки, усвідомлюючи свою належність до даної групи, і вважаються її членами, академік А. В. Петровський [128] виділяє як істотну ознаку опосередкованість міжособистісних зв'язків усередині соціальної групи змістом спільної діяльності, де міра соціальної комунікативності в розвитку даної групи відповідає тому, наскільки гармонійні індивідуальні мотиви і оцінки спільної діяльності і наскільки ці оцінки реалізовані в практичній роботі. Тут не можна не погодитись із думкою професора К. Кірхгофера, що індивідуальність як якість розвитку індивідуума можлива тільки як засвоєне багатство взаємостосунків [233, с. 869].

Під час організації суспільного життя туристського колективу, участі в громадсько-корисній діяльності враховувалися такі особливості перехідного віку, як емоційна збудливість, велика чутливість, підвищена стомлюваність, образливість, ранимість. Тому велике значення відводилося виявленню інтересів вихованців, світу їх захоплень. У процесі занять туристсько-краєзнавчою роботою ми прагнули перемикаєти «нейтральні» інтереси особистості підлітка («став займатися туризмом, тому що у вільний час можна порибалити і дивитися на річку») на групові інтереси («ловлю рибу, щоб потім нагодувати хлопців смачною юшкою»).

У практичній роботі нами часто використовувався розбір ситуацій, на які багата туристсько-краєзнавча діяльність. Цей процес вмикає активність свідомості (споглядання), спрямованої на сприйняття ситуації (визначення її значення для суб'єкта), він координує і контролює всю соціальну діяльність вихованців. При розгляді ситуацій, як одного з основних чинників людської активності, ми мали на увазі «дану в широких просторових та часових межах дійсність, в яких розгортаються реальні та соціальні взаємостосунки людини [111, с. 182]».

Це давало змогу зробити відповідні висновки, певним чином дати характеристику підліткам, а також і їх самих. При цьому акцент робився на такі питання: «Чи сталося б таке, якби він (ти) був колективістом?», «Що треба робити, щоб стати поважним у тургрупі?», «Трапилося б це, якби він (ти) ніс відповідальність за свої вчинки?». Зверталася увага на результати громадсько-корисної діяльності, на їх суспільну значущість. Питання, подібні до цих, впливали на розвиток здатності оцінювання як свого вчинку, так і однолітка, на вміння аналізувати свої дії, планування майбутньої громадсько-корисної роботи, вибору ідеалів. Розбір ситуацій є однією з передумов переходу підлітка від суб'єктивної мотивації до власне моральної мотивації, де провідним мотивом у туристсько-краєзнавчій діяльності ставали соціально групові мотиви.

Вивчення особистості підліткового віку проходило за такою програмою: розподіл часу в недільні дні; вміння розподіляти вільний час; поведінка; ставлення до мистецтва, фізичної праці, навчання, громадської роботи, спорту, краєзнавству, туризму; участь у художній самодіяльності; мотиви занять туристсько-краєзнавчою роботою; ставлення до туристсько-краєзнавчої групи, інтереси, ідеали, потреби, захоплення, продуктивність виконання громадських доручень, яскраво виражені риси вдачі у підлітка і що він прагне наслідувати у товариша, ініціативність, оцінка вихованцями громадсько-корисної роботи, що проводить туристсько-краєзнавча група.

Це дало можливість встановити, що підлітки засуджують егоїзм, пасивність, конформізм, споживацькі інтереси. У підлітків-туристів виявляється прагнення на освоєння суспільних цінностей.

Для наочності наведемо нижче дві характеристики підлітків, які були залучені до туристсько-краєзнавчої діяльності з нульовим рівнем соціально-комунікативної активності.

Тарас У. (6-й клас) виявляв надмірну самовпевненість, зух-

валість. Часто пропускав заняття у школі. На уроках регулярно порушував дисципліну, був неуважний. Не за віком фізично розвинений, рослий, володів чималою силою порівняно з однолітками. Яскраво виявлялася його владність, забіякуватість, прагнення «взяти» участь в усіх конфліктах шкільного життя. Не брав участі в роботі жодного гуртка, секції, нічим не захоплювався, виявляв повну байдужість до читання, навчання, фізичної праці, громадсько-корисної роботи, справ класу. Із захопленням розповідав школярам про свого старшого брата, який відбував строк позбавлення волі за вбивство.

Ідеалом Тараса був «ковбой», його старший брат. Підліток намагався переконати оточуючих в тому, що його еталон — це особистість вільна і незалежна, «що бажає — те й робить».

Сім'я у хлопчика неблагополучна. Мати часто тікає з дому, залишаючи сина одного. Часті п'яні гуляння, лихослів'я, сварки з батьком-алкоголіком. Тому Тарас намагався більше часу проводити на вулиці, загалом підліток був кинутий напризволяще. Вчитель для хлопця не був авторитетом.

Сашко Л. (4-й клас) — із благополучної забезпеченої багатодітної сім'ї. З дитинства виховані в дитині егоїзм, упертість, брехливість. Часто був порушником дисципліни на уроках. Без бажання брав участь у суспільному житті класу, виконував громадські доручення рідко, причому при слухній нагоді намагався відмовитися. Вчився посередньо, але навчальний матеріал засвоював легко. Ледачий, непосидючий. У підлітка були відсутні сила волі, дисциплінованість, що не давало можливості Сашкові довести розпочату справу до кінця. У нього часто змінювався настрій, він ніколи нічим не ділився з однолітками, не приховував свою жадібність: «А чому я повинен всім усе роздавати, а мені що залишиться?» Відкриті консерви в нього пропадуть, він їх викине, але ні з ким не поділиться. Не звик виконувати вимоги вчителів, однолітків, відразу починав виявляти агресивність. Натура хлопця схильна до миттєвих захоплень: сьогодні збирає марки, завтра — літачки, післязавтра — моделі машин. Підліток цікавився суспільним життям країни, тоді як громадським життям класу нехтував, міг підвести однолітків без найменшого докору совісті. Сформованого ідеалу у Сашка не було.

Як у Тараса У., так і у Сашка Л. було відсутнє поняття про етичні категорії і цінності. Тому програмою-мінімум стало засвоєння ними етичних цінностей, визначення напрямку їхніх ціннісних орієнтацій та вибір позитивних ідеалів.

Ми використовували такі форми виховної роботи для стимулювання соціально-комунікативної активності у підлітків: включення хлопців у виконання групових й індивідуальних громадських доручень, пов'язаних з їхньою участю у туристсько-краєзнавчій діяльності; написання характеристик на себе; проводилися індивідуальні та групові етико-моральні бесіди; обговорювалися переглянуті кінофільми у шкільному кінолекторії, спектаклі, прочитані книги, підбивалися підсумки туристсько-краєзнавчих походів.

Підліткам із нульовим рівнем соціально-комунікативної активності самокритика не характерна, тому хлопці часто відповідали: «Це не моя справа», «Я не так зроблю», «Нічого не хочу, мені не треба», «Буде і так», «Здається, все нормально, терпимо».

Бесіди з такими вихованцями вибудовувалися на базі вивчення їхнього темпераменту, властивих їм індивідуальних рис і якостей особистості. Вихованцям давалося зрозуміти, що учитель щиро ставиться до їхніх проблем, намагається допомогти. В процесі занять туристсько-краєзнавчою діяльністю характер і поведінка підлітків зазнали позитивних змін.

Тарас У. (8-й клас) був знятий із внутрішньошкільного обліку з поведінки. У нього з'явилось багато інтересів, які найбільшою мірою виявились у фізичній праці, громадській роботі, спорті, туризмі, живопису. Підліток став старшим черговим по школі, слідував за дотриманням учнями дисципліни у школі.

Тарас нагороджений значком «Юний турист», отримав третій спортивний розряд по туризму. Серед мотивів, що визначають його заняття туристсько-краєзнавчою роботою, він відмічає таке: заняття туристсько-краєзнавчою діяльністю розвивають у нього соціально-комунікативну активність, розширюють світогляд, коло спілкування, розвивають у нього якості громадського діяча, прагнення допомагати оточуючим людям, однокласникам, школі, виховує почуття любові до Батьківщини, природи, рідного краю, допомагає краще пізнати товаришів, бути у гущі подій суспільного життя.

Громадську роботу Тарас почав виконувати з бажанням, тому що вона йому цікава, відзначаючи при цьому, що найбільш йому подобається бути кухарем «всім готувати смачну їжу» і підтримувати багаття під час туристсько-краєзнавчих походів. А в школі хлопець став екскурсоводом в музеї Бойової слави. Підліток стверджує, що став патріотом своєї країни не на словах, а у своїх вчинках. Тарас вважає, що приносить ко-

ристь людям, виконуючи громадське доручення — розшук зниклих без вісті людей під час Великої Вітчизняної війни, збирання матеріалів для шкільного музею. Тарас став захисником існування шкільного музею, оскільки через відсутність вільних класів деякі вчителі школи виступили з пропозицією прибрати експозиції музею і зробити навчальний кабінет. Хлопець кілька разів приходив до директора школи, на педагогічні наради і разом з іншими туристами-краєзнавцями відстоював право на життя «свого музею», створеного дитячими руками. І підлітки музей відстояли.

У туристсько-краєзнавчій роботі Тарас вважає найдоцільнішими такі справи, що сприяють зміні на краще навколишнього життя. Він вважає, що йому властиві такі якості особистості, як відповідальність, комунікативність, самостійність, ініціативність. Вибір свого життєвого ідеалу Тарас ще не зробив, але від «ковбоя» відмовився. Йому ближче «рішуча, самостійна людина, яка слугує іншим, робить добро». Характеризуючи свого друга, підліток ставить на перше місце такі якості його особистості: відповідальність, рішучість, комунікативність.

Тарас став часто виступати на зборах, з діловими пропозиціями, порадами. Зріс його авторитет серед однокласників. Із «грози школи» підліток перетворився на потрібного члена свого класу, виявилася його доброта, він став членом Ради шкільного музею, інструктором-туристом, який розумів інших і прагнув знайти шляхи допомоги іншим.

У Сашка Л. (6-й клас) виявились такі якості особистості, які раніше не проявлялися: товаришування з широким колом однолітків, прагнення наслідувати в чому-небудь позитивному. На уроках став більш уважним, минула агресивність на зауваження вчителів і однокласників. Хлопець знає, що ще є недоліки (брехливість, боязкість), але прагне їх позбутися.

В *Олександра* з'явилось співчуття до оточуючих його людей, почав ділитися з однокласниками тим, що має, став небайдужим до радості або засмучення товаришів з туристсько-краєзнавчої групи. Підліток почав писати вірші. На шкільному зльоті художньої самодіяльності читав свої вірші, присвячені О. С. Пушкіну, написані під час туристсько-краєзнавчої подорожі по Пушкінських місцях. У Сашка є зовнішня схожість з великим поетом, що не подобається підлітку і, якщо про це говорять вголос, він соромиться. Хлопчик прагне написати більше віршів, охоче їх показує вчителю зарубіжної літератури, зацікавлено, без образи, вислуховує зауваження і прагне їх враховувати.

Сашко нагороджений значком «Юний турист». Визначаючи мотивацію своїх занять туристсько-краєзнавчою діяльністю, відмічає, що така діяльність стимулює соціально-комунікативну активність, виховує патріотизм, почуття любові до Батьківщини, природи, рідного краю, розвиває якості громадського діяча, прагнення допомагати оточуючим його людям, школі, громаді, сприяє прояву як негативних, так і позитивних якостей. У підлітка з'явився інтерес до навчання, поліпшилась успішність, проявився талант в живопису. Він став виконувати громадську роботу з бажанням, розуміючи те, що вона потрібна оточуючим. *Олександр*у подобається оформляти альбоми туристсько-краєзнавчих подорожей і він вважає, що йому властиві такі якості особистості як самостійність, ініціативність, рішучість, а в товаришеві віддає перевагу відповідальності, любові до природи, наполегливості в досягненні мети. Хлопець обрав ідеал у житті — ним стала мати. Але, на жаль, ще залишилися егоїстичні риси — не завжди може свої особисті інтереси поставити нижче громадських.

Одним із засобів стимулювання соціальної свідомості ми розглядаємо випуск підлітками-туристами газети «Ми їдемо, їдемо, їдемо...», в якій висвітлювалися новини туристсько-краєзнавчого життя (враження від проведених походів, експедицій, поїздок, перспективи на майбутнє і т. ін.). Ознайомлювалися учні з інформаційним матеріалом про майбутні плани, заходи.

Кожний випуск газети готувався окремою групою туристів по черзі, кожна з яких виконувала «редакційне завдання» і прагнула внести щось нове, свою «родзинку». Спочатку матеріал для газети вихованці добирали за участю класного керівника, а пізніше вони робили це самостійно, прилучали також і батьків, перетворюючи тим самим батьківський будинок на творчу майстерню.

Так, в одному з перших випусків хлопці вирішили малюнок не підписувати, оскільки всі впізнали відразу «головного персонажа» Сашка Л.: з прозорим величезним рюкзаком, з якого висувалися добре запаковані багатющі їстівні запаси, приготовані мамою в туристсько-краєзнавчий похід. Малюнок відображав жадібність Сашка, його егоїзм: він тягнув, знемагаючи важкий рюкзак, не розділивши свій їстівний вантаж з хлопцями, як це прийнято у туристів, з однією тільки метою і щоб ніхто не дізнався, що є в рюкзаку і не довелося б ділитися з іншими. Дивлячись на те, як Сашкові важко, як він згина-

ється від ваги рюкзака, однолітки щиро пропонували свою допомогу, але він відмовлявся: «Як-небудь сам донесу».

У газетних замітках вихованці писали про цікаві зустрічі, виконану громадську роботу під час турпоходу, хто відзначився, згадували смішні епізоди. Діти стали відкрито виступати на класних зборах із критикою недоліків своїх товаришів. Таким чином, газета стала органом виразу громадської думки і засобом створення виховної ситуації, що використовується як один із засобів впливу на школярів в потрібному напрямі, до речі, і не тільки підлітків-туристів, але й тих, хто не займається туристсько-краєзнавчою діяльністю, оскільки газета розміщала в видному місці і біля неї завжди збиралось багато її читачів.

У розробленні системи громадських доручень у процесі туристсько-краєзнавчої діяльності ми керувалися пропозиціями В. М. Галузинського [30]. У практичній роботі ми використовували як групові, так і індивідуальні доручення. При виконанні групового доручення підлітки несуть групову відповідальність (а не тільки власну) за доручену справу, за товаришів. Також до цієї групи включалися підлітки з більш низькими рівнями соціально-комунікативної активності з метою набуття комунікативних умінь та навичок, подолання пасивності, конформізму, а також з тим, щоб вчитися критично оцінювати свої особові якості і вчинки. Підлітки з високим і середнім рівнями соціально-комунікативної активності могли проявити себе тут і як організатори, що сприяло розвитку їх творчої ініціативи. До цих вихованців висувалися і більш високі вимоги в цілях виховання майбутніх помічників-організаторів туристсько-краєзнавчої роботи. Потім вони і склали ядро туристсько-краєзнавчої групи — актив, виконуючи функції організаторів (командир туристського загону, заступник командира, відповідальний за ведення маршруту, за збереження туристського спорядження, за ведення щоденника туристської групи). Ці підлітки вели за собою менш ініціативних, здійснювали контроль за дотриманням іншими туристами норм соціально-комунікативної поведінки. Але «влада» не зосереджувалася в одних руках: доручення систематично змінювалися, причому підлітки самі виявляли бажання спробувати свої сили в тому чи іншому виді роботи.

Виконання групових доручень було найтіснішим чином пов'язано з життям усього туристського загону; наприклад, перша група розробляє маршрут походу, друга — зв'язується

з Радою ветеранів для отримання завдання, третя — готує, лагодить туристське спорядження, четверта — розписує завдання, отримані від громадських організацій, тобто підлітки беруть участь в управлінні й організації різноманітних справ туристської групи, громадських організацій та ін., що сприяє вдосконаленню учнівського самоврядування, формуванню у підлітків високих етичних якостей: відповідальності, принциповості, взаємної вимогливості, самостійності, ініціативності, допомагає знайти кожній особистості підліткового віку своє місце у житті соціальної групи і створює сприятливі умови для становлення громадянина, своєї країни.

Входження підлітків з різними рівнями соціально-комунікативної активності у групи сприяло підвищенню продуктивності спільної громадсько-корисної діяльності, згуртуванню вихованців, поступовому піднесенню їхніх рівнів соціально-комунікативної активності. Підліткам з нульовим та низьким рівнями соціально-комунікативної активності надавалися менш тривалі доручення (відповідальний за збирання й оформлення гербарію, члени редколегії), що давало можливість підліткам виконати його до кінця, переживати успіхи, які посилюють прагнення вихованця робити загальну справу, виявляти турботу про неї. Невиконання дорученої справи або її недоробка викликали осуд всіх членів туристської групи, що ставили до безвідповідального товариша підвищені вимоги. Така залежність допомагала підліткам гостріше відчувати свою необхідність туристському загону і спонукала їх до оцінювання своїх вчинків.

Завдання шкільних наочних кабінетів, розраховані на виконання під час туристсько-краєзнавчої експедиції в процесі громадсько-корисної діяльності, давалися підліткам як індивідуально, так і для групового виконання. Спочатку вчитель проводив інструктаж, надавав рекомендації, а потім, наприклад, у кабінеті біології за декілька днів до походу вивіщувався стенд, на якому була вказана мета роботи юних туристів-краєзнавців, деякі відомості про природний і тваринний світ, указувалися завдання і рекомендована література для їх виконання. Над кожним завданням працювала окрема група туристів, підсумком роботи були конференції, виставки-звіти з запрошенням учнів школи, де туристи представляли свої звіти, доповіді, зібраний матеріал: гербарії, зразки, зарисовки, карти, схеми, фотографії, подарунки, отримані в походах.

Оскільки підліток отримує задоволення від успіхів у цікавій для нього діяльності, то, враховуючи неоднорідність скла-

ду вихованців із нульовим і низьким рівнями соціально-комунікативної активності, ми залучили їх до цікавої вихованцям громадсько-корисної діяльності в процесі туристсько-краєзнавчої роботи, що позитивно сприяло поступовому розширенню сфери їхніх інтересів у громадському житті туристського загону, що спричинялося вже не тільки безпосереднім інтересом, що задовольняє потребу школяра в дозвіллі, але й усвідомленням суспільної значущості, наприклад, справ, які впливають на зміну на краще навколишнього життя.

Опора на позитивні сторони підлітків із низьким і нульовим рівнями призвела до успішної корекції недоліків в їхній поведінці та характері.

Тарас У. (8-й клас) — з нульовим рівнем соціально-комунікативної активності, ігнорує інтереси класу. Знайшов себе, займаючись у шкільному турклубі «Батьківщина». Підлітка відразу задіяли у виконанні групових доручень з яскраво вираженою соціальною спрямованістю — зокрема: збирання матеріалу для шкільного музею Бойової слави, — які сприяли прояву невгамовної енергії підлітка і, в свою чергу, вимагали від нього виявлення високого почуття відповідальності, самостійності, вимогливості як до себе, так і до інших. Ці доручення характеризувалися широким розмахом діяльності, а їх здійснення періодично викликало необхідність додавання зусиль усього туристського загону. Проявом вищої форми відповідальності, самостійності, вимогливості з'явилася організація окремими підлітками громадсько-корисної діяльності інших в інтересах громади, тургрупи за власною ініціативою.

Так, дев'ятикласники-туристи в експериментальній ЗОШ І-ІІІ ступенів № 109 м. Кривого Рогу вирішили керувати проведенням шкільних перерв, які розписали за класами: перша перерва — за дев'ятьма-десятьма класами, друга — за восьмими класами, третя — за шістьма-восьмими класами для занять у спортивному залі, який відчинений для всіх охочих. Для малюків на перервах діє «Ігротека», а для третіх-п'ятих класів — «Аеробіка». Займаються з малюками інструктори-туристи. За пропозицією туристів-краєзнавців Олі І., Свети З., Наталки М. і під їхнім керівництвом зроблено художнє оформлення шкільного спортзалу, який став центром спортивно-масової роботи в мікрорайоні школи.

Тому в туристській групі існує ще одна специфічна можливість — здійснення самовизначення особистості. А. В. Петровський розглядає самовизначення в групі як конкретну форму

активної взаємодії особистості і групи, за допомогою якої вдається адекватно відобразити реально детермінацію поведінки особистості позицією групи [124, с. 7]. Науковець дослідив і підтвердив такі закономірності: в соціальній групі виявляються соціально-психологічні феномени, які якісно відрізняються від характерних для випадкового скупчення людей (асоціація, дифузна група).

У дифузній групі є визначальними безпосередні взаємини і безпосередня взаємодія між індивідами (емоційні контакти, піддатливість або опір груповій дії, психологічна сумісність тощо), а в соціальній групі як визначальні виступають взаємодія та взаємостосунки, опосередковані метою, завданнями і цінностями спільної діяльності, тобто реальним змістом [124, с. 13]. Тому соціальна група в реальному житті суспільства виступає тим соціальним організмом в якому і через який реально існує феномен комунікативності.

У нашій роботі ми спробували визначити соціальні групи, в яких підлітки вважають за краще ходити в туристсько-краєзнавчі походи (додаток П.1, П.2). Міські туристи (212 респондентів) четвертих-сьомих класів віддають перевагу своєму класу — 50,9%, як і сільські (124 респ.) — 97,8% (додаток П.1). Друге місце у підлітків міста займають змішані групи: це представники свого класу та інших класів — 47,2%. Сільські діти віддали перевагу родичам — 41,9%, тоді як цей показник у міських дітей відповідав третьому місцю — 21,2%. Сільські діти на третьому місцю віддають перевагу ходити в походи з дівчатками свого класу — 37,1%. Цікаво те, що стосовно походів із шефами одержано найнижчий показник: у міських туристів — 1%, у сільських — 3,2%, що свідчить про незадовільну шефську роботу підприємств у школах.

Проаналізуємо конкретно відповіді вихованців за класами.

Місто. Найвищий показник простежується у четвертих — 77,8% і п'ятих класах — 54,9% припадає на колектив свого класу (дівчатка та хлопчики). У шестикласників — 52,5% і семикласників — 57,1% превалює група однокласників та підлітки з інших класів (хлопці та дівчата), що свідчить про розширення сфери міжособистісних взаємостосунків.

Село (додаток П.2). Четверокласники — 87,5% віддали перевагу групі дітей з мікрорайону (дівчата та хлопці), тоді як п'ятикласники — 59,4% — з батьками. Шестикласники — 68,4%, як і семикласники — 97,8% прагнуть подорожувати з однокласниками (дівчата та хлопці).

Узагальнивши показники міста та села, ми визначили, що 91,4% підлітків-туристів займається туристсько-краєзнавчою діяльністю в колективах своїх класів (дівчата та хлопці); 42% — з однокласниками та з представниками інших класів (дівчата та хлопці); 28,9% — з батьками.

Якщо брати показники окремо *по статі*, то міські дівчата (27,8%) та хлопці (50%) четвертих, а також п'ятих класів дівчата (25,5%) та хлопці (29,4%) ходять у турекспедиції у групі своїх однокласників (дівчата та хлопці). Шестикласниці (21,2%) та шестикласники (31,2%) подорожують групою однокласників та з дітьми з інших класів (дівчата та хлопці). Такі самі показники і в семикласників — відповідно 22,2% і 34,9% (додаток П.2).

У *сільських підлітків* простежується у цьому віці стрибкоподібність. Дівчата-четверокласниці зупинилися на колективі свого класу (дівчата та хлопці) — 37,5%, тоді як хлопці (62,5%) обрали тільки хлопчачу тургрупу. П'ятикласниці (37,4%) — з дівчатками свого класу, а хлопці (25%) — тільки з хлопцями свого класу. Шестикласниці (42,1%) — з колективом свого класу (дівчата та хлопці), тоді як хлопці (28,9%) — тільки з хлопцями свого класу. І лише у семикласників простежується єдність вибору у дівчат (47,9%) і хлопців (50%) — перевага віддається туристсько-краєзнавчій діяльності у групі своїх однокласників — дівчата та хлопці (додаток П.1).

Взаємозв'язок підлітків у системі соціально комунікативних стосунків у процесі туристсько-краєзнавчої діяльності породжує зростання сили громадської думки, що виявляється у взаємній вимогливості, під впливом якої у підлітків формується почуття відповідальності, на основі чого стимулюються соціальні риси особистості підлітка, зміцнюються комунікативні зв'язки. Під час туристсько-краєзнавчого походу єдиноначальність поступово поєднується з груповим рішенням всіх учасників, які перебувають у безперервній взаємодії один з одним. Причому соціально-комунікативна активність підлітків виявляється не тільки в їхніх вчинках, але й у груповому спостереженні, спогляданні, співпереживанні.

Групові заняття, відвідування пам'ятних місць, знайомство з цікавими людьми, збирання макулатури, лікарських рослин, природного матеріалу, конкурс осінніх букетів, формування навичок туристської майстерності в інших дітей, малюнки, твори про рідний край, випуск стінгазет, різноманітні конкурси ефективно впливають на стимулювання соціально-комунікативної активності підлітків.

Оскільки досліджуваний нами феномен характеризується різними рівнями, соціально-комунікативна активність може бути в різних тургрупах на різних рівнях, чи бути більш — менш розвинутою, що залежить від низки об'єктивних і суб'єктивних чинників. Тому з посиленням соціальних взаємин підлітків у групі, в основі яких лежать компоненти комунікативності, якими і є етичні якості особистості, що спонукають до комунікативних дій і вчинків через розгорнуту мережу мотивів.

Статистичні дані проведеного дослідження щодо занять туристсько-краєзнавчою роботою підтвердили нашу думку про те, що саме комунікативні мотиви є похідними продуктами із співвідношення суб'єктивних якісних утворень, тобто етичних якостей і конкретною умовою середовища. З розширенням сфер життєдіяльності турзагону зростає і рівень соціально-комунікативної активності його членів. Тому рівні розвитку тургрупи можуть бути різними і залежать від ступеня єдності підлітків, від рівня соціально значущих цінностей, від ступеня продуктивності діяльності.

До важливих особливостей внутрішнього життя тургрупи ми відносимо самовизначення підлітка в групі, усвідомленість і цілеспрямованість діяльності, дійову групову емоційну ідентифікацію продуктивності діяльності тургрупи і кожного її члена, самостійність, відповідальність, міжособистісне спілкування, етичну спрямованість, високу згуртованість.

Тургрупа може бути згуртована тільки на підґрунті виконання нею суспільно значущих завдань, на основі активної громадсько-корисної роботи. Класики марксизму довели в «Німецькій ідеології», що «тільки в колективі індивід одержує засоби, що дають йому можливість всебічного розвитку своїх здібностей, і, отже, тільки в колективі можлива особистісна свобода [100, с. 75]».

Тому соціально-комунікативну активність особистості можна розглядати як її здатність уміти не тільки підкорятися, але й розпоряджатися на користь соціальної групи і громади, усвідомлення групових, громадських і власних інтересів, основою чого є спільність інтересів, мети, єдиного напрямку групової творчої діяльності та її організації.

У нашому дослідженні ми вводимо *групову організацію* туристсько-краєзнавчої діяльності, її творчу спрямованість як педагогічну умову стимулювання соціально-комунікативної активності і комунікативності зокрема, оскільки ця діяльність

дає змогу активно виявлятися міжособистісним взаєминам підлітків. Природно, що соціально-комунікативна активність не відкидає особистісні інтереси (ми маємо на увазі відносно превалювання соціальних, комунікативних стосунків над власними).

Комунікативність у процесі туристсько-краєзнавчої діяльності є арсеналом засобів для розвитку завдатків і здібностей індивідуальності підлітка, створюючи благодатний ґрунт для соціально-комунікативної активності особистості, формування високоморальних характерів.

Туристсько-краєзнавча діяльність привчає оцінювати свої дії та вчинки з погляду моралі, сприяє формуванню у підлітків етичних переконань, розвиває їхню волю, самостійність. Ці чинники, а також спільна боротьба за досягнення мети, спільні переживання творчих групових радощів, співпраця під час спільної діяльності ефективно позначаються на стимулюванні «комунікативної здатності» (термін введено Гаймсом у 1926 р.) у підлітків.

Показниками, що характеризують соціально-психологічні умови розвиненості комунікативних основ в життєдіяльності тургруп підлітків четвертих-сьомих класів, ми визначаємо чотирма основними ознаками:

- а) можливість надавати один одному допомогу;
- б) можливість спілкування один з одним у процесі туристсько-краєзнавчої діяльності;
- в) формування якостей громадського діяча-активіста;
- г) прагнення допомагати оточуючим їх людям, школі, суспільству. Туристсько-краєзнавча діяльність дає можливість краще, свідомо виконувати громадські доручення, проявляючи при цьому творчість і ініціативність (відсоткове співвідношення показників наведено у додатку Л.1).

Відтак у процесі групової туристсько-краєзнавчої діяльності комунікативність є вираженням згуртованості і свідомої взаємодопомоги підлітків, зумовлених свідомістю, провідними компонентами якої є перевага громадських інтересів над особистими; свідоме, добровільне ціннісно-нормативне ставлення до громадсько-корисної праці, розвинене почуття обов'язку і відповідальності. Причому відповідальність ми розглядаємо як вираз однієї з істотних якостей, що відрізняють малу соціальну групу від випадкової групи.

Отже, якщо комунікативність становить загальну сутність соціальних взаємин в сучасному суспільстві, є наслідком і умовою

стимулювання розвитку індивідуальності підлітка, широти його соціальних зв'язків, їх різноманітності, то тургрупа (мала соціальна група) — це особлива форма існування і прояву цих відносин, які реалізуються в конкретних умовах. Тургрупа в процесі туристсько-краєзнавчої діяльності не тільки підтримує і розвиває індивідуальність особистості підліткового віку, але й дає можливість цілеспрямовано розвивати особистість, здатну надалі самостійно впливати на оточуючих.

Соціально-комунікативна активність, будучи одним із новотворень у підлітковому віці, не виключає стимулювання комунікативності в процесі організаційно-громадської роботи, де стимулюються комунікативні взаємини в загальній справі групи, формується відповідальність, певна поведінка.

Дослідники цієї проблеми виділяють такі норми поведінки підлітків у групі: згуртованість, організованість, відповідальність, взаємна вимогливість, самовизначення особистості вихованця [168, с. 42], хоча ми не можемо погодитися з тим, що автори відносять до «організованості» вислів — «готовність допомогти однокласникам у колективній справі». На нашу думку, це ближче до колективістського визначення особистості підліткового віку. А також, на наш погляд, досить спірним є трактування «норми» як «взаємної вимогливості», яка характеризується «умінням взяти провину на себе», тому що незрозуміло, що ця «норма» відображає. Було б більш правильним сказати: уміння визнати за собою провину.

До основ спрямованості поведінки підлітків ми схильні відносити особистісний світогляд, інтелектуальні й емоційні якості, етичні норми, темперамент, характер, а також мікросередовище, в якому формується особистість вихованця. У процесі туристсько-краєзнавчої діяльності створюється єдина система взаємин у малій соціальній групі, яка дає змогу підліткам в результаті ініціативно-творчої діяльності опанувати нові види цих стосунків, що містять в собі цінну етичну спрямованість.

У свою чергу, комунікативна свідомість і відповідна їй суспільна поведінка вихованців у ставленні до громади, малої соціальної групи, інших людей, їх інтересів і мети виражають комунікативний характер підлітка на протигагу характеру індивідуалістському, егоїстичному.

Вивчаючи комунікативну свідомість, ми запропонували підліткам ситуацію такого змісту: «Ти з подарунком йдеш на день народження до друга. Несподівано на вулиці зустрічаєш однокласника, відповідального за покупку провіанту для зав-

трашнього турпоходу класу, і він просить тебе допомогти зробити покупки. Чи виконаєш ти його прохання? Так? Ні?» (див. додаток Р).

Міські туристи четвертих-сьомих класів ствердно відповіли на питання (83%). Найбільший показник припадає на четверті класи (94,4%). Простежується ідентичність показників міських і сільських учнів п'ятих (80,4%), шостих (83,8%) і сьомих класів (80,9%). Негативна відповідь дали 13,2% учнів четвертих-сьомих класів, де найбільший відсоток припав на п'яті класи (15,7%).

Із сільських туристів (четверті—сьомі класи) дали позитивну відповідь 83,1%. Найвищий показник у четвертих класів (87,5%), як і у міських туристів. Негативна відповідь становила 15,3% усієї кількості респондентів (124 респ.), при найбільшому показнику у п'ятих класів (18,8%), як і міських підлітків.

Серед міських підлітків четвертих-сьомих класів, які не займаються туристсько-краєзнавчою діяльністю (219 респ.) дали ствердну відповідь на це запитання 74%, при найвищому показнику в шостих класах (77,1%).

Негативні відповіді становлять 15,4%, з них найбільший показник у шостих класах — 22,9%.

Сільські підлітки четвертих-сьомих класів (66 респ.) виказали своє позитивне ставлення у 83,3% при лідерстві шостих класів (95,2%), а негативне — 15,2%, де найбільший показник належить п'ятикласникам 33,3%.

Також серед підлітків-не туристів спостерігається велика частка респондентів, які коливаються, не визначилися, що їм вчинити у даній ситуації (10,5%), тоді як у підлітків — туристів ці дані набагато нижчі (3%).

Сказане вище дає підстави стверджувати, що індивідуалістські й егоїстичні виявлення характеру підлітків не туристів вищі, ніж у підлітків-туристів. У них спостерігається також затримка розвитку комунікативної свідомості (6-й клас), тоді як у туристів показник невисокої комунікативної свідомості припадає на п'яті класи як міських, так і сільських дітей. Тому комунікативність є сполучною ланкою між індивідуальним і громадським, становить суть всіх тих процесів, в котрих відбувається об'єднання підлітків для спільної діяльності, будучи віддзеркаленням усіх видів соціальності. Адже динамічні суспільні процеси, що заглиблюються, сприяють зростанню потреби в формуванні індивідуальності і групової дії особистості, тому комунікативність ми розглядаємо як

індивідуально-психологічну властивість людини і вважаємо принципом взаємин індивідів. Принцип комунікативності визначає високу міру відповідальності підлітка: відповідати не тільки за свій спосіб життя, вчинки, але й за долю групи, а врешті-решт — і за долю суспільства.

Підлітками було поставлено питання: «Які якості особистості ти цінуєш якнайбільше в своєму товаришеві?» (додатки Е.3, Е.4). Комунікативність у друга поставили на перше місце як підлітки-туристи четвертих–сьомих класів (17,6%), так і не туристи (11,2%). Зафіксована така тенденція: у туристів найменший показник припадає на четверті класи (23,1%), потім у п'ятих класах відбувається спад до 14,5%, але з подальшим зростанням у шостих класах до 16,9% і сьомих — 19,3%. Тим часом у не туристів низький показник у четвертих класів (11,9%), потім йде його зростання у п'ятих (16,2%) з подальшим спадом у шостих (7,1%) і сьомих (5,1%) класах, як це показано на рис. 2.1.

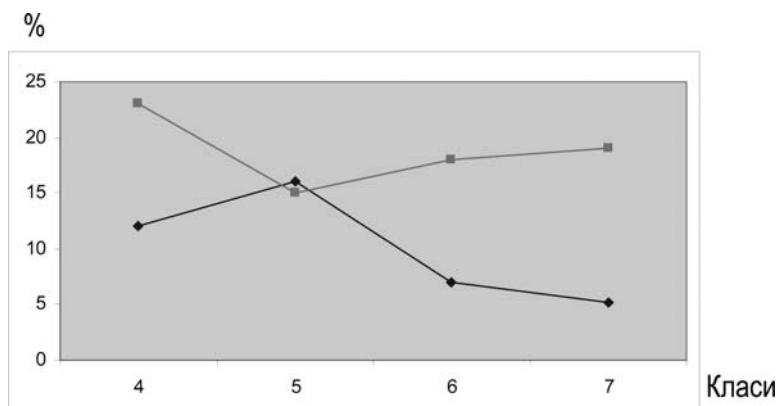

Рис. 2.1. Аналіз рейтингових оцінок комунікативності за заняттями туристсько- краєзнавчою діяльністю.

- ромб — підлітки, які займаються ТКД
- квадрат — підлітки, які не займаються ТКД

Велику роль у стимулюванні комунікативності відіграють виховні чинники: громадська думка, ініціативно-творча діяльність, традиції малої соціальної групи, які через властиві їм особливості (як групова діяльність, зміст і сила оцінних думок, стійкість і зміст традицій) визначають характерні туристській групі риси, окреслюючи взаємостосунки між підлітками в процесі туристсько-краєзнавчої діяльності.

Наступне питання, запропоноване підліткам, полягало вже у визначенні якостей, властивих самій особистості підлітка (додатки Е.1, Е.2). Туристи (8,6%) і не туристи (6,7%) поставили якість «комунікативність», що властиво своїй особистості, на третє місце. Конкретний аналіз за класами показав, що ця якість спадає від четвертого до сьомого класів — як у туристів, так і не туристів.

До того ж, підлітки-не туристи сьомих класів дали нульову відповідь, тобто ніхто з них не вважає, що в нього сформована така якість особистості як комунікативність, тоді як у ровесників вона становить 8,3%, що свідчить, що комунікативність як якість особистості більш розвинена у вихованців-туристів, яку вони можуть також й охарактеризувати.

Дослідження моральних якостей підлітків: комунікативності, ініціативності, відповідальності в процесі практичної роботи дало змогу зробити висновок, що всі вони мають загальний комунікативний зміст, що виявляється у спрямованості особистості підлітка.

Принагідно зауважимо, що Л. Д. Кацнельсон не розглядає прояв комунікативності в загальному ряді значущих проявів соціальної активності, оскільки, на її думку, соціальна активність розкривається через такі якості, як вимогливість, самостійність, відповідальність [58, с. 46].

Статистичні дані засвідчили, що в основі комунікативних взаємин вихованців лежать компоненти комунікативності, як соціальної суті, якісної визначеності соціального типу особистості, якими є етичні якості, що спонукають до групових вчинків і дій через розгорнуту мережу мотивів.

Ми визначили, що великий вплив на стимулювання комунікативності у підлітків-туристів справляє така туристсько-краєзнавча діяльність, яка має чітко виражену соціальну спрямованість, в якій виявляються міжособистісні взаємини, ціннісні орієнтації особистості підліткового віку, спілкування.

На нашу думку, такі норми етичної поведінки у підлітків як товарищескість (узгодженість дій, рівність взаємостосунків, взаємодопомога, взаєморозуміння, повага, взаємодовіра) і комунікативність (згуртованість, організованість, взаємна вимогливість, взаємна відповідальність і самоврядування) можна віднести до становлення соціально активної особистості вихованця.

Відтак *комунікативність* є інтегральна якість вихованця підліткового віку, що містить у собі сукупність етичних якостей, завдяки яким вона визначає через ціннісні орієнтації особистості як комунікативну спрямованість, так і комунікативні вчинки та дії підлітка.

Усе сказане дає змогу зробити висновок, що до соціально-педагогічних умов, які впливають на стимулювання соціально-комунікативної активності особистості підліткового віку в процесі їхніх занять туристсько-краєзнавчою діяльністю належать: мала соціальна група, комунікативність; громадська думка; самоврядування; громадські доручення; підготовленість учителів до організації і проведення туристсько-краєзнавчої роботи; зв'язок із батьками і громадськістю; максимальна автономія і свобода педагогічного керівництва.

2.3. Практична перевірка результатів ефективності стимулювання соціально-комунікативної активності підлітків в умовах туристсько-краєзнавчої діяльності

Головним завданням дослідження було розроблення й організація перевірки заявленої нами проблеми та впровадження практичних результатів у роботу загальноосвітніх навчальних закладів, основні положення якого висвітлені в параграфі 2 другого розділу. Мета нашої методики полягала в перевірці припущення, яке полягало в тому, що ефективність процесу стимулювання соціально-комунікативної активності підлітків у процесі їхньої туристсько-краєзнавчої діяльності залежить, з одного боку, від змісту та форм організації цієї діяльності, а з іншого — від вибору видів діяльності дозвілля для вдосконалення себе та життєдіяльності малої соціальної групи, при забезпеченні реалізації таких умов:

- виділення основних психолого-педагогічних чинників стимулювання соціально-комунікативної активності підлітків;
- аналіз залежності стимулювання соціально-комунікативної активності від змісту і форм організації туристсько-краєзнавчої діяльності і системи внутрішньоособистісних детермінант особистості підлітка;
- розроблення й апробація педагогічних рекомендацій відносно особистості підліткового віку;
- стимулювання соціально-комунікативної активності в умовах туристсько-краєзнавчої діяльності підлітків.

Вимірювання ефективності отриманих нами практичних результатів проводилося шляхом встановлення факту зростання рівня сформованості соціально-комунікативної активності осо-

бистості підліткового віку, ступеня впливу внутрішньоособистісних детермінант на стимулювання досліджуваного феномену.

У ході проведення дослідної роботи в загальноосвітніх навчальних закладах нами були виявлені при діагностиці рівнів сформованості соціально-комунікативної активності істотні зміни в їх розподілі, що показано в табл. 2.6.

Як видно з наведених даних, у звичних умовах організації виховного процесу стимулювання соціально-комунікативної активності підлітка в контрольній групі практично не відбувається: в контрольній групі відсотковий розподіл вихованців, які не займаються туристсько-краєзнавчою діяльністю за одним (середнім) рівнем сформованості даного феномену збігаються, при домінуючому становищі низького рівня сформованості соціально-комунікативної активності (42,5%). Зростають показники спаду активності у підлітків: якщо під час констатації нульовий рівень становить 9,5%, то з віком він збільшився до 23,8%.

Таблиця 2.6 — Співвідношення чисельності учнів, що займаються ТКД, за їх приналежністю до груп із різними рівнями соціально-комунікативної активності (СКА), %

Рівні СКА	Експериментальні класи (41 респондент)		Контрольні класи (42 респонденти)	
	Експеримент			
	Констатувальний	Контрольний	Констатувальний	Контрольний
	4-7 класи	5-8 класи	4-7 класи	5-8 класи
Високий	22	70,7	0	2,4
Середній	36,7	29,3	28,6	28,6
Низький	36,7	0	61,9	42,5
Нульовий	4,9	9	9,5	23,8

Відтак традиційні умови організації виховної роботи серед вихованців підліткового віку не сприяють стимулюванню у них самодіяльності, самоврядування, ініціативності, відповідальності, самостійності, творчості.

Теоретично розробивши методику стимулювання соціально-комунікативної активності в процесі занять туристсько-краєзнавчою діяльністю, визначивши рівні і чинники її стимулювання в підлітковому віці, ми виявили всю складність і багатогранність розглядуваного явища (рис. 2.2).

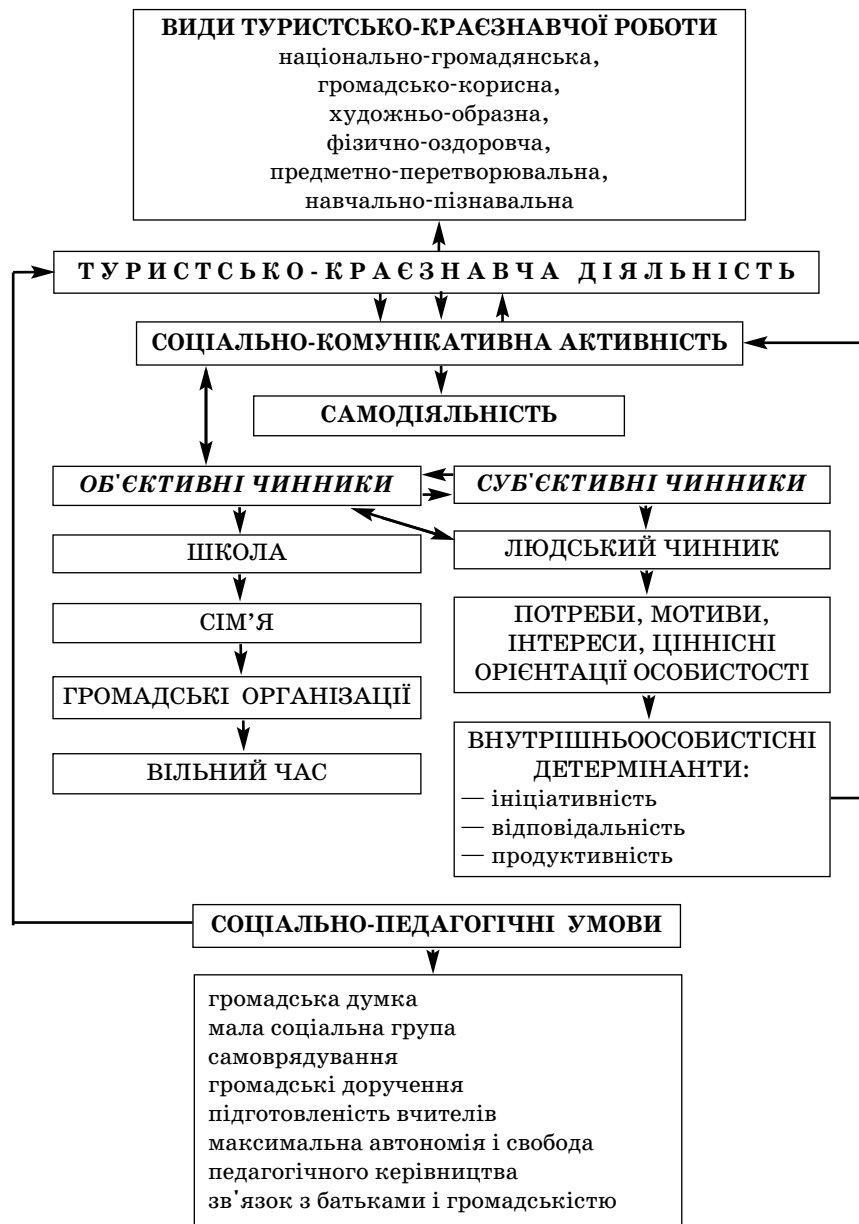

Рис. 2.2. — Модель стимулювання соціально-комунікативної активності підлітків у процесі занять туристсько-краєзнавчою діяльністю

Наведена модель стимулювання соціально-комунікативної активності особистості підліткового віку в процесі туристсько-краєзнавчої діяльності демонструє чинники, що впливають на стимулювання соціально-комунікативної активності вихованців, розкриває взаємозв'язок об'єктивних і суб'єктивних чинників, показує види діяльності, які охоплюються в процесі туристсько-краєзнавчої діяльності, а також відображає соціально-педагогічні умови, що впливають на стимулювання досліджуваного нами феномену в процесі туристсько-краєзнавчої діяльності.

У процесі практичного впровадження наших методик ми провели роботу, що була спрямована на такі об'єкти, як: формування комунікативної свідомості тургрупи, характер міжособистісних взаємин, тонке регулювання взаємодії підлітків під час як спільної туристсько-краєзнавчої діяльності, так і громадсько-корисної роботи, вивчення особистості вихованця, емоційна регуляція тощо. Все це вимагало тривалої і безперервної міжособистісної взаємодії учителя і вихованців.

У практичній частині, що проводилася нами за розробленою методикою, відбулися зміни у відсотковому співвідношенні рівнів сформованості соціально-комунікативної активності підлітків-туристів, домінуючим став високий рівень її розвиненості, не стало вихованців із низьким і нульовим рівнями соціально-комунікативної активності.

За час цієї роботи нам вдалося підвищити рівень сформованості інтегральної якості особистості, яка нами вивчається.

Це свідчить, на нашу думку, про те, що основи теоретичного підходу і запропонованого варіанта практичного впровадження наших методик пройшли апробацію і показали позитивні результати (t -критерій дорівнює 8,4%).

Критерій t для перевірки достовірності статистичної ставки широко використовується в науково-дослідній та практичній роботі, а саме у Всеукраїнському експерименті за темою «Психолого-педагогічне проектування соціального розвитку особистості учнів загальноосвітніх навчальних закладів» (керівник проекту — кандидат педагогічних наук, доцент В. О. Киричук), при $t \geq 4$, є істотним.

Задля виявлення зв'язку соціально-комунікативної активності особистості з туристсько-краєзнавчою активністю, предметно-перетворювальною активністю, навчально-пізнавальною активністю, ініціативністю, відповідальністю, комунікативністю, продуктивністю ми провели кореляційний аналіз отриманих даних, спираючись на знання математичної статистики.

Для визначення наявності зв'язку між корелюючими ознаками ми використовували коефіцієнт кореляції К. Пірсона (X^2) [119, с. 81], а також за допомогою коефіцієнта, запропонованого А. Чупровим (T) для таблиць $k = 1$ [122, с. 82].

Отримані коефіцієнти кореляції, наведені в табл. 2.7, свідчать про існування певної залежності між всіма досліджуваними ознаками.

На підставі отриманих даних (табл. 2.7) ми спостерігаємо зв'язок соціально-комунікативної активності з ініціативністю, відповідальністю, продуктивністю. Причому домінуюче становище належить зв'язку соціально-комунікативної активності з комунікативністю ($T = 0,59$), відповідальністю ($T = 0,51$), продуктивністю ($T = 0,48$), ініціативністю ($T = 0,40$), підтверджуючи наше твердження, що внутрішньоособистісними детермінантами соціально-комунікативної активності особистості підліткового віку є ініціативність, відповідальність, продуктивність.

При перевірці на достовірність показників X^2 [122, с. 258] ми отримали такі дані: зв'язок соціально-комунікативної активності з навчально-пізнавальною активністю та ініціативністю становив $\alpha \leq 0,05$; зв'язок соціально-комунікативної активності з туристсько-краєзнавчою активністю $\alpha \leq 0,01$; зв'язок соціально-комунікативної активності з відповідальністю, комунікативністю та продуктивністю показав $\alpha \leq 0,001$.

Ці результати свідчать про високу достовірність упроваджених нами методик.

Наше дослідження переконує, до того ж, у тому, що рівні соціально-комунікативної активності також пов'язані і з предметно-перетворювальною активністю та навчально-пізнавальною активністю вихованців, що підтверджується статистичними даними (табл. 2.7).

Таблиця 2.7 — Показники зв'язку соціально-комунікативної активності: коефіцієнтів Пірсона (X^2) і Чупрова (T) з туристсько-краєзнавчою активністю (ТКА), навчально-пізнавальною активністю (НПА), ініціативністю (І), відповідальністю (В), комунікативністю (К), продуктивністю (П)

Класи	ТКА		НПА		І		В		К		П	
	χ^2	T	χ^2	T	χ^2	T	χ^2	T	χ^2	T	χ^2	T
4–8-ми	23,2	0,43	17,9	0,38	19,5	0,40	32,1	0,51	42,5	0,59	28,8	0,48

Подальший аналіз прояву ознак соціально-комунікативної активності дав можливість стверджувати про існування взаємозв'язку між зовнішніми проявами досліджуваної якості особистості підліткового віку, що простежується в табл. 2.8.

Таблиця 2.8 — Показники сили зв'язків між ознаками соціально-комунікативної активності у підлітків 5–8-х класів, що займаються туристсько-краєзнавчою діяльністю (коефіцієнт Чупрова для табл. $k = 1$)

Соціально-комунікативна активність	Зв'язки між ознаками соціально-комунікативної активності	T
	Продуктивність	0,48
	Комунікативність	0,59
	Ініціативність	0,40
	Відповідальність	0,51

Існування цих зв'язків між виділеними нами ознаками підтверджує наше припущення про їх взаємозв'язок і взаємозалежність, що надає можливість вивчати соціально-комунікативну активність як інтегральну якість особистості, коли стимулювання однієї окремої ознаки значним чином впливатиме на становлення інших і всієї системи загалом.

Отримані нами коефіцієнти свідчать про те, що зв'язки між соціально-комунікативною активністю та предметно-перетворювальною активністю, навчально-пізнавальною активністю (це показано у табл. 2.9), ініціативністю, відповідальністю, комунікативністю, продуктивністю досить стійкі. Характер залежності між досліджуваними нами змінними був визначений за допомогою кореляції за Гутманом (для номінальних шкал), що дало змогу встановити спрямованість сили взаємодії між величинами, що вивчаються, це наведено у табл. 2.10.

Кореляційний аналіз (за Гутманом) статистичних даних засвідчив, що між соціально-комунікативною активністю і предметно-перетворювальною активністю, навчально-пізнавальною активністю, ініціативністю, відповідальністю, комунікативністю, продуктивністю існують взаємспрямовані зв'язки, різні за силою своєї дії.

Аналіз даних свідчить про те, що характеристики, які відображають сутність соціально-комунікативної активності, мають різну силу впливу на неї. Найбільшою мірою соціально-комунікативна

активність підлітків-туристів залежить від рівня сформованості комунікативності, відповідальності, продуктивності діяльності.

Таблиця 2.9 — Показники сили зв'язків між соціально-комунікативною активністю, навчально-пізнавальною активністю та предметно-перетворювальною активністю у підлітків 5–8 класів, що займаються туристсько-краєзнавчою діяльністю (коефіцієнт Чупрова для табл. k=1)

Соціально-комунікативна активність	Зв'язки між ознаками соціально-комунікативної активності	T
	Навчально-пізнавальна активність	0,38
	Предметно-перетворювальна активність	0,43

Таблиця 2.10 — Детермінаційні показники зв'язку (за Гутманом) між соціально-комунікативною активністю та предметно-перетворювальною активністю, навчально-пізнавальною активністю, ініціативністю, відповідальністю, комунікативністю, продуктивністю у підлітків п'ятих-восьмих класів, які займаються ТКД

Предметно-перетворювальна активність		Соціально-комунікативна активність
	0,15	0,19
Навчально-пізнавальна активність	0,12	0,13
Ініціативність	0,18	0,40
Відповідальність	0,33	0,21
Комунікативність	0,50	0,43
Продуктивність	0,33	0,20

Наше припущення про те, що від рівня розвитку комунікативності, відповідальності, предметно-перетворювальної активності, продуктивності підлітків-туристів залежить сформованість рівня їхньої соціально-комунікативної активності, підтверджене статистичними показниками.

Дані таблиці 2.10 загальних показників комунікативності, відповідальності, продуктивності, предметно-перетворюваль-

ної активності, навчально-пізнавальної активності засвідчили істотний вплив запропонованих нами характеристик на стимулювання соціально-комунікативної активності.

На підставі цього можна стверджувати, що рівні предметно-перетворювальної активності, комунікативності, відповідальності, продуктивності безпосередньо впливають на формування рівня соціально-комунікативної активності, тоді як на стимулювання ініціативності та навчально-пізнавальної активності впливає розвиток соціально-комунікативної активності. Утім, у процесі формування і стимуляції соціально-комунікативної активності значну роль відіграють знання, набуті як на уроках, так і під час туристсько-краєзнавчих походів (експедицій), які прикладаються на практиці.

Одним з істотних засобів розвитку та змісту навчально-пізнавальної активності стає предметно-перетворювальна діяльність, відтак високий рівень предметно-перетворювальної активності залежить значною мірою від високого рівня соціально-комунікативної активності підлітка, що свідчить про вплив предметно-перетворювальної діяльності вихованців на соціально-комунікативну активність.

Наше дослідження показало, що така важлива внутрішньо-особистісна детермінанта соціально-комунікативної активності, як ініціативність і навчально-пізнавальна активність, істотно визначаються рівнем соціально-комунікативної активності. Це говорить про те, що, стимулюючи соціально-комунікативну активність, ми стимулюємо ініціативність і навчально-пізнавальну активність вихованців.

Отже, аналіз результатів впроваджених нами методик показав зростання рівня розвинутої соціально-комунікативної активності підлітків-туристів, зміни у складових характеристиках досліджуваного феномену, а також тісний взаємозв'язок і взаємовплив між його компонентами.

Висновки до другого розділу

Теоретичний аналіз і результати практичного впровадження наших методик показали, що заняття туристсько-краєзнавчою діяльністю позитивно впливають на стимулювання і розвиток соціально-комунікативної активності підлітків.

Практичне впровадження педагогічних засад стимулювання соціально-комунікативної активності підлітків полягав

у створенні системи напрямів взаємодії членів туристської групи, в якій розвивається досліджуваний нами феномен.

Будучи одним із засобів соціалізації особистості, туристсько-краєзнавча діяльність підлітків синтезує світоглядне, політичне, ідеологічне, трудове, патріотичне, інтернаціональне, естетичне, етичне, статеве виховання, а також об'єднує види соціальної активності — як соціально-комунікативну активність, національно-громадянську, предметно-перетворювальну, громадсько-корисну, навчально-пізнавальну, художньо-образну, фізично-оздоровчу.

В умовах туристсько-краєзнавчої діяльності у підлітків стимулюються і розвиваються самодіяльність, комунікативність, ініціативність, самостійність, самоврядування, що сприяє інтелектуальному та духовному розвитку вихованців. Заняття туристсько-краєзнавчою діяльністю розширюють межі міжгрупових та внутрішньогрупових взаємин, оскільки задовольняють потребу в спілкуванні і груповій діяльності підлітків. Мала соціальна група об'єднується.

Туристсько-краєзнавча діяльність впливає на стимулювання позитивних здібностей особистості підліткового віку, виховання кращих моральних якостей, перевиховання педагогічно занедбаних підлітків.

У процесі туристсько-краєзнавчої діяльності вихованці опановують специфічні знання, навички і правила поведінки під час подолання природних і штучних перешкод, підлітки поєднують активний відпочинок з дослідницькою роботою, корисно і цікаво проводять вільний час, зміцнюють здоров'я, розвивають свою фізичну витривалість, виховують дисциплінованість, випробовують свою силу волі.

Вплив туристсько-краєзнавчої діяльності на стимулювання соціально-комунікативної активності особистості підліткового віку залежить також від мети і завдань, що вирішуються в процесі туристсько-краєзнавчих заходів (пізнавальні, освітні, виховні, оздоровчі, спортивні), від організації і проведення туристсько-краєзнавчих заходів, соціально-педагогічних умов стимулювання соціально-комунікативної активності підлітків у процесі занять туристсько-краєзнавчою діяльністю. Нами виділено чотири рівні туристсько-краєзнавчої активності у підлітків.

На підставі вивчення емпіричного матеріалу ми виділили такі психолого-педагогічні чинники, що визначають методику організаційної роботи зі стимулювання соціально-комуніка-

тивної активності особистості підлітків у процесі їхньої участі у туристсько-краєзнавчій діяльності:

1) вдосконалення методичної допомоги педагогу в оволодінні методикою роботи з організації та проведення туристсько-краєзнавчої роботи з вихованцями;

2) вивчення особистості підлітка;

3) вдосконалення взаємостосунків педагогів і вихованців (зміна функції педагога, вираженої в його ролі консультанта, порадирика, рівноправного учасника спільної туристсько-краєзнавчої діяльності);

4) участь батьків і громадськості у підготовці та проведенні туристсько-краєзнавчих походів;

5) створення туристського загону (малої соціальної групи) — йдеться про структуру, чітке визначення обов'язків, контроль, звітність і т. п.;

6) введення елементів управління туристсько-краєзнавчою діяльністю, вираженого у функціях загального завдання для загалом та індивідуальних для кожного її члена; спільне планування роботи тургрупи (основою планування спільної діяльності виступають обговорення, дискусії, тощо);

7) організація групової громадсько-корисної діяльності, з метою вироблення у підлітків умінь керуватися придбаними знаннями у повсякденному практичному житті;

8) залучення кожного підлітка до громадсько-корисної діяльності;

9) включення підлітків у виконання як групових, так і індивідуальних доручень при регулярній змінюваності їх;

10) стимулювання позитивних мотивів у вихованців до громадсько-корисної роботи;

11) виявлення і стимулювання інтересів вихованців;

12) стимулювання комунікативності у підлітків;

13) збагачення підлітків знаннями про норми поведінки громадянина;

14) вдосконалення етичного виховання учнів;

15) використання традицій туристської групи, загальноосвітнього навчального закладу;

16) залучення вихованців на доступному їхньому віку рівні до вирішення творчих завдань.

Підсумовуючи викладене, ми наголошуємо на тому, що:

• повнота і ефективність процесу стимулювання і розвитку соціально-комунікативної активності підлітків залежить від

засобів і методів педагогічного впливу і від умов щодо використання виховних засобів;

- оптимальною умовою у вирішенні будь-яких педагогічних завдань є дискусійно-евристична діяльність педагога і вихованця, наявність між ними зворотного зв'язку, який має дослідницько-творчий характер;

- досягнення рівноправного діалогу між світом підлітків і дорослих, що може забезпечити особистісне й інтелектуальне зростання кожного вихованця незалежно від його віку;

- слід розвивати комунікативні можливості підлітків на спеціальних психологічних тренінгах, вивчати психологію спілкування, основи організації туристсько-краєзнавчої роботи в навчальних закладах;

- слід отримати професію екскурсовода (запропонованих, по-перше, як додатковий заробіток для вчителя, а по-друге, — отримати знання з історії рідного краю).

Ми акцентуємо увагу на таких завданнях, що стоять перед педагогом-організатором туристсько-краєзнавчої роботи з підлітками:

- стимулювати інтерес у вихованців до участі в туристсько-краєзнавчій діяльності;

- надавати вихованцям підліткового віку можливість для практичних занять туристсько-краєзнавчою діяльністю, надбання практичних навичок;

- оберігати культурну спадщину та екологію навколишнього середовища;

- закладати основи туристської культури, які будуть корисні всім, без виключення, незалежно від подальшого вибору.

Педагог (керівник туристсько-краєзнавчого гуртка) здійснює постійний контроль за тим, як проходить процес стимулювання соціально-комунікативної активності підлітків у процесі їхньої туристсько-краєзнавчої діяльності, що дає змогу:

- визначити рівні розвитку соціально-комунікативної активності у підлітків;

- виявити причини недоліків у процесі стимулювання соціально-комунікативної активності вихованців підліткового віку;

- визначити позитивні та негативні якості особистості підлітка;

- виявити суб'єктивні та об'єктивні фактори, під впливом яких здійснюється стимулювання соціально-комунікативної активності;

- визначити можливості для здійснення ефективного педагогічного впливу на підлітків;

- аналізувати ефективність виховного впливу;

- планувати педагогічні дії зі стимулювання соціально-комунікативної активності у підлітків;

- корегувати дії педагога для досягнення мети — формування соціально-комунікативної особистості вихованця.

Відтак туристсько-краєзнавча діяльність має високий потенціал стимулювання соціально-комунікативної активності особистості підліткового віку; застосована нами методика зі стимулювання даного феномену у підлітків в умовах їхньої участі в туристсько-краєзнавчій діяльності виявилася вельми ефективною.

ЗАГАЛЬНІ ВИСНОВКИ

Виховання сучасної людини неможливе без її активної творчої участі у суспільному житті країни, особливо, тоді, коли в українському суспільстві відбуваються докорінні зміни. Потреба у свідомому стимулюванні соціальної активності різко зростає, вона є істотною соціальною якістю індивіда.

У процесі монографічного дослідження нами було здійснено теоретичний аналіз проблеми соціально-комунікативної активності особистості в психолого-педагогічній теорії та практичній роботі загальноосвітніх навчальних закладів і виявлено та практично перевірено чинники та соціально-педагогічні умови стимулювання соціально-комунікативної активності у підлітків.

У монографії представлено теоретичне узагальнення та нове вирішення актуальної проблеми стимулювання соціально-комунікативної активності підлітків у процесі туристсько-краєзнавчої діяльності на базі практичного дослідження, яке засвідчило вирішення актуальних завдань сьогодення і створило підґрунтя для таких висновків:

1. Аналіз філософської, соціологічної і психолого-педагогічної літератури дав підстави визначити соціально-комунікативну активність як властивість соціального суб'єкта, що зумовлює здатність до соціальної діяльності і яка виявляється в груповій діяльності та самодіяльності суб'єкта. Спільне соціальної активності та соціально-комунікативної активності виявляється в кінцевій меті — формуванні всебічно розвиненої особистості підлітка. Вивчення особливостей розвитку школярів у підлітковому віці показало, що цей період не тільки труднощів і суперечностей, але й час для реалізації багатьох можливостей людини, яка зростає. Проте наразі трапляються випадки недостатньо свідомого ставлення окремих підлітків до громадсько-корисної та предметно-перетворювальної діяльності. Тому соціально-комунікативна активність вивчається через дослідження поведінки вихованців у різних сферах суспільного життя, вивчення різних видів їхньої діяльності, соціальної суті, зміст мотиваційної структури, спрямованість, ступінь інтенсивності або екстенсивності цієї діяльності. Соціально-комунікативна активність перебуває у певному взаємовідношенні із соціальною активністю: як соціальна активність, так і соціально-комунікативна активність

підлітка пов'язана з його проблемами, мотивами, інтересами, схильностями, певним досвідом соціальної діяльності і поведінки.

2. Соціально-комунікативна активність передбачає взаємодію вихованців підліткового віку не тільки із суспільством та малою соціальною групою (клас, турзагін), але й з іншими індивідами, утворюючи сферу міжособистісних взаємин, і виявляє ставлення підлітка до самого себе, зумовлене його внутрішньоособистісними детермінантами: ініціативністю, відповідальністю, продуктивністю, оскільки досліджуваний нами феномен є тією категорією, що пояснює не тільки діяльностно-продуктивний аспект життєдіяльності, але й його соціально-змістовну сторону.

Серед структурних компонентів стимулювання соціально-активної активності підлітка виокремлено три якісно своєрідних та інтегральних за своєю суттю. Це:

а) внутрішньоособистісні детермінанти;

б) ситуація громадсько-корисної діяльності суб'єкта в усьому різноманітті її умов у процесі туристсько-краєзнавчої діяльності;

в) соціально-комунікативна активність як механізм вирішення суперечностей між існуючими умовами та можливостями підлітка.

Вони (компоненти) характеризуються усвідомленістю соціально-комунікативного значення, мотивами соціально-значущого рівня, які знаходять адекватне віддзеркалення у зовнішніх ознаках (самостійність, ініціативність, відповідальність, комунікативність, продуктивність), на підставі яких стає можливим визначити рівень соціально-комунікативної активності особистості підлітка.

Об'єктивні закони функціонування та розвитку нашого суспільства визначають комунікативний характер суспільної свідомості. Тому одним із чинників, що визначають стимулювання і розвиток змісту свідомості підлітка, виступає соціальне середовище і діяльність, за допомогою якої підліток залучений в таке середовище. Перетворення вимог громадського обов'язку у внутрішню необхідність дії підлітка, розгортання рушійних сил особистості підліткового віку в процесі соціально-комунікативної діяльності стимулюють її соціально-комунікативну активність.

У нашій монографії встановлено факт суперечності взаємодії об'єктивних і суб'єктивних чинників у життєдіяльності особистості підліткового віку, яка є для педагогів предметом

вивчення на рівні систем вчинків і поведінкових реакцій окремого індивіду. Обґрунтовано, що вплив об'єктивних і суб'єктивних чинників на стимулювання соціально-комунікативної активності підлітка вивчений недостатньо.

3. Встановлено пряму залежність успішності стимулювання соціально-комунікативної активності особистості підліткового віку від активності участі вихованців у заняттях туристсько-краєзнавчого гуртка. Туристсько-краєзнавча діяльність підлітків не лише сприяє їхньому розвитку, а й збагачує їхнє життя: підліток виступає організатором вільного часу, демонструє власноруч виготовлені предмети туристського спорядження або макети для експозицій шкільних музеїв, розширюється сфера його інтересів, міжособистісного спілкування.

Здійснено аналіз ефективності організації туристсько-краєзнавчої діяльності підлітків щодо стимулювання у них соціально-комунікативної активності. Туристський загін налагоджує тісні контакти зі всіма установами та організаціями в ході туристсько-краєзнавчої діяльності, а також здійснює широке використання їх можливостей для організації громадсько-корисної діяльності підлітків, активізує комунікативність.

Комунікативність, будучи цілісною й інтеграційною якістю, включає різні змістовні моменти: ініціативність, активність, відповідальність, добровільну допомогу, вимогливість, інтернаціоналізм, патріотизм, критику і самокритику, демократизм і дисциплінованість, а також виявляється в різних видах соціальних стосунків як внутрішньо притаманна їм властивість. Вона може виступати в процесі туристсько-краєзнавчої діяльності у вигляді взаємин товариської співпраці, як їх імманентна властивість, у дружбі, згуртованості малої соціальної групи, у групових формах самоврядування, у спільності інтересів. Означена якість виникає між підлітками на основі спільної діяльності і відображає ступінь їхнього особистісного розвитку в процесі здійснення соціально значущої мети, виступає тією категорією, яка позначає безпосередні соціальні зв'язки.

Комунікативність характеризує процес безпосередньої взаємодії в загальній діяльності, який акцентує увагу на міру особистісного розвитку підлітка, тоді як мала соціальна група (тургрупа) виникає в результаті об'єднання індивідуальних зусиль у спільній груповій діяльності.

4. За умов розгляду туристсько-краєзнавчої діяльності з погляду її самоцінності для особистості підліткового віку визначено й обґрунтовано чотири рівні соціально-комунікативної

активності — нульовий, низький, середній, високий, які допоможуть адекватно оцінити активність підлітка.

5. Розроблена модель стимулювання соціально-комунікативної активності підлітків у процесі туристсько-краєзнавчої діяльності синтезує основні чинники та соціально-педагогічні умови цього феномену. Серед багатьох чинників, що впливають на підвищення ефективності процесу стимулювання соціально-комунікативної активності підлітка в процесі туристсько-краєзнавчої діяльності, виокремлені: об'єктивні (школа, сім'я, громадські організації, вільний час) та суб'єктивні (людський чинник, потреби, мотиви, інтереси, ціннісні орієнтації особистості, внутрішньоособистісні детермінанти: ініціативність, відповідальність, продуктивність).

Відповідно до цього, з чималого ряду виділених нами психолого-педагогічних чинників, що впливають на підвищення ефективності процесу стимулювання соціально-комунікативної активності підлітків у процесі туристсько-краєзнавчої діяльності, ми розглядаємо підвищення ролі загальноосвітнього навчального закладу як одного з організаційно-педагогічних центрів, який забезпечує керівництво виховною роботою з вихованцями; вдосконалення педагогічного керівництва в організації позакласної та позашкільної роботи, в тому числі й туристсько-краєзнавчої діяльності школярів. Також сильнодіючими чинниками педагогічної стимуляції є вимога, переконання педагога, залучення підлітків до виконання групових та індивідуальних доручень при систематичній їх змінюваності, звітність перед малою соціальною групою, можливість самоутвердження в системі міжособистісних стосунків у тургрупі, виховання суспільної свідомості, комунікативності, оскільки вони виявляються в громадсько-корисній діяльності.

Проте досягнення кінцевої мети виховного процесу — стимулювання соціально-комунікативної активності особистості підлітка — залежить від взаємодії всього комплексу чинників, від свідомого поєднання учнями набутих знань, умінь і навичок у громадсько-корисній, навчально-пізнавальній, предметно-перетворювальній, національно-громадянській, художньо-образній, фізично-оздоровчій, туристсько-краєзнавчій діяльності у загальноосвітньому навчальному закладі, в процесі позанавчальної діяльності у вільний час, що є найважливішим об'єктивним чинником у стимулюванні соціально-комунікативної активності.

Відтак даний феномен є не тільки продуктом розвитку суб'єктивних і об'єктивних чинників самих по собі, оскільки є результатом їхньої взаємодії. Треба відмітити, що наше дослідження не ставило за мету виділення всіх об'єктивних чинників стимулювання соціально-комунікативної активності особистості підліткового віку, через які можна було б керувати процесом її розвитку. Нами були глибоко вивчені основні чинники, решта ж чинників вивчатимуться нами в процесі подальших досліджень. Логіка роботи підказала, що доцільно об'єднати виділене нами різноманіття суб'єктивних чинників в одному — людському.

У монографії випрацьована концепція, яка узагальнює основні соціально-педагогічні умови стимулювання соціально-комунікативної активності підлітків у процесі туристсько-краєзнавчої діяльності. Аналіз її результатів засвідчив, що стимулювання соціально-комунікативної активності підлітків у процесі туристсько-краєзнавчої діяльності стає позитивним за таких соціально-педагогічних умов: громадська думка, мала соціальна група, самоврядування, громадські доручення, підготовленість учителів, максимальна автономія і свобода педагогічного керівництва, зв'язок з батьками та громадськістю.

6. Розроблена й впроваджена у практику роботи загальноосвітніх навчальних закладів авторська програма стимулювання соціально-комунікативної активності підлітків в умовах діяльності туристсько-краєзнавчих гуртків при загальноосвітніх навчальних закладах, яка включає систему занять туристсько-краєзнавчою роботою. Результати роботи показали, що стимулювання соціально-комунікативної активності вихованців зорієнтовано на активізацію особистісних ресурсів підлітка, зокрема на його суб'єктивний потенціал, і може бути основою для диференційованого підходу у наданні конструктивної педагогічної підтримки підліткам з боку організаторів туристсько-краєзнавчої діяльності.

7. З'ясовано, що високу соціально-комунікативну активність виявляють підлітки-шестикласники. Це зумовлено їхніми більшими емоційно-пізнавальними можливостями. Вони охоче відгукуються на будь-які пропозиції, із задоволенням беруть участь у груповій творчій роботі. Основними мотивами участі підлітків у туристсько-краєзнавчій діяльності є комунікативні, соціальні, пізнавальні. У результаті дослідної роботи доведено, що у підлітків-туристів сформованість соціально-комунікативної активності вища, ніж у тих, хто не займається

туристсько-краєзнавчою діяльністю. У перших зафіксовано зростання показників високого та середнього рівнів сформованості соціально-комунікативної активності і відсутність низького та нульового рівнів, тоді як у других показники як низького, так і нульового рівнів залишаються високими.

На підставі отриманих статистичних даних можна стверджувати, що висунута нами гіпотеза — ефективність процесу стимулювання соціально-комунікативної активності особистості підліткового віку під час туристсько-краєзнавчої діяльності — залежить, з одного боку — від змісту і форм організації цієї діяльності, а з іншого — від умов дослідження основних психолого-педагогічних чинників стимулювання соціально-комунікативної активності, а також виділених у процесі дослідження внутрішньоособистісних детермінант: ініціативності, відповідальності, продуктивності, зв'язку і взаємовпливу, між якими створюються необхідні передумови для реалізації сутнісних сил підлітків у визначеній ситуації, — знайшла своє підтвердження.

Підбиваючи підсумок, можна сказати, що в спеціальній науковій літературі і дотепер не ставилося питання про структуру, зміст і принципи соціально-комунікативної активності, об'єктивних і суб'єктивних чинників її стимулювання в підлітковому віці. Наявні класифікації швидше мають теоретичний, ніж практичний напрям.

Наша робота виявила також незадовільну організацію проведення дозвілля в загальноосвітніх навчальних закладах з допомогою шефів-підприємств, зокрема, фізично-оздоровчу, туристсько-краєзнавчу. Їхня допомога виражається переважно в наданні матеріальної допомоги, але не в допомозі організації та проведення позанавчальної роботи з підлітками під час вихідних, святкових днів, канікул.

Виконане дослідження не вичерпує всього кола розв'язання проблем. Перспективи подальшого дослідження вбачаємо у розробленні низки питань, пов'язаних із виділенням усіх об'єктивних чинників стимулювання соціально-комунікативної активності підлітків, через які можна було б керувати процесом її розвитку; розробленням структури механізмів і принципів соціально-комунікативної активності, суб'єктивних та об'єктивних чинників її стимулювання у підлітковому віці під час туристсько-краєзнавчих подорожей, формуванням готовності учнів до соціально-комунікативної активності в інших видах громадсько-корисної діяльності.

**Структура розподілу вільного часу у підлітків 4–7 класів
(займаються туристсько-краєзнавчою діяльністю)
по неділях, %**

Елементи витрат вільного часу	Місто (212 респондентів)			Село (123 респонденти)		
	01*	02	03	01	02	03
Громадсько-корисна робота	11,3	34	25,5	10,6	39,8	35,8
Навчання	93,4	7,1	3,8	85,4	6,5	4,1
Фізична праця	55,7	20,3	7,5	77,2	13	4,9
Читання газет, журналів, художньої літератури	64,6	17,5	2,4	69,9	20,3	8,9
Відвідування кінотеатрів, театрів, цирку, музеїв, атракціонів	37,3	85,8	51,9	34,1	64,2	81,3
Прогулянки, спортивні ігри, рибалка та інші види відпочинку на свіжому повітрі	35,8	9,9	5,2	60,2	25,2	4,9
Спортивні тренування	33,5	10,4	3,3	23,6	25,2	22,8
Туризм, краєзнавство	27,9	41,5	52,8	0,8	8,1	84,5
Телебачення	88,2	5,2	0,9	68,3	29,3	2,4
Відвідування рідних, друзів	25,5	44,3	14,6	58,5	30,1	8,1
Разом з батьками	42	30,2	10,8	50,4	33,3	9,8
Безцільне проведення часу	14,6	17	26,9	34,9	34,9	35,8
Заняття музикою	1,9	0,9	0,5	0	0	0
Гуртки	40,1	18,4	4,2	38,2	31,7	17,9
Рукоділья	0	0	0	3,3	0	0
Дискотеки	0,5	0	0	0	0	0

* Коди розподілено таким чином: 01 — кожної неділі; 02 — 1–2 рази на місяць; 03 — декілька разів на рік

**Структура вільного часу у підлітків 4–7 класів
(не займаються туристсько-краєзнавчою діяльністю)
по неділях, %**

Елементи витрат вільного часу	Місто (212 респондентів)			Село (123 респонденти)		
	01*	02	03	01	02	03
Громадсько-корисна робота	8,2	11,9	43,8	18,1	30,5	29,2
Навчання	80,8	8,2	3,2	69,4	11,1	4,2
Фізична праця	66,7	15,5	9,6	65,3	12,5	11,1
Читання газет, журналів, художньої літератури	53,9	17,4	4,1	55,6	26,4	5,6
Відвідування кінотеатрів, театрів, цирку, музеїв, атракціонів	43,4	69,9	54,8	43,1	43,1	79,2
Прогулянки, спортивні ігри, рибалка та інші види відпочинку на свіжому повітрі	50,7	19,6	4,1	38,9	31,9	9,7
Спортивні тренування	26,5	5,5	3,2	18,1	16,7	15,3
Телебачення	91,3	3,2	2,3	81,9	4,2	2,8
Відвідування рідних, друзів	26,5	39,7	18,3	54,2	25	6,9
Разом з батьками	57,6	24,6	8,2	40,3	27,8	13,9
Безцільне проведення часу	21,9	26,9	16	37,5	22,2	12,5
Заняття музикою	0,9	0	0	16,7	2,8	0
Гуртки	17,8	5	1,4	27,8	41,7	11,1
Рукоділья	0,9	1	0	2,8	0	0
Дискотеки	3,7	4,1	0	3,0	2,4	0

* Коди розподілено таким чином: 01 — кожної неділі; 02 — 1–2 рази на місяць; 03 — декілька разів на рік

Структура розподілу вільного часу в учнів 4–7 класів при умові його збільшення (по неділях), %

Елементи витрат вільного часу	Займаються ТКД 335 респондентів		Не займаються ТКД 231 респондент	
	Місто	Село	Місто	Село
	212 респ.	123 респ.	219 респ.	72 респ.
Громадсько-корисна робота	1,9	0,8	0	0
Навчання	17,9	4	4,6	2,8
Фізична праця	3,3	0	11,9	9,7
Читання газет, журналів, художньої літератури	16,6	47,2	47,5	40,3
Відвідування кінотеатрів, театрів, музеїв, атракціонів	19,3	12,2	10,9	13,9
Прогулянки, спортивні ігри, рибалка та інші види відпочинку на свіжому повітрі	6,1	19,5	5	8,3
Спортивні тренування	34,9	33,3	27,8	15,3
Туризм, краєзнавство	31,6	97,6	15,5	11,1
Телебачення	2,3	1,6	8,7	5,6
Відвідування рідних, друзів	6,6	17,1	5	0
Колекціонування	0	0	1,8	0
Разом з батьками	1,9	12,2	0	0
Безцільне проведення часу	0,5	0	24,7	8,3
Заняття музикою	1,9	4,1	2,3	6,9
Підготовка туристського спорядження	1,4	0	0	0
Гуртки	9,9	9,8	8,2	16,7
Рукоділля	0,5	4,1	14,2	16,7
Не знають	0	0	3,2	2,8

Відповіді на питання «Хто допомагає тобі цікаво проводити позаурочний час?» (%)

Код*	4 клас	5 клас	6 клас	7 клас	Всього у 4–7 класах	Разом місто + село
Місто (займаються туризмом), %						
01	83,3	62,7	60	66,7	64,6	
02	27,8	2	1,3	4,8	4,7	
03	50	49	47,5	42,9	46,7	
04	0	15,7	43,8	44,4	33,5	
05	18	51	80	63	212	
Село (займаються туризмом), %						
01	37,5	90,6	84,2	67,4	76,6	69
02	0	0	0	0	0	4,7
03	50	3,1	28,9	45,6	29,8	40,5
04	25	59,4	44,7	43,5	46,8	40,5
05	12,5	0	2,6	19,6	16,1	27
06	8	32	38	46	124	336
Місто (не займаються туризмом), %						
01	54	86	97,1	83,3	81,7	
02	5,4	1,1	2,9	0	1,8	
03	30	7,5	8,6	3,7	10,5	
04	48,6	54,8	45,7	38,9	48,4	
05	32,4	19,4	34,3	35,2	27,8	
06	37	93	35	54	219	
Село (не займаються туризмом), %						
01	63,6	55,5	57,1	100	62,1	77,2
02	4,5	11,1	0	0	4,5	2,4
03	22,7	5,5	4,8	60	15,1	11,6
04	50	38,9	4,8	40	31,8	44,6
05	13,6	0	57,1	0	22,7	26,7
06	22	18	21	5	66	285

* Коди розподілено таким чином: 01 — товариші; 02 — шефи підприємства; 03 — навчальний заклад; 04 — родичі (сім'я); 05 — позашкільні установи; 06 — кількість респондентів.

Показник учнів, що стоять на обліку в кримінальній міліції у справах неповнолітніх (КМСН) та на внутрішньошкільному обліку (ВШО)

	Займаються ТКД 335 респондентів				Не займаються ТКД 292 респонденти			
	Місто		Село		Місто		Село	
	КМСН	ВШО	КМСН	ВШО	КМСН	ВШО	КМСН	ВШО
4	–	–	–	–	–	1	–	5
5	–	–	–	–	–	4	–	1
6	–	–	–	1	–	3	1	1
7	1	4	4	1	–	–	2	1
Всього	11 респондентів 3,3%				18 респондентів 6,2%			

Відповіді на запитання «До чого ти виявляєш найбільший інтерес?», (%)

Код*	01	02	03	04	01	02	03	04
	Місто (займаються ТКД), 219 респондентів, %				Місто (не займаються ТКД), 212 респондентів, %			
03	12,3	37,7	32,5	17,5	14,1	43,8	18,7	23,3
05	68,9	17,5	0,5	13,2	43,9	27,4	7,8	21
06	78,8	17,9	0,9	2,4	34,2	16,4	13,2	36,1
	Село (займаються ТКД), 124 респондента, %				Село (не займаються ТКД), 66 респондентів, %			
03	33,9	49,2	10,5	6,5	13,6	43,9	15,1	27,3
05	52,4	33,1	6,5	8,1	36,4	34,8	13,6	15,1
06	54	26,6	6,5	12,9	34,8	34,8	16,7	13,6
	місто + село (займаються ТКД), 336 респондентів				Місто + село (не займаються ТКД), 285 респондентів			
03	20,2	42	24,4	13,4	14	43,9	17,9	24,2
05	62,8	23,2	2,7	11,3	42,1	29,1	9,1	19,6
06	69,6	21,1	3	6,3	34,4	20,7	14	30,9

* Коди розподілено по горизонталі: 01 — інтерес виявляється в найвищому ступені; 02 — в середньому; 03 — в слабкому; 04 — жодного інтересу. По вертикалі: 03 — інтерес виявляється до громадської роботи; 05 — до спорту; 06 — до туризму.

Відповіді на питання «Чи намагаєшся ти зайняти чільне місце в колі своїх ровесників?», %

Код*	4 клас	5 клас	6 клас	7 клас	Всього 4-7-мі класи	Разом 4-7-мі класи місто + село
Місто (займаються ТКД), 336 респондентів						
01	94,4	92,2	95	80,9	90,1	
02	5,6	7,8	5	19	9,9	
03	18	51	80	63	212	
Село (займаються туризмом), 124 респонденти						
01	62,5	84,4	65,8	80,4	75,8	84,8
02	37,5	15,6	34,2	19,6	24,2	15,2
03	8	32	38	46	124	336
Місто (не займаються ТКД), 285 респондентів						
01	70,3	84,9	94,3	79,6	82,6	
02	30	15,1	5,7	14,8	16	
03	37	93	35	54	219	
Село (не займаються ТКД), 66 респондентів						
01	72,7	72,2	90,5	80	78,8	81,8
02	27,3	27,8	9,5	20	21,2	17,2
03	22	18	21	5	66	285

*Коди розподілено таким чином: 01 — «так»; 02 — «ні»; 03 — кількість респондентів

Оцінка суспільної поведінки підлітків, %

Код*	4 клас	5 клас	6 клас	7 клас	Всього 4-7-мі класи	Разом 4-7-мі класи місто + село
Місто (займаються ТКД), 212 респондентів						
01	16,7	45,1	36,3	27	34	
02	66,7	39,2	40	55,6	46,7	
03	16,7	15,7	23,8	12,7	17,9	
04	0	0	0	4,8	1,4	
05	18	51	80	63	212	
Село (займається ТКД), 124 респондента						
01	12,5	31,3	18,4	41,3	30	32,4
02	50	43,8	57,8	37	46	46,4
03	25	25	21,1	21,7	22,6	19,6
04	12,5	0	2,6	0	1,6	1,5
05	8	32	38	46	124	336
Місто + село (займаються ТКД), 336 респондентів						
01	15,4	40	30,5	33	32,4	
05	26	83	118	109	336	
Місто (не займаються ТКД), 219 респондентів						
01	27	15,1	14,3	18,5	17,8	
02	59,5	39,8	20	44,4	41,1	
03	13,5	43	62,9	35,2	39,3	
04	0	2,2	2,9	1,9	1,9	
05	37	93	35	54	219	
Село (не займаються ТКД), 66 респондентів						
01	4,5	5,6	9,5	0	6,1	15,1
02	54,5	66,7	71,4	20	60,6	45,6
03	27,3	22,2	19	80	27,3	36,5
04	13,6	5,6	0	0	6,1	2,8
05	22	18	21	5	66	285
Місто + село (не займаються ТКД) 285 респондентів						
01	18,6	13,5	12,5	16,9	15,1	
05	59	111	56	59	285	

* Коди розподілено таким чином: 01 — зразкова поведінка; 02 — добра поведінка; 03 — задовільна поведінка; 04 — незадовільна поведінка; 05 — кількість респондентів

Додаток Е.1

**Якості особистості, визначені підлітками в собі,
які займаються туристсько-краєзнавчою діяльністю
(місто + село), 336 респондентів, %**

Якості особистості	4 клас	5 клас	6 клас	7 клас	Разом 4-7-мі класи	Місце
Ініціативність	0	4,8	4,2	7,3	5,1	4
Відповідальність	3,6	13,2	6,8	12,8	10,1	2
Самостійність	30,8	7,2	23,7	11,9	16,5	1
Комунікативність	11,5	7,2	9,3	8,3	8,6	3

Додаток Е.2

**Якості особистості, визначені підлітками в собі,
які не займаються туристсько-краєзнавчою діяльністю
(місто + село), 285 респондентів, %**

Якості особистості	4 клас	5 клас	6 клас	7 клас	Разом 4-7-мі класи	Місце
Ініціативність	6,8	2,7	0	1,7	2,8	4
Відповідальність	8,5	9,9	10,7	3,4	8,4	2
Самостійність	15	20,7	26,8	23,7	21,4	1
Комунікативність	17	3,6	8,9	0	6,7	3

Якості особистості, яким віддається перевага в другові підлітками, що займаються ТКД (місто + село), 336 респондентів, %

Якості особистості	4 клас	5 клас	6 клас	7 клас	Разом 4-7-мі класи	Місце
Ініціативність	3,8	0	2,5	8,3	3,9	4
Відповідальність	7,7	18,1	8,5	7,3	10,4	3
Самостійність	30,8	4,8	18,6	11,9	14	2
Комунікативність	23,1	14,5	16,9	19,3	17,6	1

Якості особистості, яким віддають перевагу в другові підлітки, що не займаються ТКД (місто + село), 285 респондентів, %

Якості особистості	4 клас	5 клас	6 клас	7 клас	Разом 4-7-мі класи	Місце
Ініціативність	0	1,8	1,8	0	1,1	4
Відповідальність	1,7	2,7	16,1	8,5	6,3	2
Самостійність	0	7,2	8,9	5,1	5,6	3
Комунікативність	11,9	16,2	7,1	5,1	11,2	1

Частотність виступів на зборах (протягом року), %

Кількість виступів	Займаються ТКД, 335 респондентів			Не займаються ТКД, 291 респондент		
	Дівчата	Хлопці	Разом	Дівчата	Хлопці	Разом
Жодного разу	40	51,5	45,7	65,8	69	67,4
Один раз	37	32,3	34,6	20,1	18,3	19,2
Два рази	6,7	7,6	7,2	6	4,9	5,5
Три-чотири рази	9,7	4,7	7,2	6	4,2	5,2
Більше чотирьох	6,7	4,1	5,4	2	3,5	2,7
Загальна к-сть респондентів	165	170	335	149	142	291

Додаток З.1

Причини негативного ставлення до громадсько-корисної роботи підлітків-туристів (335 респондентів), %

Код*	Місто (212 респондентів)						Село (124 респондента)						Загальна місто+село
	4 клас	5 клас	6 клас	7 клас	Разом 4-7 кл.	4 клас	5 клас	6 клас	7 клас	Разом 4-7 кл.			
01	5,5	0	2,5	0	1,4	0	3,1	2,6	2,2	1,6	1,5		
02	0	0	2,5	3,2	1,9	0	0	0	0	0	1,2		
03	0	3,9	1,3	0	1,4	0	3,1	0	0	0,8	1,2		
04	0	0	1,3	0	0,5	0	0	0	0	0	0,3		
05	0	5,9	8,8	6,3	6,6	0	3,1	5,2	0	2,4	9,2		
06	0	0	0	1,6	0,5	0	0	0	0	0	0,3		
07	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0		

* Коди розподілено таким чином: 01 — не виходить; 02 — нема до кого звернутися за порадою та допомогою; 03 — боюсь відповідальності; 04 — не вистачає рішучості; 05 — не впевнений в своїх можливостях; 06 — не цікава робота; 07 — не хочу

Причини негативного ставлення до громадсько-корисної роботи учнів, що не займаються туристсько-красназавчою діяльністю (281 респондент), %

Код*	Місто (219 респондентів)					Село (72 респондента)					Загальна місто+село
	4 клас	5 клас	6 клас	7 клас	Разом 4-7 кл.	4 клас	5 клас	6 клас	7 клас	Разом 4-7 кл.	
01	2,7	2,1	2,8	1,8	2,3	18,2	0	0	0	5,5	3,1
02	0	0	0	5,5	1,4	0	0	0	0	0	1
03	0	5,4	11,4	7,4	5,9	0	0	0	9,1	1,4	4,8
04	0	2,1	5,7	1,8	2,3	0	0	0	0	0	1,7
05	0	3,2	11,4	3,7	4,1	0	0	0	9,1	1,4	3,4
06	0	1,1	0	0	0,4	0	0	0	0	0	0,3
07	0	1,1	0	0	0,4	0	0	0	0	0	0,3

* Див. розподіл кодів в додатку 3.1

Справи в туристсько-красназавчій роботі, які сприяють підвищенню її соціальної значущості, %

Код*	4 клас	5 клас	6 клас	7 клас	Разом 4-7-мі класи
Місто + село (займаються ТКД), 336 респондентів					
01	65,4	59	80,5	57,8	66,7
02	69,4	20,5	31,4	18,3	27,4
03	50	33,7	28	38,5	34,5
Місто + село (не займаються туризмом), 285 респондентів					
01	35,6	56,7	44,6	55,9	50
02	22	22,5	50	27,1	28,8
03	44,1	45,9	23,2	37,3	39,3

* Коди розподілено таким чином: 01 — справи, що сприяють зміні на краще оточуючого життя; 02 — справи, що задовольняють твої потреби в дозвіллі; 03 — справи, що задовольняють твої особисті інтереси і потреби

Ставлення до громадсько-корисної роботи учнів, які займаються ТКД (336 респондентів)

Код*	Місто (212 респондентів)				Село (124 респондента)				Загальна місто+село		
	4 клас	5 клас	6 клас	7 клас	Разом 4–7 кл.	4 клас	5 клас	6 клас		7 клас	Разом 4–7 кл.
01	44,4	47,1	32,5	30,2	40,1	62,5	65,6	57,9	54,3	58,9	47
02	44,4	35,5	36,5	36,5	36,8	25	25	26,3	41,3	31,4	34,8
03	44,4	17,6	35	34,9	31,6	0	37,5	65,8	41,3	45,1	36,6
04	33,3	13,7	22,5	20,6	20,7	12,5	18,7	0	30,4	16,9	19,3
05	22,2	5,9	7,5	17,5	11,3	12,5	3,1	10,5	8,7	8,1	10,1
06	5,5	0	10	9,5	7,1	25	12,5	5,3	2,2	7,2	7,1
07	0	0	7,5	6,3	4,7	12,5	3,1	5,3	2,2	4	4,5
08	0	0	5	4,8	3,3	25	6,2	2,6	2,2	4,8	3,9

164

*Коди розташовано таким чином: 01 — виконую з бажанням, тому що вона мені цікава; 02 — виконую з бажанням, тому що розумію, що вона потрібна мені і колективу; 03 — виконую з бажанням, тому що вона потрібна колективу; 04 — виконую без бажання, але розумію, що моя робота потрібна колективу; 05 — виконую тільки тому, що треба буде звітуватися і з мене будуть вимагати; 06 — виконую без бажання, тому що вважаю свою роботу потрібною; 07 — при можливості намагаюся відмовитися від доручення; 08 — зовсім не хочу виконувати громадські доручення.

Ставлення до громадсько-корисної роботи підлітків (291 респондент), що не займаються туристсько-краєзнавчою діяльністю, %

Код*	Місто (219 респондентів)				Село (72 респондента)				Загальна місто+село		
	4 клас	5 клас	6 клас	7 клас	Разом 4–7 кл.	4 клас	5 клас	6 клас		7 клас	Разом 4–7 кл.
01	70,3	44,1	11,4	22,2	37,9	86,4	50	66,7	36,4	63,9	44,3
02	24,3	47,3	17,1	18,5	31,5	45,4	27,8	23,8	18,2	30,5	31,3
03	27	36,5	28,6	20,4	29,7	50	33,3	14,3	18,2	30,5	19,9
04	16,2	18,3	42,8	22,2	22,8	50	33,3	9,5	36,4	31,9	25,1
05	5,4	9,7	28,6	24,1	15,5	22,7	5,5	0	0	8,3	13,7
06	5,4	5,4	14,3	9,2	7,8	4,5	5,5	0	0	2,8	6,5
07	8,1	10,7	22,8	18,5	14,1	18,2	11,1	0	36,4	1,4	14,1
08	8,1	7,5	5,7	9,2	7,8	0	0	0	18,2	2,8	6,5

165

*Див. розподіл кодів в додатку 3.5

Прагнення виконувати декілька громадських доручень

Класи	Займаються ГКД місто (212 респондентів) село (124 респонденти)					Не займаються ГКД місто (219 респондентів) село (66 респондентів)				
	К-сть респ.	Хочуть мати ще доручення	К-сть респ.	Хочуть мати ще доручення	Разом	К-сть респ.	Хочуть мати ще доручення	К-сть респ.	Хочуть мати ще доручення	Разом
4	18	72,2%	8	25%	57,7%	37	51,3%	22	22,7%	40,7%
5	51	27,5%	32	81,3%	48,2%	93	22,6%	18	44,4%	24,6%
6	80	40%	38	73,7%	50,8%	35	51,4%	21	33,3%	44,6%
7	63	38,1%	46	23,4%	32,1%	54	9,3%	5	40%	11,9%
4-7	212	39,2%	124	54%	44,6%	219	28,8%	66	33,3%	29,8%

Оцінка виконання громадського доручення підлітками

Класи	Місто		Село		РАЗОМ місто + село
	Загальна кількість респондентів	Ніякої користі не принесли, виконуючи громадське доручення	Загальна кількість респондентів	Ніякої користі не принесли, виконуючи громадське доручення	
	Займаються туристсько-краєзнавчою діяльністю (336 респондентів)				
4	18	22,2%	8	23,1%	23,1%
5	51	51%	32	12,5%	36,1%
6	80	28,8%	38	18,4%	25,4%
7	63	30,2%	46	13%	22,9%
4-7	212	34%	124	15,3%	27,1%
Не займаються туристсько-краєзнавчою діяльністю (255 респондентів)					
4	37	46%	22	22,7%	37,3%
5	63	58,7%	18	33,3%	66,7%
6	35	40%	21	47,6%	42,9%
7	54	50%	5	40%	49,2%
4-7	189	50,3%	66	34,8%	50,6%

АНКЕТА №1

Дорогий друже! Прочитай анкетні питання і дай на них відповіді. Відповідаючи обведи цифру в графі або в рядочку, де розміщена відповідь, яка збігається з твоєю думкою.

Якщо жодна із запропонованих відповідей не збігається з твоєю думкою, то впиши у вільний рядочок свою відповідь.

1. Чим ти займаєшся у вихідні дні (в основному):

№	Вид діяльності	Кожного тижня	1–2 рази у місяць	Декілька разів на рік
а	Займаюся громадсько-корисною роботою	01	02	03
б	Займаюся фізичною працею	01	02	03
в	Беру участь у турпоходах	01	02	03
г	Займаюся спортом у дворі, на спортмайданчику в мікрорайоні (підкресли де)	01	02	03
д	Зайнятий на спортивних тренуваннях	01	02	03
ж	Дивлюся телепередачі	01	02	03
з	Відвідую театр	01	02	03
к	Відвідую кінотеатр	01	02	03
л	Виконую домашні завдання	01	02	03
м	Займаюся у гуртку	01	02	03
н	Читаю художню літературу	01	02	03
о	Проводжу неділю з батьками	01	02	03
п	Відвідую друзів	01	02	03
р	Безцільно проводжу час на вулиці	01	02	03
с		01	02	03
	(Напиши інші)	01	02	03

2. До чого ти виявляєш найбільший інтерес?

№	Інтерес	В якій мірі			
		сильній	середній	слабкій	не знаю
а	До фізичної праці	01	02	03	04
б	До навчання	01	02	03	04
в	До громадсько-корисної роботи	01	02	03	04
г	До участі в художній самодіяльності	01	02	03	04
д	До спорту	01	02	03	04
ж	До краєзнавства та туризму	01	02	03	04
з	До мистецтва:	01	02	03	04
	музика	01	02	03	04
	театр	01	02	03	04
	кіно	01	02	03	04
	живопис	01	02	03	04
к	(вкажи інші інтереси)	01	02	03	04
л	Ні до чого немає інтересу	01	02	03	04

3. Якби в тебе стало більш вільного часу, то як би ти його витратив?

а) _____

б) _____

4. Чи перебуваєш ти на обліку в кримінальній міліції у справах неповнолітніх?

Так — 01, ні — 02

5. Чи перебуваєш ти на внутрішньошкільному обліку з поведінки?

Так — 01, ні — 02. Якщо «так», то напиши за що тебе було поставлено на облік в кримінальній міліції у справах неповнолітніх або на внутрішньошкільний облік і коли:

6. Укажи свою оцінку з поведінки: зразкова — 01, добра — 02, задовільна — 03, незадовільна — 04

Додаток К.2

7. Хто допомагає тобі цікаво проводити позаурочний час: товариші — 01, шефи підприємства — 02, школа — 03, родичі — 04, позашкільні установи — 05 _____

(укажи інші)

«Паспортичка анкети»

1. Дата заповнення _____ місце _____
2. Місто _____ навчальний заклад _____ Стать: чол. — 01
жін. — 02
3. В якому класі навчаєшся: 04 05 06 07 08 09 10 11
4. Твій вік (скільки виповнилось): 11 12 13 14 15 16 17 років

ДЯКУЮ ЗА ЗАПОВНЕННЯ АНКЕТИ!

АНКЕТА №2

Як, на твій погляд, здійснюється в вашому загальноосвітньому навчальному закладі туристсько-краєзнавча робота: добре — 01, задовільно — 02, погано — 03, не можу дати відповідь — 04.

1. Чи маєш ти спортивний розряд з туризму? Так — 01, ні — 02.

Якщо маєш розряд, то напиши який _____

2. Чи нагороджений ти значком «Турист України»? Так — 01, ні — 02.

3. Чи нагороджений ти значком «Юний турист»? Так — 01, ні — 02.

4. Вкажи мотиви твоєї участі в туристсько-краєзнавчих походах, експедиціях, мандрівках:

01 — допомагає краще вивчати предмети в школі;

02 — дає можливість свідомо виконувати громадсько-корисні доручення;

03 — формує якості громадського активіста, бажання допомагати оточуючим тебе людям, школі, громаді;

04 — сприяє виявленню як негативних, так і позитивних якостей особистості;

05 — допомагає краще розпізнати товаришів в туристсько-краєзнавчих експедиціях;

06 — розвиває соціально-комунікативну активність;

07 — розширює світогляд;

08 — виховує почуття любові до Батьківщини, природи, рідного краю;

09 — розширює коло спілкування;

10 — допомагає бути в гушці подій, громадського життя.

11 _____

(напиши інші мотиви)

5. Хто організовує туристсько-краєзнавчу роботу, в якій ти береш участь: самі хлопці і дівчата — 01, шефи підприємства — 02, школа — 03, родичі — 04, позашкільні установи — 05, _____

(напиши інше)

6. Як часто ти ходив в одноденні походи (походи з однією ніччю) протягом навчального року):

№	Пора року	Жодного разу	1 раз	2 рази	3 рази	4 рази	Більше
1	Взимку	01	02	03	04	05	06
2	Літом	01	02	03	04	05	06
3	Весною	01	02	03	04	05	06
4	Восени	01	02	03	04	05	06

7. Скільки разів ти ходив в багатоденні походи (з двома або більш ночівлями протягом навчального року)

№	Пора року	Жодного разу	1 раз	2 рази	3 рази	4 рази	Більше
1	Взимку	01	02	03	04	05	06
2	Літом	01	02	03	04	05	06
3	Весною	01	02	03	04	05	06
4	Восени	01	02	03	04	05	06

8. Який вид туризму тобі найбільше за все подобається:

а) за способом пересування: піший — 01, лижний — 02, водний — 03, велотуризм — 04. _____ Чому? _____
(укажи інший)

б) за способом організації: екскурсійний — 01, плановий — 02, самодіяльний — 03. Чому? _____

9. Чим тебе приваблює туристський похід? _____

10. Чи намагаєшся ти зайняти чільне місце в колі своїх ровесників?

Так — 01, ні — 02.

11. Визнач колективи, в яких, на твою думку, краще ходити в туристсько-краєзнавчі походи:

01 — колектив твого класу (дівчата та хлопці)

02 — з дітьми з твого та інших класів (дівчата та хлопці)

03 — з хлопцями з твого класу

04 — з хлопцями з твого та інших класів

05 — з дівчатами з твого класу

06 — з дівчатами з твого класу та інших класів

07 — з дітьми з мікрорайону (дівчата та хлопці)

08 — з колективом дітей позашкільного закладу (дівчата та хлопці)

09 — з родичами

10 — з шефами підприємства

11 _____

(вкажи інші)

«Паспортичка анкети»

1. Дата заповнення _____ місце _____

2. Місто _____ навчальний заклад _____

Стать: чол. — 01

жін. — 02

3. В якому класі навчаєшся (підкресли): 01 02 03 04 05 06 07 08 09 10 11

4. Твій вік (скільки виповнилось років): 11 12 13 14 15 16 17

ВЕЛЬМИ ДЯКУЮ ЗА ЗАПОВНЕННЯ АНКЕТИ!

АНКЕТА №3

1. Познач своє ставлення до громадсько-корисної роботи (підкресли):

- 01 — виконую з бажанням, тому що вона мені цікава;
- 02 — виконую з бажанням, тому що усвідомлюю її потрібність для мене та колективу;
- 03 — виконую з бажанням, тому що вона потрібна колективу;
- 04 — виконую без бажання, але усвідомлюю, що моя робота потрібна колективу
- 05 — виконую тільки тому, що треба буде звітуватися;
- 06 — виконую без бажання, бо вважаю свою роботу даремною (непотрібною);
- 07 — при нагоді намагаюсь відмовитися від громадського доручення;
- 08 — зовсім не хочу виконувати громадські доручення (напиши причину):

- не виходить
- нема до кого звернутися за порадою та допомогою
- боюся відповідальності
- не вистачає рішучості
- не впевнений у своїх можливостях

(вкажи інші)

2. Яка громадська робота по туризму та краєзнавству тобі подобається? _____

3. Що цікавого ти знаходиш у ній? _____

4. Яка громадська робота з туризму та краєзнавству тобі не подобається? Чому? _____

5. Яку користь і кому ти приніс, виконуючи громадсько-корисне доручення? _____

6. Якщо ти не маєш громадського доручення, то напиши, чим би ти хотів зайнятися? _____

7. Перед ким ти звітуєшся за свою громадсько-корисну роботу, виконання окремих справ, котрі тобі доручали?

01	Перед Радою навчального закладу
02	Перед класом
03	Перед радою турзагону
04	Перед учителями
05	На батьківських зборах
06	Перед шефами
07	Перед учкомом класу
08	Перед ветеранами
09	Перед членами турзагону

10 _____
(напиши інші)

9. Що корисного зробив ваш туристський загін для навчального закладу, для громади? _____

10. Які справи в туристсько-краєзнавчій роботі ти вважаєш найбільш доцільними для підвищення її соціальної значущості?

01	Справи, котрі сприяють зміні на краще оточуючого життя
02	Справи, що задовольняють твою потребу в дозвіллі
03	Справи, що задовольняють твої особистісні потреби та інтереси

11. Як часто в цьому році ти виступав/ла/ на класних зборах з приводу організації туристсько-краєзнавчої діяльності:

Жодного разу	1 раз	2 рази	3-4 рази	Більше
01	02	03	04	05

12. Якщо не виступав жодного разу, то чому?

Додаток К.4

«Паспортичка анкети»

1. Дата заповнення _____ місце _____

2. Місто _____ навчальний заклад _____

Стать: чол. — 01

жін. — 02

3. В якому класі ти навчаєшся: 04 05 06 07 08 09 10 11

4. Скільки тобі виповнилося років: 11 12 13 14 15 16 17

ДЯКУЮ ЗА ЗАПОВНЕННЯ АНКЕТИ!

АНКЕТА №4

1. Хто є твоїм ідеалом у житті? _____

2. Пронумеруй за значущістю (цифрами 1, 2, 3, 4, 5, 6, 7, 8, 9) властиві тобі якості:

... цілеспрямованість

... ініціативність

... відповідальність

... принциповість

... комунікативність

... самостійність

... наполегливість

... рішучість

... самовладання

... _____

(напиши інше)

3. Познач 2–3 громадсько-корисні справи, виконуючи які ти виявив(ла) якості, що поставив(ла) на 1, 2, 3 місце:

01 _____

02 _____

03 _____

4. Назви якості характеру юного туриста-краєзнавця, які ти найбільше цінуєш (тобі на допомогу прийде питання № 2):

01 _____

02 _____

03 _____

04 _____

05 _____

5. Чому ти вважаєш ці якості необхідними для юного туриста-краєзнавця?

01 _____

02 _____

03 _____

04 _____

05 _____

6. Чи допоміг тобі турпохід краще пізнати друзів? Так — 01.
Ні — 02. В чому? _____

7. Чи відчув ти на собі вплив туризму? Ні — 01; так — 02.
В чому? _____

8. Ситуація. Ти з подарунком запізнюєшся на день народження свого товариша. Несподівано на вулиці зустрічаєш однокласника, відповідального за купівлю харчів до завтрашнього турпоходу. Він тебе просить допомогти скупитися, тому що великі черги в касах гастроному. Чи виконаєш ти його прохання?
Так — 01. Ні — 02.

«Паспортичка анкети»

1. Дата заповнення _____ місце _____

2. Місто _____ навчальний заклад _____

Стать: чол. — 01

жін. — 02

3. В якому класі ти навчаєшся: 04 05 06 07 08 09 10 11

4. Скільки тобі виповнилося років: 11 12 13 14 15 16 17

ДЯКУЮ ЗА ЗАПОВНЕННЯ АНКЕТИ!

Мотиви занять туристсько-краєзнавчою діяльністю підлітків 4–7-х класів, що займаються туризмом, у %

Коди*	Місто (212 респондентів)			Село (124 респондента)			РАЗОМ Місто+село
	Дівчата	Хлопці	Всього	Дівчата	Хлопці	Всього	
01	13,7	16	29,7	12,1	8,1	20,2	44,9
02	21,7	32,5	54,2	25,8	18,5	44,3	50,6
03	24,5	26,9	51,4	34,7	28,2	62,9	55,6
04	13,7	15,1	28,8	24,2	11,3	35,5	31,2
05	7,1	16	23,1	8,1	9,7	17,7	21,1
06	16,5	25,9	42,4	14,5	7,3	21,8	34,8
07	14,2	18,9	33	4	4	8,1	23,8
08	35,4	38,7	74	36,3	26,6	62,9	69,9
09	25,5	34,4	59,9	16,1	17,7	33,9	50,3
10	19,3	27,8	47,2	16,9	15,3	32,3	41,7

* Мотиви участі підлітків в туристсько-краєзнавчій діяльності закодовано для обробки на ЕОМ таким чином: 01 — стимулює соціально-комунікативну активність; 02 — розширює світогляд; 03 — виховує почуття любові до Батьківщини, природи, рідного краю; 04 — допомагає краще вивчати предмети у школі; 05 — дає можливість більш усвідомлено виконувати громадсько-корисні доручення; 06 — формує якість громадського активіста, прагнення допомагати оточуючим людям, школі, громаді, виявляти милосердя; 07 — можливість виявлення як негативних, так і позитивних рис особистості; 08 — допомагає краще пізнати друзів; 09 — розширює коло спілкування; 10 — допомагає бути у гущі подій громадського життя.

**Мотиви занять туристсько-краєзнавчою діяльністю підлітків-туристів (4–7-мі класи).
Місто (212 респондентів), %**

Код*	4 класи			5 класи			6 класи			7 класи		
	Дівчата	Хлопці	Разом	Дівчата	Хлопці	Разом	Дівчата	Хлопці	Разом	Дівчата	Хлопці	Разом
01	27,8	55,6	83,3	15,7	11,8	27,4	13,7	11,2	25	7,9	14,3	22,2
02	16,7	44,4	61,1	15,7	29,4	45,1	22,5	30	52,5	30	34,9	61,9
03	38,9	50	88,9	25,5	27,4	52,9	20	27,5	47,5	25,4	19	44,4
04	22,2	33,3	55,6	23,5	17,6	41,2	15	15	30	1,6	7,9	9,5
05	0	11,1	11,1	9,8	19,6	29,4	7,5	17,5	25	6,3	12,7	19
06	16,7	44,4	61,1	13,7	23,5	37,2	17,5	20	37,5	17,5	30,2	47,6
07	11,1	11,1	22,2	5,9	9,8	15,7	16,2	15	31,1	19	33,3	52,4
08	44,4	50	94,4	33,3	29,4	62,7	35	37,5	72,5	34,9	44,4	79,4
09	22,2	50	72,2	31,4	25,5	56,9	21,2	32,5	53,8	30	39,7	66,7
10	33,3	50	83,3	9,8	15,7	25,5	23,7	28,7	52,5	17,5	30,2	47,7

* Див. розподіл кодів в додатку Л.1

**Мотиви занять туристсько-краєзнавчою діяльністю учнів
4–7 класів (місто + село), 336 респондентів
(дівчата + хлопчики), %**

Код *	4 клас	5 клас	6 клас	7 клас
01	80,8	25,3	22	18,3
02	76,2	55,4	45,8	49,5
03	88,5	51,8	57,6	48,6
04	53,8	38,6	34,7	16,5
05	19,2	22,9	22,9	18,3
06	65,4	27,7	31,3	36,7
07	23,1	12	23,7	33
08	84,6	54,2	71,2	77,1
09	73,1	44,6	47,5	52,3
10	69,2	25,3	44,9	44

* Розподіл кодів див. в додатку Л.1.

Мотиви занять туристсько-краєзнавчою діяльністю підлітків-туристів (4–7-х класів)
Село (124 респондента), %

Коди*	4 класи			5 класи			6 класи			7 класи		
	Дівчата	Хлопці	Разом	Дівчата	Хлопці	Разом	Дівчата	Хлопці	Разом	Дівчата	Хлопці	Разом
01	25	50	75	12,5	9,4	21,9	10,5	5,3	15,8	10,9	2,2	13
02	37,5	25	62,5	50	21,9	71,9	13	18,4	31,6	17,4	15,2	32,6
03	37,5	50	87,5	28,1	21,9	50	42,1	36,8	78,9	32,6	21,7	54,3
04	12,5	37,5	50	18,7	15,6	34,4	31,6	13	44,7	23,9	2,2	26,1
05	12,5	25	37,5	12,5	0	12,5	10,5	7,9	18,4	2,2	15,2	17,4
06	37,5	37,5	75	6,2	6,2	12,5	18,4	0	18,4	13	8,7	21,7
07	12,5	12,5	25	3,1	6,3	5,3	2,6	7,9	7,9	2,2	4,3	6,5
08	37,5	25	62,5	31,2	9,4	40,6	36,8	31,6	68,4	39,1	34,8	73,9
09	37,5	37,5	75	15,6	9,4	25	15,8	18,4	34,2	13	19,6	32,6
10	37,5	0	37,5	21,9	3,1	25	13	15,8	28,9	13	26,1	39,1

*Див. розподіл кодів в додатку Л.1

Розподіл рівнів соціально-комунікативної активності (СКА)
і туристсько-краєзнавчої активності (ТКА) у вихованців
4–10-х класів, які займаються туристсько-краєзнавчою
діяльністю (495 респондентів)

Лв	Рівень ТКА	Рівні соціально-комунікативної активності, лв				Σ
		високий	середній	низький	нульовий	
	Високий	55	164	44	1	264
	Середній	5	86	105	7	203
	Низький	0	12	12	4	28
	Нульовий	0	0	0	0	0
	Σ	60	262	161	12	495

Розподіл рівнів соціально-комунікативної активності учнів (СКА) і туристсько-краєзнавчої активності (ТКА) у вихованців 4–10-х класів, які не займаються туристсько-краєзнавчою діяльністю (місто + село), 375 респондентів

	Рівень ТКА	Рівні соціально-комунікативної активності, λa				
		високий	середній	низький	нульовий	Σ
λa	Високий	4	20	6	2	32
	Середній	4	66	67	14	151
	Низький	2	41	55	33	131
	Нульовий	0	4	25	32	61
	Σ	10	131	153	81	375

Показники зв'язку між номінальними змінними (λ) за Гутманом

Класи	Займаються туризмом		Не займаються туризмом	
	ТКА*	СКА**	ТКА	СКА
4–10 (місто + село)	0,3	0	0	0
4–10 (місто)	0,3	0,3	0,1	0
4–9 (село)	0,2	0	0	0
4–7 (місто)	0,4	0,4	0	0
4–7 (село)	0,2	0	0	0
8–10 (місто)	0,3	0	0,2	0
8–9 (село)	0,3	0,1	0	0
4–7 (місто + село)	0,3	0,1	0	0
$K_{\text{сер}}^{***}$	0,3	0,1	0	0

ТКА* — туристсько-краєзнавча активність;

СКА** — соціально-комунікативна активність;

K^{***} — середній показник зв'язку, де Σ — сума змінних; n — кількість

змінних; $K_{\text{сер}} = \frac{\Sigma}{n}$.

**Показники зв'язку між номінальними змінними (λ)
за Гутманом (дівчата)**

Класи	Займаються туризмом		Не займаються туризмом	
	ТКА*	СКА**	ТКА	СКА
4-10 (місто+село)	0,3	0	0,3	0,2
4-7 (місто+село)	0,3	0	0,1	0
4-7 (місто)	0,4	0,4	0	0
4-7 (село)	0,1	0	0,2	0
8-10 (місто + село)	0,3	0	0,2	0,4
8-10 (місто)	0,3	0	0,2	0,3
8-9 (село)	0,2	0	0,2	0,4
К _{сер.}	0,3	0,1	0,2	0,2

* ТКА — туристсько-краєзнавча активність;

** СКА — соціально-комунікативна активність.

**Показники зв'язку між номінальними змінними (λ)
за Гутманом (хлопчики)**

Класи	Займаються туризмом		Не займаються туризмом	
	ТКА*	СКА**	ТКА	СКА
4-10 (місто + село)	0,3	0,1	0,1	0,2
4-7 (місто + село)	0,2	0,1	0	0,2
4-7 (місто)	0,3	0,3	0	0,1
4-7 (село)	0,2	0	0,4	0,7
8-10 (місто + село)	0,2	0,1	0,4	0,1
8-9 (місто)	0,3	0	0,4	0,2
8-9 (село)	0	0,1	0	0
К _{сер.}	0,2	0,1	0,2	0,2

* ТКА — туристсько-краєзнавча активність

** СКА — соціально-комунікативна активність

Показники зв'язку взаємної сполуки туристсько-краєзнавчої активності і соціально-комунікативної активності χ^2 (Персона) та Т (Чупрова)

Класи	Займаються туризмом		Не займаються туризмом	
	χ^2	Т	χ^2	Т
4-10-ті (місто + село)	381,8	0,5	85,5	0,27
4-10-ті (місто)	284,9	0,55	64,5	0,3
4-9-ті (село)	106,7	0,43	18,9	0,3
4-7-мі (місто)	218,7	0,6	27,7	0,2
4-7-мі (село)	62,8	0,4	24,4	0,35
8-10-ті (місто)	73,9	0,5	33,9	0,36
8-9-ті (село)	54,1	0,5	0	0
4-7-мі (село)	277,3	0,5	41,8	0,2

Показники зв'язку взаємної сполуки туристсько-краєзнавчої активності та соціально-комунікативної активності χ^2 (Персона) та Т (Чупрова).
(Дівчата)

Класи	Займаються туризмом		Не займаються туризмом	
	χ^2	Т	χ^2	Т
4-10-ті (місто + село)	146,7	0,46	74	0,35
4-7-мі (місто + село)	103,9	0,46	32,6	0,27
4-7-мі (місто)	84,4	0,53	18,4	0,25
4-7-мі (село)	103,9	0,46	13,7	0,35
8-10-ті (місто+село)	43,4	0,45	16,4	0,31
8-10-ті (місто)	26,8	0,45	14,2	0,31
8-9-ті (село)	3,2	0,2	0	0

Показники взаємної сполуки туристсько-краєзнавчої активності та соціально-комунікативної активності χ^2 (Пірсона) та T (Чупрова). (Хлопчики)

Класи	Займаються туризмом		Не займаються туризмом	
	χ^2	T	χ^2	T
4-10-ті місто + село	238,7	0,55	50,1	0,3
4-7-мі місто + село	181,4	0,59	34,8	0,3
4-7-мі місто	159,7	0,69	24,6	0,27
4-7-мі село	32,5	0,42	28,5	0,6
8-10-ті місто + село	65,8	0,5	27,7	0,5
8-10-ті місто	50,1	0,53	26,3	0,5
8-9-ті село	14,2	0,4	0	0

Відповіді на запитання «Чи маєш ти ідеал у житті?»

Код*	4 клас	5 клас	6 клас	7 клас	Разом 4-7 класи	Не займаються ТКД (місто + село), %	4 клас	5 клас	6 клас	7 клас	Разом 4-7 класи
	Займаються ТКД (місто + село), %						Не займаються ТКД (місто + село), %				
01	3,8	12	11,9	10,1	10,7	22	12,6	26,8	35,6	22,1	
02	26	83	118	109	336	59	111	56	59	285	
01	24,3	11,8	42,9	37	-	18,2	16,7	0	20	-	
02	37	93	35	54	-	22	18	21	5	-	
01	22,2	9,8	15	14,3	-	0	12,5	5,3	4,3	-	
02	18	51	80	63	-	8	32	38	46	-	

* Коди розподілено таким чином: 01 — нема ідеалу; 02 — кількість респондентів

Додаток П.1

Малі соціальні групи, яким віддають перевагу учні 4-7 –х класів, що займаються туризмом, для проведення туристсько-краєзнавчих походів, місто (212 респондентів), %

Код*	4 клас			5 клас			6 клас			7 клас			Загальна 4-7-мі класи
	Дівчата	Хлопці	Разом	Дівчата	Хлопці	Разом	Дівчата	Хлопці	Разом	Дівчата	Хлопці	Разом	
01	27,8	50	77,8	25,5	29,4	54,9	18,8	28,7	47,5	19	25,4	44,4	50,9
02	11,1	11,1	22,2	25,5	9,8	35,3	21,2	31,2	52,5	22,2	34,9	57,1	47,2
03	11,1	22,2	33,3	9,8	11,8	21,6	1,2	13,7	15	7,9	15,9	23,8	20,7
04	0	0	0	2	9,8	11,8	6,2	8,7	15	4,8	12,7	17,5	13,7
05	27,8	0	27,8	17,6	9,8	27	7,5	7,5	15	11,1	6,3	17,5	19,8
06	11,1	0	11,1	11,8	7,8	19,6	12,5	6,2	18,7	7,9	6,3	14,3	17
07	0	0	0	3,9	7,8	11,8	13,7	5	18,7	7,9	11,1	19	15,6
08	0	0	0	9,8	5,9	15,7	8,7	7,5	16,2	14,3	17,5	31,7	19,3
09	11,1	11,1	22,2	5,9	11,8	17,6	11,2	7,5	18,7	11,1	15,9	27	21,2
10	0	0	0	0	0	0	2,5	0	2,5	0	0	0	1

* Для обробки даних на ЕОМ вибори учнів були закодовані таким чином: 01 — колектив твого класу (дівчата та хлопці); 02 — з дітьми твого класу (дівчата і хлопці та з інших класів); 03 — з хлопцями твого класу; 04 — з хлопцями з твого класу та інших класів; 05 — з дівчатами твого класу; 06 — з дівчатами твого класу та інших класів; 07 — з хлопцями з мікрорайону (дівчата та хлопці); 08 — з групою дітей позашкільної установи (дівчата та хлопці); 09 — з родичами; 10 — з шефами підприємства

Додаток П.2

Малі соціальні групи, котрим віддають перевагу учні для участі в туристсько-краєзнавчих походах, що займаються туристсько-краєзнавчою діяльністю (477-мі класи), село (124 респондента), %

Код*	4 клас			5 клас			6 клас			7 клас			Загальна місто+село
	Дівч.	Хл.	Разом	Дівч.	Хл.	Разом	Дівч.	Хл.	Разом	Дівч.	Хл.	Разом	
01	37,5	25	62,5	25	21,9	46,9	42,1	26,3	68,4	47,9	50	97,8	91,4
02	12,5	25	37,5	18,7	18,7	37,5	13,1	10,5	23,7	19,6	17,4	36,9	42
03	0	62,5	62,5	3,1	25	28,1	10,5	28,9	39,5	8,7	21,7	30,4	25,9
04	0	62,5	62,5	3,1	9,4	12,5	0	18,4	18,4	6,5	13	19,6	16,1
05	25	25	50	37,5	3,1	40,6	39,5	0	39,5	13	17,4	30,4	26,2
06	12,5	12,5	25	9,4	3,1	12,5	5,3	0	5,3	8,7	2,2	10,9	14,6
07	37,5	50	86,5	6,2	6,2	12,5	2,6	2,6	5,3	13	13	26,1	17,3
08	37,5	25	62,5	3,1	0	3,1	2,6	5,3	7,9	15,2	6,5	21,7	17,9
09	25	25	50	37,5	21,9	59,4	26,3	21	47,4	15,2	8,7	23,9	28,9
10	12,5	25	37,5	0	0	0	2,6	2,6	0	0	0	0	1,8

*Розподіл кодів див. в додатку П.1

Ситуація. Ти з подарунком йдеш на день народження свого друга. Несподівано на вулиці зустрічаєш однокласника, відповідального за купівлю харчів для завтрашнього турпоходу класу, який дуже просить тебе допомогти йому скупитися до турпоходу. Чи виконаєш ти його прохання? Так? Ні?

Код*	4 клас	5 клас	6 клас	7 клас	Разом 4–7 класи	Загальна 4–7 класи місто + село
Місто (займаються ТКД), 212 респондентів, %						
01	94,4	80,4	83,8	80,9	83	
02	0	15,7	13,8	14,3	13,2	
03	5,5	3,9	2,5	4,8	3,8	
04	18	51	80	63	212	
Село (займаються ТКД), 124 респондента, %						
01	87,5	72	86,8	84,8	83,1	83
02	12,5	18,8	13,2	15,2	15,3	14
03	0	6,3	0	0	1,6	3
04	8	32	38	46	124	336
Місто (не займаються ТКД), 219 респондентів, %						
01	73	72	77,1	64,8	71,2	
02	13,5	15,1	22,9	13	15,5	
03	13,5	12,9	0	22,2	13,2	
04	37	93	35	54	219	
Село (не займаються ТКД), 66 анкет, %						
01	86,3	66,7	95,2	80	83,3	74
02	9,1	33,3	4,8	20	15,2	15,4
03	4,5	0	0	0	1,5	10,5
04	22	18	21	5	66	285

ЗАВДАННЯ ДЛЯ СТВОРЕННЯ МУЗЕЮ НАРОДНОЇ АРХІТЕКТУРИ ТА ПОБУТУ (СВІТЛИЦІ) В ЗАГАЛЬНООСВІТНЬОМУ НАВЧАЛЬНОМУ ЗАКЛАДІ

Приділіть увагу збиранню для музею та зберіганню знаряддя праці, ремеслених виробів побутового призначення. Витворів мистецтва і їхньому вивченню. Ті пам'ятки народної архітектури, побуту та мистецтва, котрі неможна розмістити в музейному приміщенні, треба сфотографувати і описати. При цьому указати назву і місцевість надходження експонату, рік, коли поставлено експонат на облік.

Для музеїв, предметних кабінетів, класів трудового навчання збирайте сільськогосподарчі експонати:

- знаряддя сільської обробки ґрунту, знаряддя ручної обробки землі, знаряддя молотби; спорядження пастуха, спорядження мисливця, спорядження рибалки і снасти, знаряддя для переробки продукції сільського господарства;
- зберігайте зразки народного одягу (жіночий одяг, чоловічий одяг, верхній одяг), прикраси, взуття;
- засоби пересування (сухопутного і транспортного пересування), а також предмети запрягу: хомути, ярмо, шлей;
- меблі сільської хати, господарчі та кухонні приналежності.

Вивчайте та зберігайте вироби народного мистецтва: вироби художнього ткацтва, килимового та гончарного мистецтва. художньої обробки дерева, метала, художнього скла, малювання, настінні розписи, розписи на склі, малюнки на папері, народні картинки, вирізання з паперу, музичні інструменти, речі загального та сімейного вжитку, реквізит інтер'єра старовинного народного житла.

ЗАВДАННЯ З ОБРАЗОТВОРЧОГО МИСТЕЦТВА

• Відвідуйте місцеві музеї та з'ясууйте, які твори українських художників в них представлені. Зберіть свідчення про цих авторів: чи живуть вони в тому ж районі, над чим працюють, запишіть їхні спогади про творчу діяльність.

• Зверніть увагу на твори мистецтва (картини, скульптури, граюри, рисунки) або старовинні друковані книги, що можуть бути власністю місцевих жителів, поінформуйте про це місцевий музей.

• Дізнайтеся, які скульптурні пам'ятки є у Вашій місцевості, коли і в зв'язку з чим вони встановлені, з якого матеріалу зроблені, що написано на монументі, хто автор. Дізнайтеся про інші пам'ятки архітектури, історії та культури, що є у Вашій місцевості, що про них відомо в місцевому музеї, організації Товариства охорони пам'яток історії і культури.

• Беріть участь у створенні шкільних художніх або етнографічних музеїв, допомагайте збирати експонати для цих музеїв.

• Беріть участь у створенні народно-художніх музеїв; допоможіть у збиранні експонатів для цих музеїв і музейних кімнат.

• Розшукуйте місця, що пов'язані з життям і творчістю видатних українських художників, ставте питання в місцевих Радах про вшанування їхньої пам'яті.

ЗАВДАННЯ ЮНИМ АРХЕОЛОГАМ

1. Складіть карту археологічних та історичних пам'яток місцевості, зробіть реєстр пам'яток археології, їх короткий опис. Перевірте, в якому стані вони знаходяться.

2. Зробіть фотографії і креслення кожної пам'ятки.

3. Зберіть на поверхні пам'ятки археологічний матеріал, фрагменти кераміки, знаряддя праці та зброї, залишки будівельного матеріалу та ін., передайте до шкільного музею.

4. Використовуючи літературу і консультації спеціалістів, намагайтеся з'ясувати, — до якої епохи належать знайдені археологічні матеріали.

5. Якщо в районі пам'ятки ведуться земельні роботи, що можуть зашкодити їй, повідомте про це районне Товариство охорони пам'яток історії та культури.

6. З'ясуйте, які археологічні пам'ятки в даній місцевості поставлені на державний облік і охороняються законом. Візьміть шефство над ними, організуйте їх охорону. Разом з адміністрацією навчального закладу і місцевим Товариством охорони пам'яток історії та культури поставте питання перед місцевою владою про встановлення охоронних знаків біля місцезнаходження археологічних пам'яток.

7. Зробіть опис кожної історичної пам'ятки і складіть історично-географічний опис місцевості для шкільного музею.

ЗАВДАННЯ ЮНИМ ЗНАВЦЯМ РІДНОЇ МОВИ, ФОЛЬКЛОРУ ТА ЕТНОГРАФІАМ

• Записуйте народні художні вироби. Звертайте увагу на їхню багатоваріантність, територіальні та часові відмінності. Найважливіше існування варіантів того або іншого виробу є яскравим свідченням його активної функції в житті народу.

• Записуйте музичні твори на магнітофонну плівку, щоб пізніше музикознавці могли їх розшифрувати. Особливо цінні зразки фольклору необхідно записувати спочатку і до кінця, а також записати на плівці: хто проводив запис, коли, де і від кого записано. Відмітити, до яких подій належить цей твір.

• Етнографічний фольклорний матеріал про минуле записуйте на підставі розповідей місцевих жителів-старожилів. Прізвища і всі дані про учасників розповіді краще записувати в кінці бесіди і обов'язково відмічати прізвища тих, хто вів записи. Записи оформлюйте у відповідних альбомах, зроблених у 2–3 екземплярах.

• Вивчайте народний одяг. Збирайте матеріали як старовинного народного одягу (весільного, жіночого, чоловічого, дитячого), що був у дореволюційні часи, так і сучасний одяг (в тому числі робітників, колгоспників).

• Ознайомтесь з народним убранням того чи іншого району. У першу чергу слід знаходити ті речі, які ще зберігаються у населення. Одяг обов'язково треба сфотографувати, записати, описати (записується село, район, область, де носили одяг, пишеться його назва, коли і ким був виготовлений і кому належав).

• Зберіть старовинні фотографії людей в народному одязі певної місцевості. Зробіть записи історичних, сімейно-обрядових, ліричних, жартівних пісень і мелодій, а також календарно-обрядових в альбом і на магнітофонну плівку, при цьому запишіть вихідні дані про місцевість і виконавців пісні, сфотографуйте їх.

• Збирайте різноманітні художні вироби і зразки вишивки, різьби по дереву, святкового одягу і різноманітних знарядь праці та предметів побуту.

• Записуйте на магнітофонну плівку музичні танцювальні мелодії троїстих музик.

• Зробіть записи дум і історичних пісень. Опишіть весілля та інші обряди. Обрядові пісні на кожному пору року вони завжди можуть стати основою для створення нових українських обрядів. Записуйте легенди, билини, прислів'я, поговірки.

• Створіть словник місцевого діалекту з записами окремих слів, з позначенням особливостей інтонації і вимови в них, з поясненням їх змісту.

• Зберіть для музеїв документи, матеріали, експонати, фотографії видатних діячів культури, мистецтва, літератури, майстрів народної творчості, що жили або були в цьому краї.

• Зберіть кращі зразки художніх виробів місцевих майстрів. вишивки, сорочки, ковдри, рушники, гончарний посуд, одяг з орнаментом. Вироби з кераміки, різьбу.

• Збирайте різні музичні інструменти, що є в населення і свідчать про розвиток духовної та музичної культури народу.

ЗАВДАННЯ ЮНИМ МОВознавцям

Топоніміка вивчає назви частин світу, країн, областей, населених пунктів та їх частин, назви вулиць, площ, місцевостей, водойм, лісів, гір, островів та ін. Все це сприяє вивченню краю і допомагає пізнати важливі історичні події в даній місцевості, на підставі яких вони отримали свої назви. Необхідно записувати назви за сучасним правописом і на місцевому діалекті, з помітками наголосу в окремих словах.

Такі відомості записують від місцевих старожилів, які добре знають населений пункт та його округи. Іноді доцільним є опитування декількох людей. Необхідно записувати фамілію, ім'я, вік старожила, який надає інформацію, що не записана в історичних джерелах та архівах, які надалі можуть бути використані для підготовки літопису історичних подій в даній місцевості (хроніки). З'ясуйте, чи змінювалась назва даного населеного пункту. У такому разі доцільно записати стару і нову назви населеного пункту та причини її виникнення, записувати слід розповіді, легенди, історії, пісні, що пов'язані з даною назвою та об'єктом. З'ясуйте, коли і ким був заснований населений пункт і хто був його першим поселенцем. У деяких випадках доцільно записувати найбільш вживані прізвища жителів населеного пункту і з'ясувати, як впливала професія в давнину на походження прізвища (наприклад, Коваль, Гончар, Ткач тощо).

Іноколи назви населених пунктів, вулиць, площ можуть допомогти в розкритті нових, давно забутих сторінок історії краю.

Вивчайте культурно-побутове зближення села з містом, збирайте матеріал про нові тенденції в будівництві селищ, їх благоустрою (електрифікація, радіофікація, газифікація, озеленення і т. ін.). Спостерігайте за змінами, що відбуваються у зовнішньому вигляді мешканців села та міста, як і чим прикрашають жителі свої помешкання.

Збирайте відомості про служби побуту у селі. Які торговельні та побутові підприємства обслуговують мешканців, чи задовольняють вони їхні запити?

Простежте за розподілом вільного часу сільського жителя. Дізнайтеся скільки часу він витрачає на відпочинок і як розподіляє час (навчання, участь у художній самодіяльності, заняття спортом, туризмом, краєзнавством, улюбленою справою).

Познайомтеся з роботою культурно-освітніх закладів (клуби, бібліотеки). Які форми культурно-освітньої роботи найбільш привабливі? Чи є в клубі, Палаці культури дитячі кімнати, гуртки? Хто керує їхньою роботою? Як проводять свій позаурочний час школярі? Опишіть в подробицях свята та обряди, що святкуються у селі.

ЗАВДАННЯ УКРАЇНСЬКОГО ТОВАРИСТВА ОХОРОНИ Пам'яток історії та культури

У процесі проведення туристсько-краєзнавчої роботи вивчіть інформацію про всі визначні пам'ятні місця і пам'ятники, що знаходяться на території Вашої місцевості, району і становлять наукову, історичну або художню цінність. Зробіть експонати для шкільних музеїв.

Зверніть увагу на:

- історичні пам'ятки, пов'язані з видатними подіями в житті українського народу та інших народів в дореволюційний час, під час Першої та Другої світових війн, пов'язані з історичними подіями та життям видатних державних, політичних і громадських діячів, народних героїв, діячів науки, культури та мистецтва;
- пам'ятні місця науки, техніки та військової справи;
- предмети військового спорядження різних епох і часів;
- пам'ятки писемності (старовинні книги, рукописи та листи письменників, видатних діячів), різноманітні документальні матеріали, книги, що належали видатним людям, а також книги з їх позначками;
- пам'ятки мистецтва (твори монументального та станкового живопису, скульптурні пам'ятники, графічні малюнки народного та прикладного мистецтва, музичні твори і т. ін.);
- пам'ятки етнографії та побуту: одяг, старі засоби праці, музичні інструменти, предмети побуту, зразки усної народної творчості, рукописи про життя та побут народу;
- пам'ятки архітектури (фортеці, палаци, садиби, парково-архітектурні ансамблі); культові споруди: церкви, костели, дзвіниці, тріумфальні арки, мости, надмогильні пам'ятники;
- археологічні пам'ятники: залишки стоянок первісних людей, селищ, античних середньовічних міст та поселень. Кургани, старовинні поховання старовинні малюнки та надписи на скелях і камінні, кам'яні баби. Викопані тварини і місця їх знаходження, старовинні речі та місця їх знаходження, старовинні монети;
- сфотографуйте всі пам'ятники і пам'ятні місця, пам'ятки археології та архітектури; складіть карту пам'яток історії і культури місцевості, району;
- систематизуйте пам'ятники і могили учасників війн, бойових дій, спогади тих людей, які боролися за щастя свого народу;
- якщо деякі пам'ятні історичні місця не позначені, поставте питання про їхню відмітку пам'ятниками, обелісками, меморіальними дошками перед первинними організаціями Товариства охорони пам'яток історії та культури.

ЗАВДАННЯ ТОВАРИСТВА ОХОРОНИ ПРИРОДИ, ЦЕНТРАЛЬНОЇ СТАНЦІЇ ЮНИХ НАТУРАЛІСТІВ-ЕКОЛОГІВ ТА ВСЕУКРАЇНСЬКОЇ ЕКОЛОГІЧНОЇ ЛІГИ

З метою вивчення й охорони природи краю туристсько-краєзнавчим загонам слід виконувати такі завдання:

1. Скласти карту місцевості (району), де позначити основні багатства. Корисні копалини, ліси, водні ресурси, рослинний і тваринний світ, заповідники та інші об'єкти природи.

2. Виконуйте завдання місцевого аптекоуправління. У заготівельному пункті дізнайтеся, які лікарські рослини треба збирати, коли їх збирати, як потрібно проводити їх сушіння та зберігання.

3. Брати активну участь в операціях «Жива вода — до чистих джерел», «Первоцвіти», «Не рубай ялинку». «День птахів», «Посади своє дерево», «Прибери планету», «Зернятко», «Мурашник», «Стежина природи».

4. Організовувати посадку дерев в лісі, на берегах річок, біля доріг, а також висаджувати фруктові дерева на пришкільних ділянках; допомагати лісництвам збирати насіння лісових дерев.

5. Взимку прорубувати ополонки в річках, озерах, ставках з метою профілактики мору риби. Під час розливу річок проводити роботу по рятуванню мальків риби, організовувати охорону рідкісних тварин і рослин, що занесені до Червоної книги України.

У місцинах, що схильні до вітрової та водяної ерозії (також на піщаних відкритих пластах) організовувати насадження кущів і багатолітніх або однолітніх трав. Визначте ступінь і площу ушкоджених угідь та проінформуйте про місцини схильних до ерозії місцеві сільські господарства.

6. Проводьте роботу з охорони струмочків і водяних ресурсів. Вивчайте нові джерела, колодязі, ставки, водосховища, маленькі і великі річки даної місцевості. Вивчіть всі місцеві джерела питної і мінеральної води; обладнайте їх, визначте температуру, прозорість, м'якість, колір, запах, наявність осаду, місцезнаходження. На карті місцевості позначте джерела з метою використання їх у народному господарстві.

Вивчіть місцеві водоймища, зверніть увагу на їх санітарний стан. При виявленні антисанітарних стоків терміново повідомте місцеве Товариство охорони природи, виконком місцевих Рад, санепідемстанції, редакції газет, журналів та радіо.

7. Визначте наявність природоохоронних зон на місцевості, їх санітарний стан, наявність охоронних знаків, загороджень.

Шукайте нові пам'ятки природи. Особливу увагу звертайте на наявність старих вікових дерев, котрим більш як 200–300 років. Сфотографуйте їх, опишіть і знайдіть в історичній літературі (або у спогадах старожилів) опис історичних подій, що можуть бути пов'язані з деревами-довгожителами. Разом з робітниками лісництв або місцевого Товариства охорони природи на деревах-довгожителях установіть охоронні таблички.

8. Велику увагу приділяйте вивченню місцевих лугів, пасовищ, укажіть, як вони використовуються. Складіть їх короткий опис (географічне розташування, умови зволоження), позначте на карті, зберіть гербарій.

9. Окремо зробіть гербарій лікарських рослин, запишіть їх відомі назви і позначте, як їх використовують. Якщо такі рослини трапляються більш-менш масово, нанесіть їх на карту. Приблизно підрахуйте: скільки можна зібрати цих рослин без шкоди для їх подальшого росту та розвитку.

10. Допомагайте в боротьбі з браконьєрами.

ПРОГРАМА
РОБОТИ ТУРИСТСЬКО-КРАЄЗНАВЧОГО ГУРТКА ДЛЯ
УЯЧІВ ЗАГАЛЬНООСВІТНІХ НАВЧАЛЬНИХ ЗАКЛАДІВ
«МАНДРІВНИКИ»

Дорогі друзі!

Методичні рекомендації містять поради щодо організації і проведення позашкільної та позакласної роботи зі школярами загальноосвітніх закладів. Можуть стати розділом плану з навчально-виховної роботи класних керівників, учителів, керівників гуртків, програмою для викладачів додаткового навчання (факультативи, гуртки туристсько-краєзнавчого спрямування).

Для педагогів, школярів, студентів, батьків.

Програма роботи гуртка туристсько-краєзнавчого спрямування «Мандрівники» — це одна зі сходинок знайомства школярів з такими поняттями, як краєзнавство, туризм, це спроба поглибленого пізнання своєї маленької батьківщини, а надалі — світу.

«Мандрівники» — екскурс у минуле і не тільки далеке: вивчаючи народне мистецтво, ви набуваєте і перший практичний досвід рукоділля, гончарського ремесла. Програма є спробою входження в історію засобами літератури, знайомства зі старослов'янськими та церковними святами, життєвим укладом, тобто засобами дозвілєво-ігрової діяльності ми втілимо сподівання, що наші діти будуть розумнішими та добрішими за нас.

Запропонована програма «Мандрівники» призначена для школярів загальноосвітніх навчальних закладів і може стати розділом плану з навчально-виховної роботи класних керівників, учителів Київщинознавства, рідного краю, викладачів географії, історії, філологів, керівників гуртків та груп продовженого дня, програмою для викладачів додаткового навчання, що ведуть факультативи, гуртки туристсько-краєзнавчого спрямування, а також для дорослих людей, які люблять дітей і сенсом своєї роботи вважають виховання у дітях духовності, патріотизму, інтересу до історії своєї Батьківщини, допитливості, культури спілкування та поведінки.

Усі діти знають, що кожна гра складається зі сходинок-конів, наша програма не є винятком.

Вона має ведучих — це ляльки Дідусь-Всезнайко, Бабуся-Забавуня та Домовичок Кузя. Зрозуміло, що ці ролі грає педагог, але для підсилення виховного процесу краще підготувати гуртківців-старшокласників, котрі будуть проводити окремі заняття. Ляльки можуть бути різні: об'ємні готові іграшки (діти з великим задоволенням принесуть їх до школи) або площинні з настільного лялькового театру «Ріпка» .

Використовуючи у грі ляльок, педагогу легше сконцентрувати увагу вихованців; ляльки привносять сюрпризний, емоційний момент, з ними діти стають більш відкритими та безпосередніми. Зрозуміло, що в старших класах ляльки недоцільні.

З метою закріплення отриманих знань кожна сходинка закінчується змагальною або конкурсною програмою, котру учитель

обмірковує сам, але з допомогою вихованців, які дуже багато додають цікавого і корисного. На завершення пропонуються рекомендації з організації та проведення дозвіллемо-ігрової діяльності вихованців.

З усього запропонованого матеріалу вихователь може використовувати для роботи те, що ближче до його світосприйняття або до специфіки предмета (гуртка), може підібрати свою літературу і внести зміни до змісту практичних занять, додати нові та додаткові теми, тобто поставитися творчо до своєї педагогічної діяльності.

Ми сподіваємося, що надбані у процесі гри знання і практичний досвід стануть у пригоді під час вивчення нових предметів у старших класах загальноосвітніх навчальних закладів: для захоплення туристсько-краєзнавчою роботою або етнографією, для подальшого розвитку своїх творчих здібностей у прикладних гуртках.

Щастя Вам !

Тема	Зміст роботи	Форми занять, практика, ігрові моменти	Література
СХОДИНКА І СПОЧАТКУ БУЛО СЛОВО...	<p><i>Дідусь-Везнайко</i> розповідає: «Хто ми та звідки» (як з'явилися перші слов'яни). Слов'янські поселення і могильники на Київщині.</p> <p>«Жили в лісі, молилися колесу». У що вірили наші предки?. Хто такий Рід?. Чиста та нечиста сила.</p> <p>«Словом можна убити, словом можна врятувати» (магічна влада слова). Відображення віри у фольклорі. Знайомство із забутими жанрами фольклору: приказки, заговори, плачі.</p> <p>Про кобзу, «Кобзар» і кобзарів.</p> <p><i>Словничок</i>: рідня, батьківщина, врожай, природа, джерело, працюри.</p>	<p>Бабуня-Забавуна проводить із Запайком гру: «Хто створив світ? Що є річки та озера? Де живуть Сонце і Луна?»</p> <p>Читання I гл. з книги «Історія України для дітей»</p> <p>Бабуня-Забавуна показує: «Чи живе в нашому домі Маги-Сира-Земля?». Відбиття язичкої символіки у традиційній українській вишивці. Вихованців знайомлять із вишивкою на обрядових рушниках, розглядають ілюстрації, розшифровують посильним символю: Чудо-дерево, човен, жарптиця, Діва. Символіка закінчення знарядь жіночого ремесла та хатнього начинання (ілюстрації, слайди). Читання розповіді «Про дівчинку без роду, без племені» («Трамвай» №3, 1991 р.)</p>	<p><i>Рыбаков Б.</i> Язычество древних славян. — М.: Наука, 1988</p> <p><i>Подольный Р.</i> Пути народов. — Л., 1975</p> <p><i>Альмарик А. С.</i> Что такое археология. — М., 1957</p> <p><i>Українські замовляння/Упор.</i> М. Н. Москаленко. — К.: Дніпро, 1993. — 309 с.</p> <p><i>Українська вишивка:</i> Альбом /Упор. Т. Кара-Васильєва. — К.: Мистецтво, 1993. — 264 с.</p> <p><i>Шевченко Т. Г.</i> Кобзар. — К.: Дніпро, 1970</p>

Тема	Зміст роботи	Форми занять, практика, ігрові моменти	Література
	<p>«Як лікують заговорами»</p> <p><i>Домовичок Кузя</i>: «Знайомтеся — мій дідуся Цур»</p> <p>Хто такі домовики?</p>	<p>сімейні реліквії? У яких казках живуть Баба-Яга, Кікіморра, Лісовик, Василина-Розумниця? Які приказки ти знаєш?</p> <p><i>Бабуня-Забавуня</i> дає заговор на зубний біль, заговор на приборкання гніву магусі, заговор від порізу.</p> <p>Розгляд ілюстрацій з «домовиками» — ідолів, що були знайдені археологами під час розкопок. Читання повісті М. Чулаки «Мамін-Сибіряк» (Наука і релігія №№ 8–12, 1986)</p> <p><i>Словничок</i>: цурка, цуралися.</p> <p>Туристсько-краєзнавчий похід до місця перших поселень рідного краю</p>	<p><i>Ілюстрована енциклопедія історії України</i> (від найдавнішого часу до кінця XVIII ст.) / Автор тексту</p> <p><i>О. Кучерук</i>. — К. : Спалах, ЛТД, 1998. — 216 с.</p> <p><i>Міфи України</i>. За кн. Георгія Булашева «Український народ у своїх легендах, релігійних поглядах та віруваннях»/Пер.</p> <p><i>Ю. Буряка</i>. — К. : Довіра, 2003. — 383 с.</p>

Тема	Зміст роботи	Форми занять, практика, ігрові моменти	Література
<p>СХОДИНКА П ЛЮДИ, ПТАХИ, ЗВІРИ, ТРАВИ...</p> <p>«Є в світі зваби немалі, цікава стежка кожна... Але до рідної землі збайдужитись не можна».</p> <p>(В. Коломієць)</p>	<p><i>Дідусь-Везнайко</i> розповідає про тісний зв'язок людини з природою. Чому коник на даху. Як дикі тварини стали свійськими.</p> <p>«Ти відповідаєш за тих, кого приручив» (С.Екзєпурі).</p> <p>Свійські тварини в місті та селі. Розподіл обов'язків при догляді за худобою. Пастухи та підпаски. Утримання худоби. Заготівля кормів. Покровителі свійської тварини: Єгор, Флор, Лавр, Влас, Агафія.</p> <p><i>Домовичок Кузя</i>: творчість художників-аніمالістів: Є. Чарушин, Ю. Васнецов, Є. Рачев, О. Пахомов, В. Лебедев.</p> <p>Рослини-лікарі. Хто такі травники і що таке «Травник»? Рослини та квіти, що живуть у казках. Птахи рідного краю.</p>	<p>Словничок: кон — основа основ, корито, підпасок, вівчарик, вівки.</p> <p><i>Баб-Заб</i>. загадує загадки про свійських та диких тварин. Читання казки про свійських тварин («Качечка»).</p> <p>Вікторина: «У яких казках тварини допомагають людині? До яких казок ці ілюстрації? Де лисичка друг, а де ворог? У яких казках люди перетворюються у звірів або птахів і чому?»</p> <p><i>Дом</i>. Кузя проводить конкурс малюнків «Мій домашній друг».</p> <p>Розучування ігор «Мишки», «Жабки».</p> <p>Словничок: казкова назва рослини та її сучасний переклад (сон-трава, плакун-трава)</p>	<p><i>И. Гершун</i>. Домашние животные. — М., 1991</p> <p><i>Дошкольникамо художниками детской книги</i>. — М., 1991</p> <p><i>Золотницький М. Квіти</i> в легендах і переказах. — К., 1992</p>

Тема	Зміст роботи	Форми занять, практика, ігрові моменти	Література
	<i>Складання кросвордів про птахів.</i>	<p><i>Баб.-Заб.:</i> як приготувати відвар і зробити настій із лікарських рослин?</p> <p>Туристсько-краєзнавча подорож до орнітологічної станції (через ліс).</p> <p>Запитайко: «Які птахи улітають зимувати? Які птахи залишаються зимувати у ваших краях? Які птахи прилітають першими? Як можна допомогти птахам взимку?»</p> <p>Словничок: жайворонок, дятел, стриж (юрик), чиж, щиголь, лека (бусол, бузько, бусень, черногуз). Зарисовка птахів, запис пташиних голосів.</p>	<p><i>Певче птицы.</i> — Прага, 1986</p> <p><i>В. Пухальський.</i> Хищные птицы. — Варшава, 1982</p>

Тема	Зміст роботи	Форми занять, практика, ігрові моменти	Література
<p>СХОДИНКА ІІІ</p> <p><i>ЖИТТЯ ЗА КАЛЕНДАРЕМ</i> (заняття проходять протягом року)</p> <p><i>ВЕРЕСЕНЬ</i></p>	<p><i>Дів-Веснайко.</i> Про перший землеробний календар. Чому Новий рік на Русі до 1348 року починався з першого березня, а з 1349 по 1699 з першого вересня.</p> <p>Дом. Кузя. Складання кросвордів на тему, можна виробити з борошна.</p> <p><i>ВЕРЕСЕНЬ</i> — первісток осені (назва пов'язана з назвою рослини верес, яка цвіте саме в цей час).</p> <p>«Як початок вересня гідний, то цілий рік буде погідний».</p> <p>«Від вересня вогонь і в полі, і в хаті».</p> <p>Бабине літо. «Семенів день» (14 вересня) — перший день «старого» бабиного літа. Звідки вітер на Минодору (23.09): якщо північно-західний, то зима буде люта, а якщо південно-східний, — бути зими теплою.</p>	<p>Форми занять, практика, ігрові моменти</p> <p><i>Баб.-Заб.:</i> «Питання до тих, хто прислів'я приніс» (Вихованці пояснюють зміст прислів'я, приказки про осінь). «Сидить дівчина в коморі, а коса її надворі».</p> <p>Дом. Кузя: «Чому нам потрібен вітамін А?»</p> <p>«Має шкір сім, витискає слизи всім».</p> <p><i>Баб.-Заб.:</i> дає поради, як лікуватися цибулею («Цибуля від усіх недуг»). Розповідає про цілющі властивості павутиння.</p> <p>На Мусія (10.09) слідкуємо за погодою та поведінкою дубового листа. Що сповістить про зиму: якщо почнеється падолист, то осінь буде погідна, а зима без суворих морозів; якщо ж із дуба ще не почало падати листя, то зима буде люта.</p>	<p><i>Килмник Степан.</i> Український рік у народних звичаях в історичному освітленні: Кн.І, тт І-ІІ. — К.: АТ «Обереги», 1994. — 400 с.</p> <p><i>Скуратівський В. Т.</i> Святвечір. — К.: Перлина, 1994. — Кн. ІІ. — 192 с.</p> <p><i>Скуратівський В.</i> Місяцелік: Український народний календар. — К.: Мистецтво, 1992. — 208 с.</p> <p><i>Сіванки про місяць.</i> Упор. О. О. Яловська. — Тернопіль: Мандрівець, 2005. — 192 с.</p>

Тема	Зміст роботи	Форми занять, практика, ігрові моменти	Література
	<p>Останній день, коли відлітають птахи, а гаддя ховається в землю — на Корнелія (26.09). До Воздвиження (27.09) всі без винятку мають обсяятись.</p> <p>21 вересня — Різдво Богородиці. Ознайомлення з художнім розписом Наталки Дворяківської (Київ)</p> <p>30 вересня іменни Віри, Надії, Любові та їхньої мати Софії.</p> <p>28 вересня — Никита — Ріпоз, Никита — Гуселіт. «Ріпоз м'ясо, ріж та їж». Прикмети цього дня пов'язані з поведінкою гусей.</p>	<p>Допомога старим людям під час збирання урожаю.</p> <p>Перегляд слайдів та репродукцій ікон «Різдво Богородиці». Іконографія свята.</p> <p>Баб.-Заб.: Що таке іменни і чому ми святкуємо день народження. Що за наука — ономастика.</p> <p>Перші християнки-мучениці Віра, Надія, Любов та їхня мати Софія.</p> <p>Баб.-Заб.: «Пограємо в казку». Інсценізація казки «Ріпка»: вистава настільного лялькового театру. Гра «Гуси-лебеді».</p> <p>Запитайко: У яких казках та оповіданнях зустрічаються гуси-лебеді? Як їхні взаємовідносини з людиною? Що загальне між гусячим пером та «авторучкою»? Поясніть вивчення «гусяча кожа».</p> <p>Турпозит «Золота осінь».</p>	<p><i>Справочник личних ім'єй народов РСФСР/ Под ред А. В. Суперанской.</i> — М.: Рус. яз., 1987. — 656 с.</p> <p><i>Хигир Б. Ю.</i></p> <p>Тайна отчества. — М.: ООО «Изд-во АСТ», 2004. — 894 с.</p> <p><i>Масенко Л.</i></p> <p>Українські імена і прізвища. — К., 1990</p>

Тема	Зміст роботи	Форми занять, практика, ігрові моменти	Література	
ЖОВТЕНЬ	<p>ЖОВТЕНЬ — золота пора. «Жовтень ходить по краю та й виганяє птиць із гаю».</p> <p>2 жовтня — День бджоляра</p>	<p>Баб.-Заб.: «Як у давнину проводжали лелек».</p> <p>Дом. Кузя: організовує конкурс малюнків за темою «Лелековий шлях» (відліт лелек).</p> <p>Баб.-Заб.: розучує гру «Бджілки» і надає поради лікування медом.</p> <p>Туристсько-краєзнавчий похід (Пирогово). Де святкується День бджоляра. Збір листя до гербарію.</p> <p>Баб.-Заб.: Як заготовляти капусту на зиму. «Капусні» обряди (випічка хліба на капустяному листі, закупування капустяного пиріжка)</p> <p>Баб.-Заб. розповідає: «Як на Покрову нагопиги хагу без дров». Як прикмети на Покрову знає твоя бабуся? Обряди на Покрову.</p>	<p><i>Воропай О.</i></p> <p>Звичаї нашого народу. Етнографічний нарис. — К.: Велес, 2005. — 528 с.</p>	<p><i>Житие преподобного Сергия Радонежского.</i> — М.: Изд-во Сретенского монастыря, 2005. — 224 с. — (Жития святых).</p>

Тема	Зміст роботи	Форми занять, практика, ігрові моменти	Література
	14 жовтня — Покрова. «Жов- тень землю вкрив де листком, а де сніжком».	Іконографія свята «Покров- ва». Екскурсія до Покров- ської церкви. Як будувалися храми на Київській Русі. Правила поведінки у право- славному храмі.	<i>Пляшко Л. Український ієностаc. — К.:Україноз- навство, 2001. — 120 с.</i>
	18 жовтня — Харитин день. Жінки починають прясти і ткати полотно для сорочок. Місце ткацтва серед ремесел України. Села і поселення ткачів. Сезонність роботи. Ви- ди ткацтва і тканини. Про що розповіли часи Три- пільської культури (4–2 тися- чоліття до н.е.).	<i>Довідничок:</i> храм, собор, цер- ква. дзвони, купол, маківка, вінтар, молитва. Дом.Кузя. Утворюємо клас і помешкання. <i>Баб.Заб.:</i> «Сорочку назива- ли в народі «другою душею» і казали: «Нехай сорочка хоч простенька, аби біленька». Як готували придане. «Не сорочку вишивай, а долю», «Рукава, як писанка, а лич- ко, як маків цвіт».	<i>Кара-Васильєва К. Українська сорочка. — К., 1994</i> <i>Захарчук-Чурай Р. Українська народна ви- шивка. —К., 1988</i>

Тема	Зміст роботи	Форми занять, практика, ігрові моменти	Література
ЛИСТОПАД	ЛИСТОПАД — передзим'я. 4 листопада — день Казанської Божої Матері. «Що Казанська покаже, те й зима скаже». 8 листопада — день Дмитра. (день пам'яті убієнних борців проти тиранії, встановлений Дмитром Донським за воїна- ми, що загинули на Кулико- вому полі).	Туристський похід до Трипілья. Дом.Кузя. Конструкції про- стого ткацького станка. вико- нання тканого сувеніра — ков- дрочки, паск, а доріжки. <i>Словничок:</i> куделя, прядка, ткацький верстат, гребінь, дни- ща, кужівки, прясла, кросна. <i>Баб.Заб.</i> розповідає буваль- щину «Листя-дзеркальце». Бесіда «Що таке на світі кра- са?» М. Заболотський «Негарне дівчисько» (оповідання). <i>Дід-Всезнайко</i> розповідає про обряд поминання померлих. Читання книги «Дмитро Донсь- кий» Туристський похід з орієнту- вання. Дом.Кузя. Як ти орієнтуєшся у зоряному просторі. Передба- чає прибирання братських поховань та меморіалів, що знаходяться у районі.	<i>Корнієнко П. Трипільські хліборобські поселення — феномен світової цивілізації // Український світ. — 1994. — № 3–4.</i>

Тема	Зміст роботи	Форми занять, практика, ігрові моменти	Література
	Складання та розв'язування кросвордів про сузір'я. 10 листопада — Параскева-П'ятниця (У цей день починають м'яти і тріпати льон, коноплю, тогувати їх до пражі). 12 листопада — Синичкин день. 14 листопада — Кузьма — Дем'ян Зимовий. («Кузьминки — курячі іменини», перше зимове свято, початок зими). 21 листопада — Михайлів день. Стародавні герби Києва і Василькова. 23 листопада — Брат і Родіон. Остаточний наступ зими. Цього дня жінки працювали з ношеною білизною (ремонт білизни). 27 листопада — Пилипа «У Пилипівку день до обіду».	<i>Баб.-Заб.</i> : «Параскева — захисниця жіночої долі, заступниця рукоділля». Конкурс «Юні рукодільніці». Дом.Кузя. Готуємо годівнички і хатинки для пташок. <i>Баб.-Заб.</i> : «Кузьминки — курячі іменини». Шанування Кури та Курки. Чому плачуть у подушку. Як дівчата святкували «кузьминки». <i>Баб.-Заб.</i> Прикмети на Михайлів день. Хто такі ангели? Звідки взялися чорти? <i>Баб.-Заб.</i> Робота в клаптиковій техніці. Як із старого зробити потрібне. «Лялечка із клаптиків» — ваша фантазія.	<i>Знаки 155 стародавніх українських вишивок.</i> — К., 1992 <i>Матейко К.</i> Український народний одяг. — К., 1977

Тема	Зміст роботи	Форми занять, практика, ігрові моменти	Література
ГРУДЕНЬ	ГРУДЕНЬ — первісток зими («хмурень», «стужайло, на всю землю студить», «шпакка зими»). 4 грудня — «Введення прийшло, зиму привело». 6 грудня — День пам'яті Св. Олександра Невського. 7 грудня — Катерина. <i>Дід-Всезнайко</i> . Цього дня дітям дарували санчата. 9 грудня і який день на Юрія — така й зима буде. 13 — День Андрія Первозванного. «Андрію, Андрію, на тебе коноплі сію, дуже хочу знати, з ким їх брати».	Баб.-Заб. Виховання дівчат у селянській родині. Іконографія свята «Введення у храм Пресвятої Богородиці». Огляд репродукцій, слайдів. <i>Дід-Всезнайко</i> . Виховання хлопців. Малюнок «Воїн Київської Русі». Деталі одягу та зброї. Козацька зброя. Козаки. <i>Словничок</i> : спис, шабля, келеп, ціп, топірець, келеп, фузея. Турпохід на лижах, катання на санчатах. <i>Словничок</i> : сани, санчата, grindжולי. <i>Дід-Всезнайко</i> розповідає про походження приказки «Ось, тобі, бабцю, і Юріїв день.» Читання книги «Юріїв день». <i>Баб.-Заб.</i> Як підслуховували за водою. Турпохід до р. Стугни. Спостереження: чи замерзла вода на річці, чи є ополонки, чи шумить вода.	<i>Ілюстрована енциклопедія історії України.</i> — Л.: Спалах, 2006 <i>Костомаров М.</i> Бунт Стеньки-Разіна <i>Виженко О.</i> Козацькі забави. Сценарії проведення театралізованих спортивно-розважальних дійств. — Тернопіль: Підручники і посібники, 2005. — 64 с. <i>Г. Куликов.</i> Юр'єв день. — М.: Детская литература, 1977 <i>Круковська В.</i> Андріївські вечорниці. — Львів: Євровіт, 2003. — 52 с.

Тема	Зміст роботи	Форми занять, практика, ігрові моменти	Література
	<p>14 грудня — «Наум наставляє на ум». Початок навчання дітей. Книжкова грамота на Київській Русі: перші книжки, учителі, забуті предмети (що вивчали у давнину діти).</p> <p>19 грудня. Микола зимовий. «Два Миколи — один травневий, другий — морозний.» Зимові турботи селянина.</p> <p>25 грудня — Спиридон-Сонцеворот. «Сонце — на літо, зима — на мороз.»</p> <p>СІЧЕНЬ — «вершина зими.»</p> <p>1 січня — День Іллі Муромця. Старовинні новорічні ворожіння</p>	<p><i>Баб.Заб.</i> Загадує загадки про школу, проводить конкурс частівок за шкільною тематикою. Конкурс малюнка «Моя школа, мій клас».</p> <p>Дом.Кузя розповідає про історію писемних приналежностей (звідки прийшли олівці та ручки).</p> <p><i>Баб.Заб.</i> Зимові розваги дітей. Підготовка до новорічної коляди: розучування пісень-колядок, виготовлення масок для колядування, вітальних листівок.</p> <p><i>Баб.Заб.</i> Прикмети та приказки про цей день. Католлицьке Різдво. Святкування Різдва в Європі.</p> <p>Свято, присвячене Новому року.</p> <p><i>Дід-Всезнайко</i> розповідає про крижаний дощ, що дим віщує. Ясний Місяць — на мороз, чи правду каже дідусів ревматизм, чому щогла світиться.</p>	<p><i>Скуратівський В. Т.</i> Святвечір. — Кн. I. — К. : Перлина, 1994. — 288 с.</p>

Тема	Зміст роботи	Форми занять, практика, ігрові моменти	Література
	<p>6 січня — Святвечір</p> <p>7 січня — Різдво Христове.</p> <p>14 січня — зимовий Василь. Святочні дійства на Маланку.</p> <p>19 січня — Водохрепта. Чарівні та лікувальні властивості снігу та води на Водохрепту</p> <p>25 січня — Тетянин день. Прогнози погоди на літо</p>	<p>Обговорення картини В. Васнецова «Три богатири». Перегляд документального фільму про творчість В. Васнецова.</p> <p><i>Баб.Заб.</i> Про подвиги Іллі Муромця.</p> <p>Дом.Кузя: конкурс малюнків «Богатири в моїй уяві».</p> <p><i>Дід-Всезнайко</i>. Про Святу вечерю. 12 пісних страв. Перегляд мультфільму «Христос народився». Історія свята.</p> <p><i>Баб.Заб.</i>: «Сніг — це зимовий дощ? Які бувають сніжинки? Чи буває сніг улітку? Який сніг лижника витримає?»</p> <p><i>Баб.Заб.</i> Колядки, щедрівки, засівальні пісні. Привітання шефів, родин, одиноких людей із зимовими святами.</p> <p>Дом.Кузя: конкурс на кращого засівальника.</p>	<p><i>Скуратівський В.</i> Дідух: Свята українського народу. — К. : Освіта, 1995. — 272 с.</p> <p><i>Колядки і щедрівки.</i> — К., 1991</p>

Тема	Зміст роботи	Форми занять, практика, ігрові моменти	Література
<i>ЛЮТИЙ</i>	27 січня — обряд худоби. Свійська худоба, що тримається в селах зараз та була у давнину. ЛЮТИЙ — «Люгневий сніг весною пахне» «В лютому сонце іде на літо, а зима — на мороз» 10 лютого — Іменини домовика. 15 лютого — Стрітення Господнє. Приказки та прикмети, пов'язані зі Стрітінням. 18 лютого — Агафія — корівниця. 24 лютого — Святий Улас, захисник свійських тварин.	Турпохід «Зимові розваги» <i>Баб.-Заб.</i> Прикмети Теляниного дня. Як зберігати порядок у хаті. Малюнки хатнього починання. Складання кросвордів. <i>Словничок:</i> дійниця, цебер, опара. Дом.Кузя: «Чим не можна драгувати домовика? Як пригощали домовика?» Малюнок «Портрет домовичка Кузі». <i>Баб.-Заб.</i> Іконографія свята (слайди, репродукції). Читання казки «Як весна зиму перемогла». <i>Дід-Везнайко.</i> Чи можна завбачити туман? Інші чи паморозь? <i>Запитайко:</i> «Як допомогла королева Крихітці-Хаврусі?» Що можна приготувати із молока? Поясність значення виразу — «молочні річки, кисільні береги».	<i>Данилюк А.</i> Українська хата. — К., 1991 <i>Змієві вали:</i> українські народні легенди і перекази. — К., 1992

Тема	Зміст роботи	Форми занять, практика, ігрові моменти	Література
<i>БЕРЕЗЕНЬ</i>	27 лютого — Онисима-овчара. БЕРЕЗЕНЬ — «світанок року», «капельник», «прощальник», «зимобор». «Березень часом сіє, часом віє, часом гріє», «Прийшов березень — покинь сани, бери віз, викинь кожух, із печі злізь», «Як березень без води буде травень без трави». Масляна. Святкування Масляної у давнину (зустріч у понеділок, кульмінація у «широкий» четвер і «прощальна неділя»).	Дом.Кузя. Групова творча робота — аплікація до казки «Крихітка-Хавруся». <i>Баб.-Заб.</i> Про звичай «зорнити» пряжу. Використовування меду для обрядів, харчування, лікування. Заняття з туристської майстерності. «Вузли на пам'ять». Образ Ярили-Сонця у казці О. М. Островського «Снігуронька». Вивчення та слухання опери М. А. Римського-Корсакова «Снігуронька». Видатні українські співаки: І. Козловський, Б. Гмиря, Б. Руденко, Є Мірошніченко, Д. Гнатюк. <i>Дід-Везнайко.</i> Обряди та символи цього періоду. Дом. Кузя. До Бабуні-Забавуні по науку: національні страви на Масляну.	<i>Чернецький Є.</i> Старожитні часи на По-россі. — Віла Церква, 2005 <i>Козловський І.</i> Спогади. Статті. — М., 2005

Тема	Зміст роботи	Форми занять, практика, ігрові моменти	Література
	<p>«Віє хуртовина — «Всеїдна» неділя у гості їде!»</p> <p>«Хуртовина на Масляну — Масляна з гостей їде!»</p> <p>3 березня — «сирна» (масляна).</p> <p>Підготовка до святкування Міжнародного жіночого дня 8 березня.</p> <p>13 березня — Василь-Капельник.</p> <p>14 березня — Явдоха-плющиха.</p> <p>Прикмети цього дня. «Просвістив байбак — ховай у затінок сіряк!»</p> <p>17 березня — Герасима (повернення пташок).</p> <p>18 березня — День Конона, ошікуна всіх коней і їхніх власників.</p> <p>22 березня — Сорок святих..</p> <p>Весінне рівнодення. Друга зустріч весни.</p>	<p><i>Баб.-Заб.</i> Готуємо на Масляну. Розучування «веснянок».</p> <p><i>Словничок:</i> масниця, «ніжкові заговіни», «колодки», млинці, «всеїдна неділя», вареники з сиром.</p> <p>Образ матері у світовій літературі, мистецтві.</p> <p>Портрет мами (бабусі). Конкурс «Золота магуся» (хто більше придумає ласкавих слів для мами).</p> <p>Дом. Кузя. радить чотири засоби як потішити магуся. Робота над подарунком для мами.</p> <p><i>Дід-Веснайко.</i> Про глобальне потепління: крижані «шапки» — звідки вони взялися? Коли вони розтануть? І що тоді буде? Чи можливий потоп?</p> <p>Турпохід . Збір соснових бруньок. Спостереження «Як тане сніг».</p>	<p><i>Скुरатієвський В</i> Дідух: Свята українського народу. — К. : Освіта, 1995. — 272 с.</p>

Тема	Зміст роботи	Форми занять, практика, ігрові моменти	Література
<p>КВІТЕНЬ</p> <p>Підготовка до Пасхи. Що таке воскресіння. Шанування яйця. Чому на Пасху фарбують яйця.</p> <p>Ознайомлення з творчістю народної художниці Насті Рак («Пасхальні візерунки»).</p> <p>КВІТЕНЬ — місяць первоцвітів.</p> <p>1 квітня — Дарії. 3 Дарії пологно білять.</p> <p>Вербна неділя. «Не я'ю, верба б'є, за тиждень — Великдень, недалеко червоне яечко!».</p> <p>7 квітня — Благовіщення. Третя зустріч весни. «На Благовіщення весна зиму поборолала». Прикмети цього дня.</p>	<p><i>Баб.-Заб.</i> Читання казки «Як граки весну принесли». Обговорення картини О.Саврасова «Граки прилетіли».</p> <p>Турпохід до лісу: спостереження «Як прокидається природа».</p> <p>Виготовлення хапок для пташок, розвішування їх у лісі.</p> <p><i>Баб.-Заб.</i> Фарбування яечок (ескізи) та пасхальних листівок.</p> <p>Екскурсія до центру дитячої та юнацької творчості (школа писанкарства) у м. Василькові (Київської обл.).</p> <p>Дом. Кузя. Виготовляємо паперову флотилію. Запуск корабликів.</p> <p>Конкурс на кращий кораблик.</p> <p><i>Баб.-Заб.</i> Іконографія свята.</p> <p>Як лікували у давнину дубовим листям та корою.</p> <p>Шанування верби у народі. Магія дерева.</p> <p>Дом. Кузя. Свято птахів (випускати птахів на волю).</p>		

Тема	Зміст роботи	Форми занять, практика, ігрові моменти	Література	
	8 квітня — Пасха — головне християнське свято, перехід від смерті до вічного блаженного життя. 12 квітня — Іоанна-Ліствичника. 29 квітня — Ірини-Розсадниці.	ТРАВЕНЬ — «Травень холодний — рік хлібородний». «Травнева роса краще вієса», «У травні дощ — в коморі хліб».	Турпохід уздовж р. Стугна: чистка джерел, прибрання берегів річки. <i>Баб-Заб.</i> Конкурс кращої великодньої паски. Бабусини рецепти випікання паски. <i>Запитайко.</i> : Крашанки, пиріжки, мальованки — символи Воскресіння Христового. <i>Дід-Всезнайко.</i> Про зв'язок між погодними умовами і здоров'ям людини: що впливає на самопочуття? Що діє насамперед? Як на нас впливає клімат? <i>Дід-Всезнайко.</i> Підготовка насіння на розсаді (капуста, огірки, кабачки, квасоля). Турпохід. Конкурс «Чий намет затишніший». Дом.Кузя. Конкурс кращого вогнища	
ТРАВЕНЬ	1 травня 6 травня — Георгія Переможця (Юрія Зміборця, Юра Побідника). День вигону худоби.		Іконографія Св. Георгія. <i>Дід-Всезнайко.</i> Про Георгія Переможця, покровителя домашньої худоби, пастухів. Іконографія святих.	

Тема	Зміст роботи	Форми занять, практика, ігрові моменти	Література
	9 травня — День Перемоги 15 травня — Борис і Гліб — сім'ячичі. Перші свята на Русі — Борис і Глеб. Солов'їний день. 16 травня — Марфа Молочниця. «Як у маю дощ не випаде, то золотий плуг нічого не виоре». 22 травня — Миколин день. Віра людей у Миколу Угодника. «Проси Миколу, а він Спасу скаже». 26 травня — Лукерія-Комарниця. Природа і ми. Екологія культури.	Турпохід «Шляхами ветеранів». <i>Баб-Заб.</i> Як обирали орача в давнину. Казка «Золоті серпи». Кропива-царця. Рецепти кропиволюкування. Збирання кропиви. Турпохід. Спостереження за природою, чистка лісу, галевин, техніка безпеки, туристські навички.	
ЧЕРВЕНЬ	Готуємося до свята Трійці (Зелені свята). «Трійця трьома святами багата: квітами, травами й рум'яним літом». ЧЕРВЕНЬ — «першоліток», «рум'янець року», «світанок літа». «Сонце на зиму, а літо — на спеку».	Іконографія Св. Трійці <i>Баб-Заб.</i> Народні традиції святкування Зелених свят. <i>Дід-Всезнайко.</i> Дещо про біологічний годинник. Зв'язок рослин із комахами-запилювачами.	

Тема	Зміст роботи	Форми занять, практика, ігрові моменти	Література
ЛИПЕНЬ	15 червня — День Святої Трійці.	Турпохід. Конкурс на кращого грибівника. Заготівля лікарських рослин. Спостереження за біологічними годинниками птахів та рослин.	
	26 червня — Лука-грибовик		
	ЛИПЕНЬ — «грозовик», «дощовик» («і припече і намочить»)	Баб.-Заб. Про русалчину «здолай-траву» (латаття, водяна лілля). Легенди про водяну лілля. Купальське свято — збіг двох свят: язичницького та християнського.	<i>Климець Ю.</i> Купальська обрядовість на Україні. — К., 1990
	6 липня — Агрипина-Купальниця.		
	7 липня — Івана Купала. «Прохай дощу до Івана Купала, а по Івані я й сам випрохаю».	Турпохід. Конкурс «Хто сплете кращий віночок?» Дом.Кузя. Шукаймо квітку папороті.	<i>Круковська В.</i> Святкуємо Івана Купала. — Львів : Євросвіт, 2001. — 40 с.
	25 липня - День великої роси. («На Прокла все промокло»).	<i>Запитайко.</i> «Яка спека смертельна?» Що буде, коли перегрітись? А що таке терморегуляція? Чому горять ліси?» <i>Дід-Везнайко.</i> Про князя Київського Володимиря, просвітителя народу Київської Русі.	<i>Прислів'я. Прикмети та повір'я українського народу / Уклад. Н. Кусайкіна.</i> — Х. : ВД «Школа», 2006. — 112 с.
26 липня — День Св. Володимира.			

Тема	Зміст роботи	Форми занять, практика, ігрові моменти	Література
СЕРПЕНЬ	СЕРПЕНЬ — «Вінець літа». «У серпні до обіду літо, а по обіді — осінь». 1 серпня — День Мокрини. 2 серпня — День Іллі. «До Іллі дощ — у засіки, а опісля — із засіків» 14 серпня — Маковій (перший Спас) 19 серпня — другий Спас.	<i>Баб.-Заб.</i> Про прикмети погоди у ці дні. <i>Запитайко.</i> «Де найспекотніше? Де найхолодніше? А як на полюсах? Чи холодно в океані? Де найсухіше і наймокріше?» <i>Баб.-Заб.</i> Пирого на Маковія. Бабусини рецепти. Дом. Кузя. Конкурс пирогів. <i>Запитайко.</i> «Урагани, тайфуни, циклони — чому їх так звуть? Звідки вони беруться? Скільки їх буває? Коли їх найбільше?» <i>Дід-Везнайко.</i> Господарі закінчують сібву до Успіння. <i>Запитайко:</i> про суховії та їхні наслідки.	<i>Народна мудрість про час / Упор. О. О. Яловська.</i> — Тернопіль: Ман-дрівець, 2005. — 192 с.

Тема	Зміст роботи	Форми занять, практика, ігрові моменти	Література
СХОДИНКА IV БАТЬКИ І ДІТИ «Слухай дідуніе, слухай бабунь — зажди підка- жуть мудрість якусь» (Д. Білоус)	У моїй родині — доля України. Сім'я — «Сім Я». Взаємоді- носини у сім'ї у минулому та зараз. Розподіл обов'язків по веден- ню домашнього господарства. Допомога дітей у роботі по господарству. Як одягалися дівчатка. Як одягалися хлопці. Іграшки в оселі. Ігри хлопців, ігри дівчат, спіль- ні забави. Традиційні обряди у минуло- му та зараз: де народився, де хрестився, весільний обряд, поховання. Культура Київщини (театра- лізовані дійства, народні ігри, скоморохи). Землеробські свята — «Усім миром працювати, усім ми- ром відпочивати».	Баб.-Заб. Чому маму називали «берегинею». Читання глав «Як дітей своїх виховати», «Як ді- тям батька й матір любити» Гра «Казки-підказки», де зве- личуються працелюбність і ру- кодлля, засуджується і кара- ється лінь. Малюнок «Сільські діти». <i>Запитайко:</i> «Чому батьки ме- не не розуміють?» <i>Баб.-Заб.</i> Виготовлення ля- льок з паперу: сестричка Олен- ка та братик Іванко. Розучування обрядових пісень- ігор і танків «Мак», «Подоля- ночка» (для дівчат). «Вовчки» (для хлопців). Картина М. Пимоненка «Весілля в Київській губернії» (обряд весілля, як драматичне дійство). Бесіда «Я і моя сім'я. Що таке родословне дерево (малюнок).	Скуратієвський В. Т. Берегиня. — К., 1987 <i>Прислів'я та приказки: взаємини людей.</i> — К., 1991 <i>Прислів'я та приказки: людина, родинне жит- тя, риси характеру.</i> — К., 1990 <i>Стельмахович М.</i> Українська родина педа- гогіка. — К., 1993 <i>Кравець О.</i> Сімейний побут і звичаї українського народу. — К., 1966 <i>Український живопис.</i> Сто видатних творів (Аль- бом). — К.: Мистецтво, 1985. — 97 с.

Тема	Зміст роботи	Форми занять, практика, ігрові моменти	Література
СХОДИНКА V ДИМ І ДВІР	Світ захоплень моєї родини: візитна картка кожної сім'ї, складання кожної родиною свого родовідного дерева, розпо- відь про захоплення, інтереси, традиції членів сімейного гурту. <i>Дід-Веснайко.</i> Перші слов'ян- ські поселення. Деталі житла. Прикраси житла. Символіка дерев'яної різьби. Типи забу- дівлі поселень: місто, село, ху- тір. Як з'явилися вулиці. Обряди під час будівництва будинку та переїзду до нового помешкання. Гармонія житла і природи. Гос- подарчі забудівлі сільського двору, їх функціональне зна- чення (баня, комора, клуня, критий тік, стодола).	<i>Дід-Веснайко.</i> Запрошуємо до гостин. Спільне чаювання (день іменинника) дітей та батьків. (Свято можна проводити як вечір, як концерт, як капусник та ін.). Дом. Кузя. Конкурс маминих (бабусиних) пірогів. <i>Баб.-Заб.</i> Читання розповіді про взаємостосунки між дітьми та дорослими (на вибір педагога). Турпохід «Мама, тато і я — на- шна дружна сім'я». Дом. Кузя. «Вогник великого сімейного свята». Кулінарний конкурс. Конкурс улюбленої сімейної пісні. Етимологія слів: місто, село, хутір, околиця, округа. Дом. Кузя. Будуємо будинок. Конструювання з паперу маке- та селянської хаги. <i>Словничок:</i> зруб, вікно, при- чеп, лиштва, світлиця, перед- покій, тин, стріха.	<i>Потєбня А.О.</i> О мифическом значении некоторых обрядов и по- верий. — М., 1965 <i>Мищенко Н., Мищенко М.</i> Слово батьків з усіх ві- ків. — К.: Богдана, 1998. — 1136 с. <i>Лондон Дж.</i> Путешествие на «Ослепи- тельном». — М.: Правда, 1961. — Т. 2. — С. 5–104 <i>Культура і побут насе- лення України.</i> — К., 1991 Краєзнавчі матеріали музеїв та місцевих газет (бібліотека СЮТур).

Тема	Зміст роботи	Форми занять, практика, ігрові моменти	Література
	<p>Моя вулиця, мій район, моє село, моє місто. Виникнення назв вулиць, районів, найближчих сіл. Архітектура житлових і громадських будівель. Благоустрій твого мікрорайону: місця відпочинку та прогулянок, тротуари, стан доріг, водопостачання, мости, колодязі. Наявність фабрик і заводів. Промислова зона. Свято міста (День міста), села, району, вулиці. Як воно святкується.</p>	<p><i>Баб.-Заб.</i> Поетичні характеристики житла у казках «Казка про рибака і рибу», «Коник-Горбоконики» і т.ін Конкурс малюнків з теми «Дім, в якому я живу». Складання кросвордів. Дом.Кузя.: «Хто у хатинці живе?» (визначення соціальної характеристики господаря житла: селянин (хага, землянка), боярин (перем), князь, цар (палац). Турпохід до Пирогово (Музей архітектури та побуту України). Екскурсія до майолікового заводу. Турпохід по району. Запис та фотографування найстаріших будівель, пам'яток архітектури, красивих будівель. Складання плану району, мікрорайону. Дом. Кузя. Гра «Приходьте до нас у гості» (докладно і правильно намалювати план до роги, маршрут турпоходу і т.ін.).</p>	<p><i>Пена В.</i> Україна в дзеркалі тисячоліть. — К.: Просвіта, 2006. <i>Фененко М.</i> Топономіка України у творчості Тараса Шевченка. <i>Бейліс В.</i> На землі Васильківській. — К., 1992.</p>

Тема	Зміст роботи	Форми занять, практика, ігрові моменти	Література
<p><i>СХОДИНКА VI</i> <i>У БУДИНКУ</i> <i>МОЄМУ..</i></p>	<p>Меблі у будинку. Простота та естетика помешкання. Дерев'яний та глиняний посуд. Чим і як їли у давнину. Чи давно люди навчилися добувати вогонь? Опалення будинку. Освітлення помешкання.</p>	<p><i>Баб.-Заб.</i> Заключна вікторина. «Що у домі?», «Що за домом?» (загадується слово і треба знайти його місцезнаходження). Дід-Всезнайко. «А у нашому дворі...» (як грають діти у по двір'ях, заняття дорослих, взаємовідносини між жителями, сусідами). «Меблі» — конструювання із паперу: лава, стіл, скриня. Робота з глиною (пластиліном): ліплення миски, глечика, каштуди. Екскурсія до декоративно-прикладної студії ім. М. І. Денисенка (кер. Л. Мельничук), ознайомлення з ліпленням із глини (м. Васильків). Визначення за репродукціями глиняного та дерев'яного посуду. <i>Словничок</i>: квіш, братина, глечик, чашка, миска, чарка.</p>	<p><i>Український народний одяг</i>: пер. з англ П. Одарченко. Г. Царинник (ред). — Торонто; Phil.: Світова Федерація Українських Жіночих Організацій. Комісія народного мистецтва. — 1992. — 302 с.</p>

Тема	Зміст роботи	Форми занять, практика, ігрові моменти	Література
	Народний одяг та взуття: жіноче та чоловіче, святкове та кожного дня. Складання кросвордів із теми.	Залізничка. «Скільки років сирникам? Як давно люди миють-точці, ложці, виделці?» Назву якої казки можна перекласти як «Запальничка?» Навіщо на труби одягають «шуби»? Чому тріщать дрова у пічці? Чи може вибухнути вода? Яке водопостачання та опалення в твоєму будинку? <i>Словничок:</i> личаки, ходаки, кирея, жулан, свита, хустка, запаска.	<i>Українське геральдичне товариство.</i> Генеалогічні записки Українського геральдичного товариства. — Біла Церква, 2001. — 310 с.
	Історія грошей в Україні.	Дом. Кузя. Розв'язуємо старовинні задачі із значенням грошей старого номіналу Знайомство із нумізматами та музейними колекціями монет. <i>Словничок:</i> гривня, копійка, деньга, рубль, куна, алтин, карбованець.	

Тема	Зміст роботи	Форми занять, практика, ігрові моменти	Література
СХОДИНКА VII ТРУД РЕМЕСЛО УМІННЯ	<i>Дід-Везнайко.</i> Найдревніші професії на Землі (землероб, коваль, гончар). Хто такі ремісники. Поясність прислів'я «Діло майстра боїться». Промисли Васильківщини: гончарство, шкіряне ремесло, залізробне виробництво. Топоніми району, пов'язані з промислами (Караваєво, Крячки, Здоровка, Глеваха).	<i>Баб.-Заб.:</i> Аукціон приказок, поговорок, присвячений темі майстерності і праці. Дом. Кузя. Весела вікторина. Робота зі словником. Читання та обговорення казки про працелюбного героя (на вибір педагога). Майструємо хатку для синички. <i>Словничок:</i> кувадло, кліщі, Екскурсія на завод (фабрику, комбінат тощо). Ковальський міх, криця, біла, клепала, плінфа.	<i>Українське гончарство:</i> національний культурологічний щорічник. — Кн. 1 — К.: Молодь, 1993. <i>Толочко П. П.</i> Давня історія України. — К., 1995. <i>Рыбаков Б. А.</i> Ремесло Древней Руси. — М., 1966. <i>Толочко П. П.</i> Древний Киев. — К., 1983.
СХОДИНКА VIII УКРАЇНСЬКА КУХНЯ	Традиції та звичаї української кухні. Час прийняття їжі. Правила поводження за столом. Меню у будні та свята. Гостинність. Хліб — батько людства. Історія хлібопекарства. Хто займався хлібною справою в Україні. Дбайливе ставлення до хліба. Рецепти випічки хліба та його види (житній, пшеничний).	Баб.-Заб. Конкурс «Не красна хата кутами, а красна пирогами» (хто знайде найбільше поговорок, приказок, прислів'їв про хліб, їжу, кулінарну майстерність). <i>Дід-Везнайко.</i> Розповідає про музей хліба. Вітряки та мірошники. Екскурсія до Музею хліба. <i>Баб.-Заб.</i> Дас рецепти виготовлення пряників, каші, короваю, кисляку.	<i>Закарпатські народні страви / Упор. М. А. Мицько. — Ужгород: Карпати, 1992. — 246 с.</i>

Тема	Зміст роботи	Форми занять, практика, ігрові моменти	Література
	<p>Локшина та пельмені. Види пряників, печива та здобної випічки (пирогов, шулики, рогаляки, медяник, коржики).</p> <p>Обрядова їжа з пісного тіста (млинці, коровай, калач, курник, жайворонки, пампушки).</p> <p>Страви з круп: каша, заваруха, запіканка.</p> <p>Страви з овочів: розсольник, капуста, окрошка, борщ буйковий і т. ін.</p> <p>Молочні страви. Чиє молоко використовували для їжі, в якому вигляді воно вживалося (сире молоко, кип'ячене, топлене, кисляк). Як готували сир, масло.</p> <p>Другий хліб — картопля.</p> <p>Звідки з'явилася картопля.</p> <p>«Картопляні» бунти. Поширення і популярність картоплі серед населення.</p> <p>Традиційні українські напої.</p> <p>Як давно ми п'ємо чай і кофе.</p> <p>Атрибути чаювання.</p> <p>М'ясні та рибні страви.</p>	<p>Словничок: сито, качалка, квас, коровай, колобок, паляниця, наливка, узвар, шулики, коржики, галушки, пампушки.</p> <p>Запитайко. «До яких свят готують сирну Паску, коровай, млинці, яйця, кутю, пиріжки з маком».</p> <p>Дом .Кузя. «Житий хліб — калачу дід». Чому всім відомий український борщ і що означає «заварити кашу»?</p> <p>Баб.-Заб. Ділиться рецептами випічки коровай, млинців, приготування каші, борщу.</p> <p>Екскурсія до хлібокомбінату.</p> <p>Дом. Кузя: Дізнайся і розкажи звідки до нас прийшли бублики, сушки, калачі (самостійна творча робота).</p> <p>Турпохід. Конкурс страв із картоплі та найкращого багаття.</p>	<p><i>Артюх Л., Гаєрилюк Н. та ін.</i> Етнографія Києва та Київщини. — К., 1986</p> <p><i>Артюх Л. Ф.</i> Народне харчування українців та росіян північно-східних районів України. — К., 1982</p> <p><i>Артюх Л. Ф.</i> Українська народна кулінарія: Історико-етнографічне дослідження. — К., 1977.</p>

КРОСВОРД «У ХАТІ В ПРАБАБИ ГАННИ»

(склала Надя Маринюха, 14 років)

Сучасні столовий посуд та кухонні знаряддя дуже різняться від тих, які були колись у хатах наших прабабусь. Наприклад, у давнину в селянських родинах виделкою не їли, а зварений у печі борщ господиня подавала на стіл у глиняній мисці, й черпали його їдоки дерев'яними ложками...

У цьому кросворді «заховалися» 16 назв посуду та кухонного знаряддя, без котрих у давнину не обходилася жодна господиня. Знайдіть їх!

Г	О	Р	К	О	А	З	А	О	Д	И	С
К	И	Щ	А	Ч	К	Ь	Н	Р	А	М	К
Л	О	Ж	К	Е	О	Л	О	О	К	Н	А
О	Р	А	Г	Р	Х	У	К	В	А	А	Ц
Г	А	Ч	О	Г	Н	К	С	О	Ч	Б	Е
М	А	К	Т	Л	У	В	Т	К	А	Ж	Б
Р	Т	І	Е	Е	К	А	У	С	Л	Д	У
А	Р	Е	Ш	Ч	И	Ч	П	А	К	А	Р

КРОСВОРД «КИНУ КУЖІЛЬ НА ПОЛІЦЮ!..»

(склала Оля Горолук. 12 років)

Коли наші предки почали прясти й ткати полотно? Вчені припускають, що на землях України це дуже давнє ремесло. Йому щонайменше 8 тисяч років. Уже тоді наші предки вирощували льон та коноплю, з волокон яких прядуться нитки. На таку думку археологів наштотували не знайдене прядиво, полотно чи дерев'яні верстати (їх час відтоді не зберіг, обернув на порох), а побічні знахідки: відбитки тканинного переплетення на глиняних черепках, по-особливому різьблені малюнки тощо.

Зате час зберіг для нас прядки та ткацькі верстати людей, що жили на наших землях у 2-4 тисячоліттях до нашої ери — у часи трипільської культури.

У рештках їхніх глинобитних будинків виявлено чимало прядильних і ткацьких знарядь — гребені (високі дерев'яні стояки із зубцями, на які колись насаджували пряжу для прядіння ниток), днища (дошки, в які закладали гребені під час прядіння), кужівки (кілки, на які намотували прядиво), колеса прядок. Прясла (кільця-грузики для веретен), ткацькі човники, кросна (рами для ткання полотна)...

У своєму кросворді я заховала 10 назв деталей і знарядь від прядки та ткацького верстата. Слова читаються в будь-якому напрямку. А «ламаються» — лише по горизонталі та вертикалі.

П	Р	Н	И	Л	К	М	О	Т
Д	Я	Д	Щ	А	А	И	В	О
К	Г	Ц	Е	Ч	О	Л	Г	Р
А	Р	І	К	А	Н	І	Б	Е
Б	Е	В	К	А	К	А	Р	И
І	Р	У	Л	Ь	В	Н	У	Н
Н	Ь	Б	Е	Ч	О	И	К	Ш

КРОСВОРД «КОЗАЦЬКА ЗБРОЯ»

(склав Вадим Сібіковський, 13 років)

Колись були славні люди — козаки, які боронили Україну від ворогів. Жили на Січі і являли собою високоорганізоване військо. Тож влаштували навчальні бої, змагаючись на шаблях, ціпах, топірцях, списах, келепах (молотах, насаджених на довгі держаки), фузеях (гладкоствольних рушницях з кремнієм), і водночас постійно тримали в бойовій готовності всі свої мортири (гармати з коротким дулом).

Також багато тренувалися, щоб спритно володіти зброєю одночасно обома руками або на скаку перекидати шаблю чи іншу холодну зброю з однієї руки в другу... Козаки настільки віртуозно володіли конем і зброєю, що могли в бою на скаку розрубувати залізні панцирі ворогів, відбивати списи, з великої відстані влучати в ціль і завдавати ворогові найнесподіваніших ударів. У своєму кросворді я заховав 10 назв козацької зброї.

Зізнаюся, не всі назви я знав до цього. Але якщо не полінуватися і зазирнути до тлумачного словника, то можна почерпнути для себе чимало цікавого. Слова читаються в будь-якому напрямку, а «ламаються» — лише по горизонталі та вертикалі.

	П	Р	У	Ш	П	С	
Р	Е	Ц	И	Н	И	С	Г
Н	А	Я	Ф	У	З	Р	А
Б	Ч	Л	Ь	Я	Е	М	А
У	Л	О	Т	С	А	А	Т
В	А	Я	П	І	Р	С	О
А	Ш	Л	Р	Т	И	И	К
	А	Б	О	М	А	Р	

КРОСВОРД «КОЗАКИ»

(склав Роман Семиченко, 12 років)

Цей кросворд про козаків, які боронили нашу землю від ворогів.

	Д	Д	Б	О	З	Е	Г	
С	У	Я	О	И	Н	Т	Ь	М
П	А	Р	О	Й	С	О	Н	А
И	С	О	Т	К	О	Т	Н	И
В	А	С	А	Х	З	А	К	К
У	Л	А	М	О	Р	Й	И	К
О	Д	Н	П	О	У	Н	Ж	И
В	Б	В	О	Л	К	О	В	Н
	И	Ш	Є	В	О	Д	А	

Наприкінці XV століття вони почали оселятися на українських землях у Подніпров'ї, нижче порогів, і певний час жили за рахунок воєнної здобичі у боротьбі з турками і татарами.

Поступово козаки організувалися у добре вишколене військо, в якому теж були свої певні звання. Які саме? Треба розгадати мій кросворд. Слова читаються в будь-якому напрямку, а «ламаються» — лише по горизонталі та вертикалі.

КРОСВОРД «ХЛІБ І ДО ХЛІБА»

(склала Таня Козловець, 14 років)

Так я назвала свій кросворд. У ньому ви знайдете назви не лише харчових продуктів, а й страв та напоїв. Слова можуть читатися в будь-якому напрямку, а «ламатися» — лише по горизонталі або вертикалі.

І	Л	Х	Б	А	Ч	М	А	С	Л	А	П
Б	К	Н	О	Т	А	Й	О	Л	Ц	А	Ш
В	А	М	О	Л	С	І	Л	Ь	У	К	О
А	К	О	К	О	П	Е	Р	С	И	Я	Р
Ф	Е	М	‘Я	С	Ь	Ц	Е	С	Р	Й	Ц
Ы	Р	О	Ч	О	И	К	П	У	Щ	Р	Е
С	А	Л	А	С	Н	К	А	Ш	А	О	Б

КРОСВОРД «КВІТИ ВЕСНИ»

(склала Аліна Дорошенко, 13 років)

	Н	М	І	З	А	Т	
Р	А	Я	М	О	Б	Ю	Л
Ц	И	І	А	Ж	У	З	Ь
П	С	Н	С	М	К	О	П
І	В	О	С	И	Н	К	А
Р	К	Я	О	Н	Н	О	Н
О	Т	І	Л	А	В	Р	К
	О	Н	С	У	К	О	

З приходом весни все починає оживати. З — під снігу пробиваються перші квіти. Відцвітуть вони, за ними розквітнуть інші, і ще рясніше відкриють землю...

У своєму кросворді я заховала 10 назв квітів, які розквітають саме навесні. Знайдіть їх. Слова читаються в будь-якому напрямку, а «ламаються» — лише по горизонталі або вертикалі.

КРОСВОРД «ПТАХИ ПРИЛЕТІЛИ»

(склав Іван Сахрук, 10 років)

Що не день, то в наші краї прибуває з вирію дедалі більше птахів. І в полі, і в лісі. І біля нашої річки, та й у селі я вже бачив... Кого саме, треба відгадати.

Слова читаються в будь-якому напрямку, а «ламаються» — лише по горизонталі та вертикалі.

Л	А	С	П	Л	П	А	К
В	І	Т	А	Я	Ш	А	К
К	А	З	Ч	Ж	У	А	В
У	З	О	К	О	Р	Л	С
Л	Я	Л	О	Н	А	А	К
Д	Ь	Е	Р	О	В	Е	Ч
І	Б	Л	А	В	Й	Л	А
Л	Е	Е	К	Ж	А	Ь	К

КРОСВОРД «ПАПЕРОВІ ГРОШІ»

(склав Юрій Литвиненко, 14 років)

Кілька тисяч років тому люди не знали, що таке гроші. Вони просто обмінювалися один з одним різними речами. Гончарі міняли горщики і кухлі. Ковалі — наконечники для стріл, ножі, сокири. Землероби — зерно, олію, вино. Скотарі — биків, шерсть і шкури. Воїни-переможці — своїх полонених...

Та обмінюватися було складно, бо цінність речей і продуктів була різною. Наприклад, за барана давали або дві сокири, або одні штани, або чотири глечики. А за човна — пару биків. Ще треба було знайти охочого на такий обмін. Тому люди почали підшукувати якийсь товар, який би мав постійну вартість для

обміну. Спробували і скот, і продукти, і хутра, і тканини. Але це були незручні «гроші»! Овець і биків треба було годувати. Продукти псуються. Хутра точить міль. Тканина протирається...

Найзручнішими грошима виявилися металеві монети. Їх почали чеканити різної вартості: з міді — дешевші, зі срібла — дорожчі, а з золота — найдорожчі. Та в металевих грошей теж виявився недолік: вони важкі й займають багато місця. До того ж купцям, що торгували з далекими країнами, було небезпечно й незручно возити такий вантаж: як не сховай, розбійники все одно знайдуть. Тому купці придумали вихід: золото передавали на зберігання в банк, а замість нього брали з собою в дорогу паперові розписки від банків на це золото. Так уперше на світ з'явилися паперові гроші...

У кожній країні тепер є свої паперові гроші. У цьому кросворді я зашифрував 13 назв різних валют. Слова читаються в будь-якому напрямку, а «ламаються» — лише по горизонталі та вертикалі.

К	Р	А	Л	З	Л	О	Т
Р	О	Н	О	Д	П	Й	И
Р	Г	А	Є	В	Е	С	О
И	В	Н	О	Р	Г	Ф	А
А	М	Я	А	Ю	А	Н	І
Р	К	А	Н	Ь	У	Ф	Ф
Ь	Л	Б	У	Р	Н	Т	Р
Я	І	П	У	Р	К	Н	А

КРОСВОРД «СУЗІР'Я»
(склала Анна Боряк, 15 років)

Ясної ночі неозброєним оком з південної та північної півкуль Землі можна побачити близько 6000 зір. Для зручності орієнтування ще в давнину люди розділили нічне небо на ділянки різної форми, назвавши їх сузір'ями. Найяскравіші зірки кожного з них в уяві людей перетворилися на фігури, котрі можна знайти на небі й ототожнити з зірками на зоряній карті.

Так у різні пори року ми, жителі північної півкулі, можемо знайти на небі сузір'я Кассіопея, Андромеда, Пегас, Геркулес,

Велика Ведмедиця. Їхні назви пов'язані з легендами. Наприклад, від стародавніх греків до нас дійшов міф про Велику ведмедицю. Буцімто це красуня-німфа Калісто, котру богиня Землі Гера з помсти перетворила на ведмедицю. Гера підлаштувала так, щоб син Калісто вистежив цю ведмедицю на полюванні і, не відаючи, хто перед ним насправді, вистрелив у неї з лука. Щоб урятувати її, Зевс спустився на землю і виніс німфу-ведмедицю на небо до того, як до неї долетіла стріла...

Із давнини до нас дійшли й назви так званих зодіакальних сузір'їв.

«Зодіак» — грецьке слово. Воно означає «пояс звірів». У число сучасних зодіакальних сузір'їв входять Близнюки, Терези, Водолій, Діва, Козеріг, Лев, Овен, Рак, Риби, Скорпіон, Стрілець, Телець. Ці сузір'я примітні тим, що саме на їхньому фоні впродовж року переміщується Сонце.

Згодом астрономи дали ще багато назв сузір'ям, які увіковічили успіхи в науці, техніці та відкритті нових країн європейцями: Мікроскоп, Секстант, Телескоп, Годинник, Компас, Павлін, Індієць, Райська Птиця...

К	Р	А	Л	З	Л	О	Т
Р	О	Н	О	Д	П	Й	И
Р	Г	А	Є	В	Е	С	О
И	В	Н	О	Р	Г	Ф	А
А	М	Я	А	Ю	А	Н	І
Р	К	А	Н	Ь	У	Ф	Ф
Ь	Л	Б	У	Р	Н	Т	Р
Я	І	П	У	Р	К	Н	А

Нині за міжнародною згодою все зоряне небо розділено на 88 сузір'їв. Головні з них треба знати мандрівнику, моряку, льотчику, геологу — це допомагає знаходити правильний шлях у невідомій місцевості вночі.

...Скориставшись картою зоряного неба, я склала кросворд, в якому заховала назви сузір'їв, які в різні пори року можна побачити з нашої північної кулі. Слова читаються в будь-якому напрямку, а «ламаються» — лише по горизонталі та вертикалі.

ВЕЛИКОДНЕ ЯЄЧКО

Олена Павлишена, 12 років

Бабуся навчила мене, як робити писанку. Для того, щоб вона довше зберігалась, сире яйце треба видути — випорожнити серединку. Товстою голкою або гострим кінчиком ножа акуратно проколюємо його з обох протилежних боків і через одну дірочку видуваємо весь його вміст. Випорожнене яйце промивають під сильним струменем води. Коли воно підсохне, набираємо на кінчик сірника розтопленій віск і заліплюємо обидві дірочки. Яйце готове для розписування! Для розписування потрібний писачок. Це дуже простий інструмент, який являє собою маленьку металеву лісчку, насаджену на дерев'яний держачок. Його просто виготовити. Шматочок м'якої бляхи-фольги (із тюбиків з-під зубної пасти або пивних баночок) загортають конусом і заправляють його в розщип дерев'яної ручки або міцно прив'язують до держачка ниткою. Писачок готовий.

Для розпису писанок розплавляють віск. Металева чашечка з воском повинна стояти весь час на гарячій електроплитці, але до кипіння віск доводити не слід, Металеву частину писачка потрібно час від часу нагрівати в полум'ї свічки і тільки потім зачерпувати ним віск.

Тепер приступаємо до розписування. Ледь торкаючись до шкарлупи яйця тонко заструганим простим олівцем, намічаємо лінії орнаменту. Наносимо віск на ті місця орнаменту, які мають бути білими, і на кілька хвилин занурюємо в найсвітлішу — нехай це буде жовта — фарбу.

Просушуємо яйце і лише тоді вкриваємо на ньому воском ті деталі, які мають залишитись жовтими. Після чого яйце занурюємо в більш інтенсивні фарби — у такі, які «поглинуть» жовтий колір: оранжеву, червону, зелену.

Знову просушуємо яйце і знову вкриваємо на ньому воском ті деталі орнаменту, які мають залишитися оранжевими, червоними, зеленими. Після чого яйце занурюємо у ще темнішу фарбу — темно-зелену, бордову, фіолетову, чорну. Просушуємо. Писанка готова!

Чим розписувати писанки? На базарах продається багато порошкових барвників, призначених спеціально для розписування писанок. Це синтетичні. Зазвичай дуже яскраві фарби. Але моя бабуся розписує яйця природними барвниками. Жовтий колір їй дають висушені кора дикої яблуні, зерна жита,

мох, цегляний — лущиння цибулі, світло-зелений — листя барвінку, молодого жита, луска молодого соняшника, омела, боби, золотавий — гречана полова, вільха, фіолетовий — ряст, чорний — шкарлупа волоського горіха, кора бузини, вільхи... Сировину для барвника подрібнюють, заливають водою і ставлять на вогонь. Після того, як вода закипить, відстоїтьс я й охолоне до кімнатної температури, ледь теплої, температури, можна фарбувати яйця.

ЯК МАХНЕ РУКАМИ — ЙДУТЬ ДО НЬОГО З КЛУМАКАМИ

Данило Стельмашенко, 16 років

У неділю була чудова погода, і дідусь запропонував поїхати в Музей народного архітектури і побуту України, що в селі Пирогове під Києвом. Першими вітають гостей музею старовинні вітряки, які стоять, наче сторожеві вежі. На взгір'ї біля одного вітряка присіли ми з дідусем на велику дерев'яну колоду, щоб помилуватися краєвидом...

І дідусь почав розповідь про вітряки...

У далекі часи, коли люди навчилися вирощувати жито й пшеницю, вони винайшли й пристрій для розмелювання зерна на борошно. Це були жорна, в яких зерно перетиралося двома пласкими брилами з каменю або твердої деревини. Просто засипали поміж них зерно і терли: сюди-туди. Потім придумали пристрій, коли одна частина лежить нерухомо, а друга на ній крутиться. Колись у кожній оселі всі члени родини щодня по черзі приводили в рух ті жорна, з яких після перетирання зерна тонесенькою цівочкою сипалося борошно.

То була надзвичайно важка праця. Це спонукало майстровитих і кмітливих людей шукати нових, досконаліших механізмів. І тоді вони винайшли водяні млини. Будували їх досить складно. Поперек річки споруджували греблю, яка перетинала течію. Відтак рівень води піднімався, і її через вузький лоток пускали на млинове колесо. Під натиском води воно починало крутитися і приводило в дію великі жорна. В Єгипті збереглися залишки водяного млина, побудованого ще в II столітті до нашої ери. У Європі теж довгий час діяли водяні млини, до речі, їх використовували й для подрібнення руди та вугілля, при виговленні сукна та навіть порошу для надування ковальських міхів.

Але ж природа не скрізь була щедрою на річки. Тому в деяких степових районах почали застосовувати млини, де колесо, що приводило в дію жорна, крутили коні. То був так званий «тартак». Такий млин уперше згадується в китайській історичній хроніці IX століття.

Згодом люди «навчили» млини «ловити» вітер! Принцип роботи таких вітряків досить простий. Під силою вітру крила (їх могло бути чотири, шість або вісім) оберталися і тим приводили в рух горизонтальний вал з насадженим на нього колесом. Те колесо приводило в рух верхній камінь жорен. Жорна встановлювали на невеликому помості, обшитому дерев'яними дошками. Винайшли й ківш для зерна.

На нашому материку перші вітряки з'явилися в Англії та Голландії. Наприкінці XII століття в Європі вітряків уже було так багато, що папа Римський Целестин III обклав їх податком, завдяки чому доходи католицької церкви виросли вдвічі.

Точний час появи вітряків в Україні невідомий. Але, за даними 1788 року, лише на Чернігівщині, батьківщині мого дідуся, їх налічувалося уже дві з половиною тисячі. Ще 100 років тому в Україні важко було знайти бодай маленьке село, де б не було вітряка — невтомного помічника людей. Такий був і в мого прапрадіда Пантелія Іларіоновича Сподаренка у селі Стольне Менського району. У 1976 році його зобразив аквареллю художник Леонід Могучов. На жаль, до сьогоднішнього дня вітряк не зберігли...

Солідний вітряк, як правило, мав два рівні: на першому була комора для зерна та борошна, на другому — власне жорна. Споруджували його майстровиті люди, часто ті, що потім у ньому й працювали. Робилося це десь на пагорбі, на околиці села або в полі, де сильніші вітри. До вітряка з'їжджалися люди на возах з зерном або приходили й з клунками, займали чергу, яка тягнулася повільно й довго, бо мірошник прискіпливо перевіряв зерно, щоб було чистим. Нерідко до млина приїжджали родинами, щоб побачитись з родичами з інших сіл, обговорити останні події, навіть укласти різні угоди — від купівлі землі до одруження молодих. Бешкетливі підлітки намагалися кататися на крилах. Навіть коли млин не працював, біля нього збиралися люди. Найчастіше — молодь, яка любила влаштовувати різні забави подалі від дорослого ока.

Мірошник (найчастіше він же і власник вітряка) завжди був з ніг до голови запорошений борошном, але всі шанували його. Заробіток мірошника визначався «мірчуком», що зазвичай

становив десяту частину зерна, призначеного для помелу. Роботи завжди було багато, отже, власники млинів були людьми досить заможними.

На початку XX століття водяні млини й вітряки поступово стали витіснятися паровими двигунами. Тільки завдяки старанням учених та ентузіастів збереглися окремі млинарські будівлі, більшість яких турботливо перенесено до музеїв просто неба. Вітряки — це окрема галузь нашої народної архітектури. І хто його знає, може, її відродить світова енергетична криза, яку так часто нині згадують. Адже вже багато умільців у себе на обійсті ставлять невеличкі вітрячки для отримання електроенергії, які невтомно працюють день і ніч — аби вітер був...

РЕЦЕПТИ БАБУНІ-ЗАБАВУНІ

Спечемо хліб. В одному літрі теплої, проте не гарячої води розчиняємо 25 грамів дріжджів і всипаємо півтора літра просіяного борошна. Розмішуємо до густоти сметани і ставимо в тепле місце («місце» можна нагріти з допомогою грілки, наповненої окропом і замотаної рушничком, тільки ж не наливайте повну грілку).

Якщо розчин підійде, а потім осяде, то він готовий до замісу. Ліпше розчинять увечері, а місити вранці або, навпаки, помісили і додаємо підігріте молоко або воду, десь півлітра, з доброю ложкою солі. Все гарненько розмішуємо і додаємо ще трилітрову банку борошна. Вимішуємо доти, доки тісто не відставатиме від рук.

Нагріті форми для хліба змащуємо олією. Заповнюємо їх тістом наполовину, а коли підійдуть, змащуємо зверху яйцем і випікаємо у розігрітій духовці. Хліб, зроблений власними руками, дуже смачний.

Хліб житній звичайний. Готувати тісто починають з приготування закваски. Беруть 500 г житнього борошна, 25 г пресованих дріжджів і 1–1,5 л води, замішують, ставлять у тепле місце для бродіння. Через добу закваска готова. В неї можна влити півсклянки кислого молока. Беруть третину призначеного для випікання хліба борошна, розмішують теплою водою і додають закваску. Ретельно перемішують, тісто посипають зверху борошном, діжу добре вкривають і ставлять у тепле місце. Тісто в діжі не повинно займати більше третини вмісту, бо під час бродіння його об'єм збільшується у два-три рази. Через 14 годин, коли тісто закваситься, його добре вибивають,

додають решту борошна, сіль, добре вимішують і знову ставлять у тепле місце, щоб тісто піднялось.

Піч запалюють, коли хліб починає підніматись. Буханці середньої величини формують прямо на лопаті, вистеленій капустиним чи дубовим листям або посипаний висівками. Поверхню буханців зволожують водою і загладжують, щоб не було тріщин. У печі хліб випікається 2,5–3 години. Готовність його визначають по дзвінкому звуку. Потім поверхню буханців злегка зволожують гарячою водою, накривають рушником. Гарячі хлібини не можна класти одна на одну, щоб не м'ялись і не відставала кірка..

Витрата продуктів: 8 кг борошна, 4 л води, 80 г солі.

Млинці з капустою. 500 г капусти, 2 ст. ложки олії, 0,5 чайної ложечки цукру, сіль, перець. Для тіста: півсклянки молока, півсклянки води, склянка борошна, 2 яйця, сіль.

Капусту нашаткувати, посолити, дати вистоятись. Розігріти на сковороді жир, розтопити трохи цукру так, щоб він набув коричневого кольору. Приготувати рідке тісто для млинців, покласти в нього тушковану капусту, перемішати й випікати млинці. Якщо тісто густе, влити трохи молока.

Паска звичайна. Свіжий м'який сир протерти крізь сито, посолити, додати яйця, родзинки, вершкове масло, цукор, цедру лимона, розтерти в ступці зерна кардамону, ванілін і все ретельно вимішати. Форму змочити водою, вистелити тонкою бавовняною тканиною (тканину можна задрапірувати, тоді на поверхні паски відіб'ється рисунок драпірування). Потім підготовлений сир викласти у форму, ущільнити, накрити обробною дошкою, придавити гнітом і поставити у холодне місце на 10–12 годин. Після цього викласти паску з форми на таріль.

1 кг сиру, 3 яйця, 1/2 склянки родзинок, кардамону, сіль та ванілін за смаком.

Свято пиріжків. *Шарове тісто* прискореним способом (пиріжки, печиво). Борошно просівають на стіл у вигляді гірки, зверху викладають подрібнений маргарин (на тертці) і січуть його 2 ножами до кріхти. У кріхту вливають рідкі продукти (сметана, молоко, вода, перемішані з яечними продуктами) і швидко замішують у м'яке пластичне тісто. В тісто додати розчин лимонної кислоти.

Замішане тісто охолоджують 2–3 години. Охоложене тісто розкатують шаром бажаної товщини, формують вироби і випікають на зволожених листах при t 240–250 °C протягом 15–20 хв.

Пиріжки. Для тіста: борошна 265 г, жир 29 г, маргарину 197 г, яєць 15 г, солі — 2,3 г, лимонної кислоти 0,4 г, води 104 г. Маса тіста 440 г.

Для м'ясної начинки: яловичини 366 г, маргарину 21 г, борошна 3 г, цибулі 30 г, перця меленого 0,16 г, зелені петрушки 3 г, солі 6 г. Вихід — 10 пиріжків. Листи зволожені — на них викладають кружальця і на них по центру викладають начинку і заготовку згинають. Відстань 2–3 см, поверхню пиріжків змащують яйцем, витримують 15–20 хв у холоді й випікають при t 250–260 °C протягом 20–25 хв.

Це досить швидкий у приготуванні *рецепт дріжджового тіста*, яке є універсальним, оскільки підходить для пиріжків з будь-якою начинкою (м'ясо, субпродукти; яйце з рисом і зеленою цибулею; тушена капуста; сир; будь-яка солодка начинка). *Маленька порада* — якщо ви задумали замінити дріжджове тісто, то ним тільки й займайтесь, не відволікаючись на щось інше. Отже, 50 г дріжджів розмішати у великій мисці або каструлі з 4–5 ст. ложками цукру. Заливаємо цю масу 0,8 літра молока (зігрітого, але не гарячого). Додаємо 0,5 ст. ложки солі, 2 яйця, 50 г вершкового масла чи маргарину. Добре розмішуємо, додаючи поступово борошна стільки, скільки візьме тісто (десь 1 кг). Тісто має бути м'яке, «живе». Після розмішування ложкою його слід вимісити руками, попередньо додавши 1–2 ст. ложки олії. Поставити підходити в тепле, без протягів місце.

Якщо все приготували, беремось за начинку. Дуже смачна й недорога виходить, наприклад, із курячої (свиної, яловичиною) печінки (1/2 частина), серця, шлунків. Печінку тушкуємо в олії й свинячому жиру. Серце й шлунки відварюємо в невеликій кількості води. Окремо тушкуємо на олії покриті 2 цибулини й морквину. Перепускаємо все через м'ясорубку, додавши трохи бульйону з серця і шлунків. Солимо, перчимо, додаємо січеного кропу.

Коли тісто підійшло, відщипуємо невеличкі шматочки, розплюскуємо, розкладаємо на них начинку й ліпимо маленькі пиріжечки. Можна відразу з різними начинками. Випікати на маргарині в помірно гарячій духовці, змастивши перед цим, щоб забезпечити красивий вигляд, збитим яйцем.

Вареники з картоплею. Соду, сіль і яйця розмішати, висипати борошно, замінити та викласти на дошку, посипати борошном, вимісити. Розкатати на тонкий пласт, вирізати кружальця і на кожне покласти по чайній ложечці охоложеної начинки. Краї вареників позаліплювати, притискуючи їх виделкою, щоб при варінні не розійшлися і начинка не випала. В крутий окріп вареники кладуть невеликими порціями, щоб

вони могли вільно плавати. Коли вареники спливають, дати їм прокіпити на малому вогні 5 хв, вийняти шумівкою і покласти в друшляк, облити гарячою водою і, коли вода стече, викласти у миску. До вареників подати підсолений кисляк.

А фарш готуємо так. Обчищену картоплю посолити, залити окропом, зварити, гарячу пропустити через м'ясорубку, цибулю порізати, посолити і підсмажити до золотистого кольору, додати перець і змішати з картопляною масою та кріпом.

Для тіста: 350 г борошна, яйце, 1/4 склянки води. Для фаршу: 1 кг картоплі, 4 ложки олії, 100 г ріпчастої цибулі, 1 чайна ложка подрібненого січеного кропу, перець, сіль за смаком.

ІГРИ НА СВІЖОМУ ПОВІТРІ

Сова на полюванні. Обирають ведучого — він і буде Совою. Решта гравців зображають різних звірів: пташок, жабенят, зайчиків, білочок.

Ведучий дає команду: «День!». Всі звіри бігають і стрибають. Сова спить у гнізді. Друга команда: «Ніч!» — усі повинні завмерти і не ворухитися. Сова вилітає на полювання. Той ігрок, що ворухнувся, або засміявся, або змінив позу (і Сова помітила це), стає її здобичею. Лунає команда: «День!» — Сова ховається у гнізді, а усі звіри знов починають бігати і тішитися на галявині до поки не пролунає команда «Ніч!»

Примітка. Коли у гнізді буде 5 спійманих звірів, обирається нова Сова. Гру можна повторювати кілька разів.

Зайці та Вовк. Ведучий обирає 5 дітей, які стають у різних місцях на галявині, розставивши руки по сторонам. — це ялинки. Обирають Вовка, решта гравців — зайці. Зайці стрибають, бігають, граються на галявині. Лунає команда ведучого: «Вовк іде!» — зайці тікають і ховаються під ялинками. Вовк намагається їх наздогнати. Ті, кого Вовк доторкнувся, стають його здобиччю. Їх Вовк веде до свого лігва. Друга команда ведучого: «Вовк втік!» — зайці знову вистрибують з-під ялинок і починають гратися на галявині.

Примітка. Після трьох виходів Вовка на полювання його замінює новий Вовк.

Хто найдовше? У кожного гравця в одній руці ракетка, у другій — волан. За сигналом вихователя треба покласти волан на ракетку і підкидати його ракеткою. Перемагає той, хто найдовше протримає волан на ракетці.

Вигадник. Один із гравців обирається Вигадьком. Він стає всередину кола. Решта, узявшись за руки, йдуть по колу (ліворуч або праворуч), говорячи:

Рівним колом крок за кроком
Ми йдемо, йдемо, йдемо.
Стій на місці, дружно разом
Робимо ...ось так:

Гравці зупиняються, опускають руки. Вигадько показує який-небудь рух і усі повинні повторити його. Після 2–3 повторів гри Вигадько обирає іншого гравця на своє місце, і гра продовжується. Кожний новий Вигадько придумує різні рухи. Повторювати рухи не можна.

Півникові бої. По одному учаснику від кожної команди гравці стають у коло на одній нозі, притримуючи іншу, зігнуту в коліні, рукою.

За сигналом намагаються плечем виштовхнути суперника з кола. У змаганнях беруть участь лише хлопці.

Конкурс капітанів. Капітани тримають у руках іграшку «йо-йо». Хто більше разів зловить її за 15 секунд, той перемагає.

Приготування їжі. Всі разом рахують: «Раз, два, три — почали!» За сигналом діти по черзі з ложкою і картоплею у ній біжать до глечика, кладуть картоплю і повертаються, передаючи наступному учасникові ложку. Та команда, гравці якої не загубили картоплю по «дорозі» до глечика, перемагає.

ІГРИ-ЕСТАФЕТИ

Діти стають у дві колони парами на одній площадці за накресленою лінією. Кількість пар у колонах повинна бути однаковою. На протилежній стороні площадки (на відстані 6–8 м) розставлено чи розкладено будь-які предмети: кеглі, набивні м'ячі, тенісні ракетки, мішки із шишками... Перші гравці кожної колони тримають м'яч у руках. Педагог подає команду, за якою перші у колоні кидають м'ячі, намагаючись потрапити у кільце (що прикріплене на дереві). Той, хто кинув м'яч, ловить його під кошиком і передає наступному гравцю у колоні; повертається з-під кільця бігом, оббігає кеглі і стає у кінці своєї колони. Ці дії виконують усі члени кожної команди-колони. Як тільки гравець перетинає лінію старту, біжить наступний гравець. Гра триває, доки в ній не візьмуть участь усі пари. Перемагає та колона, гравці якої швидше виконають завдання.

Естафета у мішках. Гравці шикуються у дві колони. Відстань між колонами — 3 кроки. Гравці, які стоять першими, залізають у мішки. За сигналом вихователя, тримаючи мішки руками на поясі, гравці біжать до місця, що позначене прапорцем або палкою. Оббіжавши його, діти повертаються до своєї колони, вилізають із мішків, передають їх наступним гравцям. Так повторюється, доки всі діти не пробіжать у мішках. Виграє та колона, гравці якої швидше виконають завдання.

ІГРИ НА ВОДІ

У кого більше бульбашок. Гравці поринають у воду і роблять через рот довгий видих. У кого більше буде бульбашок на воді — той переможець.

Чия іграшка попереду? Гравці стають у шеренгу. Поперед кожного лежить іграшка. За командою гравці носом просувають іграшку вперед по воді. Переможе той, хто швидше дійде до фінішу.

ГЛОСАРІЙ

Абдюкова Н. В.	Костюк Г. С.
Абульханова-Славская К. А.	Круглов М. М.
Арсентьева Г. О.	Кручек В. А.
Бех І. Д.	Куницына В. Н.
Бодалёв А. А.	Куроедов І. П.
Бондаренко-Брінь В. В.	Лавриченко Н. М.
Братимов О. В.	Лазебна О. М.
Булах І. С.	Леонтьев А. Н.
Булгакова О. Ю.	Ломов Б. Ф.
Вайновська М. К.	Лех Бафья
Вайнола Р. Г.	Лютак О. З.
Вацлавик П.	Макаревич Е. А.
Вербицький В. В.	Макаренко А. С.
Вернадський В. І.	Мальковська Т. М.
Гришин Д. І.	Марк К.
Грудинін Б. О.	Маслоу А.
Драгоманов М. П.	Мітіна І. І.
Денисов О. І.	Міщенко Т. М.
Ернекер Я.	Мовчан В. С.
Євтух М. Б.	Мудрик А. В.
Жабокрицька О. В.	Надірашвілі Ш. А.
Зосимовський О. В.	Ничкало Н. Г.
Ільїна Т. І.	Обозний В. В.
Істомін П. І.	Овчарук О.
Карпенко О. Г.	Омельченко Б. Ф.
Карпенчук С. Г.	Остапець-Свешніков О. О.
Кацнельсон Л. Д.	Павелків В. Р.
Кекк Р.	Павіленіс А.
Кирилук А. С.	Паниотто В. И.,
Киричук В. О.	Петровський А. В.
Киричук О. В.	Петько Л. В.
Кірхьофер К.	Пілат І. М.
Клюшкін В. І.	Пілат І. М.
Ковчина І. М.	Пірсон К.
Колесова А. К.	Поліканова О. П.
Коган В. Э.	Прус І. С.
Кострица Н. Е.	Ратніков В. П.

Ребенко А. М.
Редіна В. А.
Ричков О. К.
Робінс
Рогов Є. І.
Рогова Є. І.
Рубінштейн С. Л.
Руденко Ю. Д.
Саввіна Л. І.
Савенкова Л. О.
Самбуrow Є. О.
Сас Н. М.
Сердюк О. П.
Серебряков Л. Є.
Сластенін В. А.
Слободенюк Е. В.
Соловей М. В.
Ставрев С.
Старцева Л. О.
Степаненко М. Д.
Сухінська Л. О.

Тарасюк С. О.
Тен Н. М.
Тернопільська В. І.
Титова О. В.
Туровський Ян
Устименко Л. М.
Утешев М. С.
Ушинський К. Д.
Фельдштейн Д. І.
Філіппова І. О.
Фокін С. П.
Хабермас Ю.
Хоптяр А. С.
Чхеайло І. І.
Шальков Ю. Л.
Шахмуратов Р. Р.
Широкалова Г. С.
Щербакова К. В.
Якуба Є. О.
Ясперс К.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. *Абдюкова Н. В.* Психологічні особливості соціалізації сучасного підлітка: Автореф. дис. ... канд. психол. наук / Інститут психології ім. Г. С. Костюка АПН України. — К., 2000. — 16 с.
2. *Абульханова-Славская К. А.* Философское наследие Карла Маркса в современной психологической науке // Психологический журнал. — 1983. — Т. 4. — № 4. — С. 13–22.
3. *Абульханова-Славская К. А.* Типология активности личности // Психологический журнал. — 1985. — Т. 6. — С. 3–18.
4. *Ананьев Б. Г.* Социальные ситуации развития личности и её статус // Хрестоматия по психологии: Учеб. пособ. — 2-е изд. — М., 1987. — С. 134–140.
5. *Ануфриев Е. А.* Социальная роль и активность личности. — М. : Изд-во Моск. ун-та. — 1971. — 152 с.
6. *Арзамасцева Н. А.* Честь и достоинство как стимулы развития активности подростков в учебно-воспитательном процессе // Советская педагогика. — 1979. — № 4. — С. 6–30.
7. *Арсентьева Г. О.* Спілкування як сумісна діяльність: соціально-філософський аналіз: Автореф. дис. ... канд. філос. наук / Запорізький держ. ун-т. — Запоріжжя, 2001. — 18 с.
8. *Бафья Лех.* Структура массовой спортивно-физкультурной работы в центрах рекреационного туризма: / На прим. г.Закопане /; Дис. ... канд. пед. наук 13.00.04; — Защищена 28.02.1985. — Л., 1985. — 193 с.
9. *Бацевич Ф. С.* Нариси з комунікативної лінгвістики: Монографія. — Львів: Вид. центр ЛНУ ім. Івана Франка, 2003. — 278 с.: табл. — Бібліогр.: с. 251–272.
10. *Беленький В. Х.* Активность народных масс как социологическая проблема: Дис. ... канд. филос. наук : 09.00.01. — Красноярск, 1967. — 210 с.
11. *Бех І. Д.* Спілкування як загальна психологічна основа виховання особистості // Морально-духовний розвиток особистості в сучасних умовах (теоретико-методичні проблеми виховання дітей та учнівської молоді). — К. : Пед. думка, 2000. — Кн.1. — С. 10–17.
12. *Блудов Ю. М., Плахтиенко В. А.* Личность в спорте. Очерки исследования психологии спортсмена. — М. : Сов. Россия, 1987. — 156 с.

13. *Бодалёв А. А.* О проблемах воспитания и их комплексной разработке // Хрестоматия по возрастной и педагогической психологии. Работы советских психологов периода 1946 — 1980 гг. — М., 1981. — С. 146–150.
14. *Бондаренко-Бринь В. В.* Соціальний час: моделі суб'єктивного сприйняття: Автореф. дис. ... канд. філос. наук / Донецький національний університет. — Донецьк. — 2006. — 16 с.
15. *Братимов О. В.* Практика глобализации: Игры и правила новой эпохи / Ю. М. Горский, М. Г. Делягин; Институт проблем глобализации (ИПРОГ). — М.: Изд. Дом «ИНФРА». — М., 2000. — 343 с.
16. *Буева Л. П.* Человек: деятельность и общение. — М.: Мысль. — 1978. — 216 с.
17. *Булгакова О. Ю.* Усвідомлення небезпечної поведінки дітьми підліткового віку. Автореф. ... канд. психол. наук / Одеський державний педагогічний університет імені К. Д. Ушинського. — Одеса, 2004. — 19 с.
18. *Булах І. С.* Психологічні основи особистісного зростання підлітків: Дис. ... доктора психол. наук: 19.00.07; — Захищена 12.05.2004; Затв. 13.10.2004. — К., 2004. — 582 с.: Бібліогр.:с.472–509.
19. *Бухалов Ю. Ф., Якуба Е. А.* Общественная активность, её содержание и критерии // Философские науки. — 1968. — № 4. — С. 78–87.
20. *Вайновська М. К.* Формування творчої особистості підлітка в навчально-виховному процесі: Автореф. ... канд. пед. наук / Херсонський державний педагогічний університет. — Херсон, 2004. — 20 с.
21. *Вайнола Р. Х.* Формування творчої особистості школяра в системі виховної роботи: Дис. ... канд. пед. наук: 13.00.01; — Захищена 16.04.1998; Затв. 11.11.1998. — К., 1998. — 182 с.: Бібліогр.:с.163-182.
22. *Вацлавик П.* Прагматика человеческих коммуникаций: Изучение паттернов, патологий и парадоксов взаимодействия / Дж Бивин, Д. Джексон / П. Румянцева (пер. с англ.). — М.: Изд. Центр «Гуманитарная академия», 2000. — 327 с.: рис.
23. *Вацлавик П., Бивин Дж. Джексон Д.* Аксиомы теории коммуникации / Межличностное общение. Психология межличностных коммуникаций / Пер. с англ. И. Авгедон. — СПб.: Речь, 2001. — 300 с.: рис. — (Мастерская психологии и психотерапии).
24. *Вербицький В. В.* Організаційно-педагогічні основи функціонування еколого-натуралістичного центру учнівської молоді: Дис. канд. ... пед. наук: 13.00.01; — Захищена 24.05.1996. — К., 1996. — 178 с. — Бібліогр.: с.157–178.
25. *Вербицький Ю. С.* Еколого-економічні компоненти глобалізації: Дис. ... канд. екон. наук: 08.05.01; Захищена 20.05.2003; Затв. 12.11.2003. — К. — 2003. — 195 с. — Бібліогр.:с.172–188.
26. *Вернадський В. І.* Вибрані праці: Пер. з рос. — К.: Наукова думка, 2005. — 302 с.
27. *Волков И. П.* Активность и деятельность // Психология: Учеб. для ин-тов физ. культуры / Под ред. В. М. Мельникова. — М., 1987. — Гл. 1. — С. 20–21.
28. *Волков Ю. Е.* Общественная активность масс — сущность и некоторые проблемы развития // Вопросы философии. — 1981. — № 4. — С. 39–51.
29. *Гаврилова Т. Н.* Психологический анализ совместной деятельности // Психология учебной и трудовой деятельности. — Ярославль: ЯГПИ им. К. Д. Ушинского, 1985. — Т. 5. — С. 35–39.
30. *Галузинский В. М.* Индивидуальный подход в воспитании учащихся. — К.: Рад. шк., 1982. — 136 с.
31. *Галушко С. И.* Туризм в общеобразовательной школе и его влияние на работоспособность подростков в учебной и спортивной деятельности: Дис. ... канд. пед. наук: 13.00.04; Захищена 27.05.1976. — Л., 1976. — 199 с.
32. *Герасимчук А. А.* Соціологія: Навч. посіб. / Ю. І. Палеха, О. М. Шиян. — К.: Вид-во Європейського університету, 2004. — 245 с. — Бібліогр.: в кінці розд.
33. *Голубев Н. К.* Коллективная художественная эстетическая деятельность как средство формирования общественной активности старшеклассников: Автореф. дис. ... канд. пед. наук / Институт проблем воспитания АПН СССР. — М., 1983 — 15 с.
34. *Грінченко Б. Д., Драгоманов М. П.* Діалоги про українську національну справу / НАН України. Інститут української археографії / А. Жуковський (упоряд.). — К., 1994. — 286 с. — (Джерела з історії суспільно-політичного руху в Україні 15 — поч. 20 ст.; Вип. 1).
35. *Гришин Д. М.* Взаимодействие объективных и субъективных факторов в процессе нравственного воспитания школьников: Дис. ... доктора пед. наук: 13.00.01. — Калуга, 1978. — 368 с.

36. *Грудинін Б. О.* Розвиток творчої активності учнів засобами домашнього експерименту в процесі вивчення молекулярної фізики і термодинаміки в загальноосвітній школі: Автореф. дис. ... канд. пед. наук / Національний педагогічний університет імені М. П. Драгоманова. — К., 2004. — 21 с.
37. *Губерський Л.* Культура. Ідеологія. Особистість: Методолого-світоглядний аналіз / В. Андрущенко, М. Михальченко. — К. : Знання України 2002. — 577 с.
38. Декларація «Про загальні засади державної молодіжної політики в Україні» // Пост. Верх. Ради України від 13.05.1999 № 655 — XIV / Права дітей та молоді. — К. : РННЦ «ДІНІТ», 2002. — С. 261–262.
39. *Денисов А. И.* Исследование средств и методов формирования организаторских умений руководителей школьного туризма в условиях педагогического ВУЗа: Дис. ... канд. пед. наук: 13.00.04; — Защищена 12.05.1977. — Л., 1975. — 197 с.
40. *Євтух М. Б., Сердюк О. П.* Соціальна педагогіка: Навч. посібник. — К. : МАУП, — 2002. — 229 с.: іл. — Бібліогр. : С. 221–226
41. *Дидье Жюлия.* Философский словарь / Пер. на рус.яз. Н. В. Андреевой. — М. : Международные отношения, 2000. — 539 с.
42. *Жабокрицька О. В.* Педагогічні умови виховання основ здорового способу життя підлітків засобами позакласної діяльності: Автореф. ...канд. пед. наук / Ін-т педагогіки АПН України. — К., 2004. — 20 с.
43. Закон України «Про загальну середню освіту» від // Закони України. Ін-т законодавства Верховної Ради України. — К., 2001. — Т. 18. — С. 265–285.
44. Закон України «Про Загальнодержавну програму підтримки молоді на 2004–2008 роки», прийнятий Верховною Радою 10 листопада 2003 р. — № 1281 –IV // Урядовий вісник України. — 2003. — № 50. — Ст. 25–99.
45. Закон України «Про соціальну роботу з дітьми та молоддю» від 21.06.2001 № 2558 — III // Офіційний вісник України. — 2001. — 29. — С. 76–82.
46. Закон України «Про сприяння соціальному становленню та розвитку молоді в Україні» від 23 березня 2000 р.// Закони України. Ін-т законодавства Верховної Ради України. — К. — 2001. — Т. 20. — С. 53–60.
47. Закон України «Про туризм» // Закони України. Ін-т законодавства Верховної Ради України. — К. — 1997. — Т. 9. — С. 171–183.
48. Закон України «Про фізичну культуру і спорт» // Закони України. Ін-т законодавства Верховної Ради України. — К. — 1996. — Т. 6. — С. 370–384.
49. *Захаров Ю. С.* Формирование общественной активности школьника в процессе физического воспитания: Автореф. дис. ... канд. пед. наук / ГИФК им. П.Ф. Лесгафта. — Л., 1984. — 14 с.
50. *Зосимовский А. В.* Воспитание общественной активности школьников-подростков. — М.: Изд-во Академии пед. наук РСФСР, 1962. — 148 с.
51. *Иванов П. В.* Педагогические основы школьного краеведения. — Петрозаводск: Госуниверситет. — 1966. — 182 с.
52. *Ильина Т. И.* Некоторые подходы к анализу понятия «социальная активность» // Формирование социально активной личности в условиях развитого социализма: Сб науч. тр. — М., 1983. — С. 30–41.
53. Интерпретация и анализ данных в социологических исследованиях / Отв. ред. В. Г. Андреевков, Ю. Н. Толстова. — М.: Мысль, 1987. — 253 с.
54. *Истомин П. И.* Туристская деятельность как средство воспитания социальной активности старшеклассников /на материалах школьных комсомольских организаций/: Дис. ... канд. пед. наук: 13.00.01. — М., 1978. — 223 с.
55. *Истомин П. И.* Туристская деятельность школьников: вопросы теории и методики. — М.: Педагогика, 1987. — 96 с.
56. *Карпенко О. Г.* Соціальне становлення особистості підлітка в тимчасових об'єднаннях за інтересами: Автореф. дис. ... канд. пед. наук / Національний педагогічний університет імені М. П. Драгоманова. — К., 1999. — 19 с.
57. *Карпенчук С. Г.* Педагогічна технологія А. С. Макаренка в контексті сучасної педагогіки: Автореф. дис. ... доктора пед. наук / Ін-т пед. АПН України. — К. — 2003. — 40 с.
58. *Кацнельсон Л. Д.* Формирование общественной активности подростков в условиях школы полного дня: Дис. ... канд. пед. наук: 13.00.01. — Л., 1980. — 210 с.
59. *Кириллов В. И.* Категориальный анализ познания сущности: Дис. ... доктора филос. наук: 09.00.01. — М., 1982. — 299 с.
60. *Кирилюк А. С.* Категория «активность»: мировоззренческие и методологические функции. — К. : Наук. думка, 1985. — 126 с.
61. *Киричук А. В.* Общение в классном коллективе как объект педагогического управления: Автореф. дис. ... доктора пед. наук / Киевский гос. пед.ин-т им. А. М. Горького. — К., 1974. — 58 с.

62. *Киричук О. В.* Формування в учнів активної життєвої позиції. — К.: Рад. школа, 1983. — 137 с.
63. *Киричук А. В.* Диагностика и прогнозирование взаимодействия группы и личности // Психологические проблемы взаимодействия группы и личности школьника: Сб. науч. тр. — К., 1975. — С. 76–80.
64. *Киричук О. В.* Психологія особистості: Опорний конспект лекцій / Інститут підготовки кадрів держ. служби зайнятості. — К.: ІПК ДСЗУ, 2003. — 46 с.: рис. — Бібліогр.: С.44–46.
65. *Киричук В. О.* Психолого-педагогічні умови стимулювання соціально-комунікативної активності старшокласників: Дис. ... канд. пед. наук: 13.00.01; — Захищена 19.03.1998; Затв. 25.06.1998. — К., 1998. — 199 с.: іл. — Бібліогр.: с.162–178.
66. *Киричук В. О.* Соціально-комунікативна активність старшокласників: сутність і засоби стимулювання. — Луцьк, 2000. — 88 с.
67. *Клюшкин В. И.* Общественные поручения как средство формирования общественной активности учащихся средних профтехучилищ: Дис. ...канд. пед. наук: 13.00.01. — Л., 1985. — 229 с.
68. *Ковалёв Г. А.* Три парадигмы в психологии — три стратегии психологического воздействия // Межличностное общение: Хрестоматия по психологии. — СПб.: Питер, 2001. — С. 79–92.
69. *Коган В. Э.* Общественная активность личности как социально-психологическая проблема: Дис. ... канд. филос. наук: 09.00.01; — Захищена 16.1970. — М., 1970. — 240 с.
70. *Кокорев Ю. М.* Туризм — школа воспитания. — Минск: Польша, 1982. — 80 с.
71. *Колесников М. П.* Социальная активность и сущностные силы личности // Вестник Харьковского ун-та. — 1985. — 281. — С. 116–121.
72. *Колесова А. К.* Общее в различных видах социальной активности // Формирование социально активной личности в условиях развитого социализма: Сб. науч. тр. — М., 1983. — С. 47–55.
73. Коллективная учебно-познавательная деятельность школьников / Под ред. И. Б. Первина. — М.: Просвещение, 1985. — 144 с.
74. *Кон И. С.* Психология молодёжной аудитории // Наука убеждать. — М.: Молодая гвардия, 1969. — Вып.2. — С. 284–312.

75. *Кондратенко О.* Динаміка ціннісних орієнтацій українців в умовах радикальної модернізації на межі ХХ–ХХІ ст. // Наука. Релігія. Суспільство. — 2002. — № 1. — С. 103–108.
76. *Константиновский Д. Л.* Молодёжь 90-х: самоопределение в новой реальности. — М.: РАО, Центр социологии образования, 2000. — 224 с.
77. Конституція України. — К.: Парламентське видавництво. — 2001. — 91 с.
78. *Кострица Н. Е.* Туристско-краеведческая работа в школе. — К.: Рад. шк., 1985. — 128 с. (на укр. яз.)
79. *Костюк Г. С.* Навчально-виховний процес і психічний розвиток особистості. — К.: Рад. шк., 1986. — 609 с.
80. *Круглов Н. Н.* Организационно-педагогические условия воспитания у старшеклассников общественно-трудовой активности: Автореф. дис. ... канд. пед. наук / Красноярский гос. пед. институт. — Красноярск, 1974. — 34 с.
81. *Кручек В. А.* Формування комунікативних умінь студентів-вищих аграрних закладів освіти в процесі вивчення психолого-педагогічних дисциплін: Автореф. дис. ... канд. пед. наук / Київський національний університет імені Т. Г. Шевченка. — К., 2004. — 19 с.
82. *Куницына В. Н.* Межличностное общение / Казаринова Н. В., Погольша В. М.; Межличностное общение: Хрестоматия по психологии. — СПб.: Питер, 2001. — С. 16–45.
83. *Куроедов И. П.* Социальная активность рабочих в условиях бригадной организации труда как фактор ускорения развития социалистического общества: Автореф. дис. ... канд. филос. наук — М., 1987. — 16 с.
84. *Лазебна О. М.* Формування активної екологічної позиції підлітків: автореф. дис. ... канд. пед. наук: / Інститут педагогіки АПН України. — К., 2004. — 20 с.
85. *Ле Чунг Чан.* Формирование социальной активности младших школьников в коллективной деятельности: автореф. дис. ... канд. пед. наук / Киевский гос. пед. ин-т им. А. М. Горького. — К., 1987. — 18 с.
86. *Лекторский В. А.* Идеалы и реальность гуманизма. — М.: РОССПЭН, 1985. — 341 с.
87. *Леонтьев А. Н.* Потребности, мотивы, сознание // ХУІІІ Междунар. конгресс психологов. Симпозиум 13. — М., 1966. — С. 5–12.
88. *Леонтьев А. Н.* Деятельность. Сознание. Личность. — М.: Политиздат, 1977. — 304 с.

89. *Ломов Б. Ф.* К проблеме деятельности в психологии // Психологический журнал. — 1981. — Т. 2. — № 5. — С. 3–22.
90. *Лютак О. З.* Психологічні особливості соціалізації старшокласників у загальноосвітній школі: Автореф. дис. ... канд. психол. наук / Прикарпатський ун-т ім. Василя Стефаника. — Івано-Франківськ, 2001. — 20 с.
91. *Макаревич Э. А.* Туристские походы выходного дня. — Минск: Полюмя, 1985. — 79 с.
92. *Макаренко А. С.* Трудовое воспитание. Отношения. Стиль, тон в коллективе // Соч. — М., 1958. — Т. 5. — С. 190–224.
93. *Макаренко А. С.* Методика организации воспитательного процесса // Соч. — М., 1958. — Т. 5. — С. 74–82.
94. *Макаренко А. С.* Педагогічна поема // Твори: в 7-ми т. — К.: Рад. шк., 1953. — Т. 1. — 425 с.
95. *Мальковская Т. Н.* Воспитание социальной активности старших школьников: Дис. ... доктора пед. наук; — Защищена 20.06.1974. — Л., 1974. — 518 с.
96. *Мальковская Т. Н.* Социальная активность школьников и пути её формирования // Сов. педагогика. — 1978. — 5. — С. 14–21.
97. *Мальковская Т. Н.* Динамика социальных и педагогических факторов в формировании социально активной позиции школьников // Формирование социально активной позиции школьников в условиях взаимодействия социально-педагогических факторов. — М., 1984. — С. 3–5.
98. *Маслоу А.* Мотивация и личность / Пер. с англ. Т. Гутман, Н. Мухиной. — СПб.: Питер, 2003. — 351 с. — (Мастера психологии). — Библиогр.: с.327–331.
99. *Маркс К., Энгельс Ф.* Критика политической экономии // Соч. — М.: Политиздат, 1968. — Т. 46. — Ч.1. — С. 51–184.
100. *Маркс К., Энгельс Ф.* Немецкая идеология // Соч. — М.: Политиздат, 1955. — Т. 3. — С. 7–544.
101. *Маркс К., Энгельс Ф.* Диалектика природы // Соч. — М.: Политиздат, 1961. — Т. 20. — С. 343–626.
102. *Материалистическая диалектика: В 5-ти т. / Ф. В. Константинов (общ. ред.), В. Г. Марахов (общ. ред.).* — М.: Мысль, 1981. — Т. 1. — 374 с.
103. *Митина И. И.* К вопросу об управлении формированием социально активной личности школьника в средней общеобразовательной школе // Формирование социально активной личности в условиях развитого социализма. М., 1983. — С. 127–136.
104. *Мищенко Т. М.* Педагогічні основи підготовки майбутніх вчителів до краєзнавчої роботи у сільській школі: Автореф. дис. ... канд. пед. наук / Тернопільський державний пед. ун-т імені Володимира Гнатюка. — Тернопіль, 2001. — 20 с.
105. *Мовчан В. С.* Історія і теорія етики. Курс лекцій: Навч. посіб. — Дрогобич: Коло, 2003. — 510 с. — Бібліогр.: в кінці тем.
106. *Молодь і дозвілля: Теорія, методика і практика роботи з підлітками та молоддю за місцем проживання / О. В. Безпалько, А. Й. Капська, В. Т. Куєвда та ін.* — К.: Академ-прес, 1994. — 125 с.
107. *Молодь і дозвілля: Теорія, методика і практика роботи з підлітками та молоддю за місцем проживання / О. В. Безпалько, А. І. Годлевська, О. Г. Карпенко та ін.* — К.: А.Л.Д., 1996. — Вип.2. — 208 с.
108. *Мороз Ю. В.* Психологічні особливості розвитку творчої активності старшокласників: Автореф. дис. ... канд. психол. наук / Ін-т психології ім. Г. С. Костюка АПН України. — К., 2004. — 19 с.
109. *Мудрик А. В.* О возрастании роли межличностного общения в процессе формирования личности школьника // Психолого-педагогический проблемы взаимодействия группы и личности школьника / Пробл. диагностики и прогнозирования: Сб. науч. тр. — К., 1975. — С. 84–90.
110. *Никандров Н. Д.* Формирование личности молодого человека в школе и вузе: ценностный подход // Формирование и воспитание личности в школе и вузе: Сб. науч. тр. — Владивосток, 2000. — С. 3–18.
111. *Надирашвили Ш. А.* Установка и деятельность. — Тбилиси: Мспниереба, 1987. — 361 с.
112. *Национальна доктрина розвитку освіти в Україні у XXI столітті. Проект // Освіта.* — 2001. — 18 липня.
113. *Національна програма «Діти України (витяг) // Права дітей та молоді.* — К.: РННЦ «ДІНІТ», 2002. — С. 76–79.
114. *Нове покоління незалежної України (1991–2001 роки): Щорічна доповідь Президентів України, Верховній Раді України, Кабінету Міністрів України про становище молоді в Україні (за підсумками 2001 р.).* — К.: Державний ін-т проблем сім'ї та молоді, 2002. — 211 с.
115. *Обозний В. В.* Краєзнавча освіта в системі професійної підготовки вчителя: Дис ... доктора пед. наук: 13.00.04; — Защищена 18.09.2002; Затв. 02.07.2003. — К., 2001. — 522 с. — Бібліогр.:с.389–424.

116. *Овчарук О.* Компетентності як ключ до оновлення змісту освіти // Стратегія реформування освіти в Україні: Рекомендації з освітньої політики / В. Андрущенко (заг. ред.). К., 2003. — С. 13–42.
117. *Омельченко Б. Ф.* Педагогические особенности и условия деятельности туристских клубов как общественных учреждений досуга: Дис. ... канд. пед. наук: 13.00.01. — Л., 1985. — 174 с.
118. *Орлов В. Н.* Туризм в системе массовой физкультурно-оздоровительной работы: / На прим. Омского з-да синтетического каучука /: Дис. ... канд. пед. наук: 13.00.04. — Омск, 1984. — 190 с.
119. *Остапец-Свешников А. А.* Туристская деятельность как средство преодоления педагогической запущенности подростков: Дис. ... канд. пед. наук: 13.00.01; — Защищена 09.12.1974. — М., — 1974. — 203 с.
120. *Павелків В. Р.* Психологічні засоби корекції міжособистісних стосунків у підлітків з агресивною поведінкою: Автореф. канд. психолог. наук / Ін-т психології ім. Г. С. Костюка АПН України. — К. — 2006. — 20 с.
121. *Павиленис А.* Воспитание активной жизненной позиции старших школьников как проблема социалистической педагогики: Автореф. дис. ... канд. пед. наук / МГПИ им. В. И. Ленина. — М., 1985. — 20 с.
122. *Паниотто В. И., Максименюк В. С.* Количественные методы в социологических исследованиях. — К.: Наук. думка, 1982. — 272 с.
123. *Парменов А. А.* Социальная активность личности — важнейшая черта социалистического образа жизни: Автореф. дис. ... канд. филос. наук / МГПИ им. В. И. Ленина. — М., 1985. — 16 с.
124. *Петровский А. В.* Опыт построения социально-психологической концепции групповой активности // Вопр. психологии. — 1973. — № 5. — С. 3–17.
125. *Петровский А. В.* К построению социально-психологической теории коллектива // Вопросы философии. — 1973. — № 12. — С. 71–81.
126. *Петровский А. В.* К пониманию личности в психологии // Вопросы психологии. — 1981. — № 2. — С. 42–46.
127. *Петровский А. В., Петровский В. А.* Индивид и его потребность быть личностью // Вопросы философии. — 1982. — № 3. — С. 44–53.
128. *Петровский А. В.* Личность, деятельность, коллектив. — М.: Политиздат, 1982. — 255 с.
129. *Петько Л. В.* Наш УП «Б» // Физическая культура в школе. — 1984. — № 5. — С. 40–41.
130. *Петько Л. В.* Підлітки і туризм // Рад. школа. — 1989. — № 2. — С. 35–40.
131. *Петько Л. В.* Когда раскрывается детская душа // Физическая культура в школе. — 1989. — № 8. — С. 6–8.
132. *Петько Л. В., Везіій В. Ф.* Підліток у різновіковому загоні // Рад. школа. — 1989. — № 1. — С. 6–12.
133. *Петько Л. В.* Туризм — справа захоплююча // Рад. школа. — 1990. — № 1. — С. 25–29.
134. *Петько Л. В.* Організація туристсько-екологічних клубів в загальноосвітніх закладах // Наукові записки кафедри педагогіки: Зб. наук. пр. — Харків: ХНУ ім. В. Н. Каразіна, 2006. — С. 287–292.
135. *Петько Л. В.* Підготовка вчителя до реалізації соціально-комунікативної активності підлітків // Проблеми змісту педагогічної підготовки вчителя в контексті аксіологічності освіти (історичний, теоретико-практичний аспекти): Зб. наук. пр. — К.: НПУ ім. М. П. Драгоманова, 2005. — С. 142–145.
136. *Петько Л. В.* Організація туристської діяльності в загальноосвітній школі і формування суспільно-комунікативної активності підлітків // Теоретичні питання культури, освіти та виховання: Зб. наук. пр. — К.: Вид. центр КНЛУ, 2005. — Вип. 29. — С. 141–144.
137. *Петько Л. В.* Розвиток ключових компетентностей особистості підлітка в процесі туристської діяльності // Мовна освіта в контексті Болонських реалій: наук. конф., 24–25 лютого 2005 р., Київ. — К.: Вид. центр КНЛУ, 2005. — С. 124–126.
138. *Петько Л. В.* Формування соціально-комунікативної активності підлітків у процесі вивчення ними англійської мови // Іноземні мови. — 2005. — № 3. — С. 22–23.
139. *Петько Л. В.* Психолого-педагогічні чинники формування соціально комунікативної активності підлітків // Педагогіка вищої та середньої школи: Зб. наук. пр. — Кривий Ріг: КДПУ, 2005. — Вип. 12. — С. 144–153.
140. *Петько Л. В.* Психолого-педагогічна сутність соціально-комунікативної активності особистості // Педагогіка вищої та середньої школи: Зб. наук. пр. — Кривий Ріг: КДПУ, 2006. — Вип. 15. — С. 315–328.

141. *Пилат И. Н.* Внешкольная туристская и краеведческая работа как фактор нравственного воспитания подростков: Дис. ... канд. пед. наук: 13.00.01. — М., 1971. — 312 с.
142. *Пироженко Т. А.* Психология коммуникативно-речевого развития ребёнка: Дис. ... доктора психол. наук: 10.00.07; Затв. 13.10.2004. — К. — 2004. — 466 с. — Библиогр.: с. 400–430.
143. *Поликанова Е. П.* Социальная активность и её общественно-политическая форма // Вестн. Московского ун-та. — Серия № 7. — Философия. — 1982. — № 5. — С. 13–21
144. Програма розвитку краєзнавства на період до 2010 року: Постанова Кабінету Міністрів України від 10 червня 2002 року № 789 // Офіційний вісник України. — К. : Логос, 2002. — 24. — С. 41–43.
145. Психология современного подростка // Под ред. Д. И. Фельдштейна. — М. : Педагогика, 1987. — 240 с.
146. *Прус Г. С.* Краєзнавча робота в школі. — К. : Рад. школа, 1984. — 111 с.
147. Соловей М. В. Краєзнавчо-пошукова робота учнів загальноосвітніх шкіл України (1950–2000 рр.): Автореф. дис. ... канд. пед. наук / Ін-т педагогіки АПН України. — К., 2000. — 20 с.
148. *Ратников В. П.* Коллективность как сущность социализации отношений в социалистическом обществе // Науч. докл. высш. школы. Филос. науки. — 1982. — № 3. — С. 3–10.
149. *Ребенко А. М.* Проблема людської активності в філософських вченнях Сходу та Заходу: Дис. ... канд. філос. наук: 09.00.03; — Захищена 14.12.2001; Затв. 10.04.2002. — Одеса, 2001. — 191 с. — Библиогр.: с. 176–191.
150. *Рогов Е. И.* Активность подростка в системе коллективных взаимоотношений в спортивных командах: Дис. ... канд. психол. наук: 19.00.07. — М., 1985. — 167 с.
151. *Романишин Г. М.* Формування моральних відносин підлітків в умовах мікросоціуму: Автореф. дис. ... канд. пед. наук / Тернопільський держ. пед. ун-т. — Тернопіль, 1999. — 19 с.
152. *Редіна В. А.* Організація пошукової діяльності учнів у позашкільних закладах освіти: Дис. ... канд. пед. наук: 13.00.07; — Захищена 23.05.2000; Затв. 17.01.2001. — К. — 2000. — 166 с. — Библиогр.: с.153–166.
153. *Рубинштейн С. Л.* Принципы и пути развития психологи. — М. : Учпедгиз, 1959. — 354 с.
154. *Рубинштейн С. Л.* Проблемы общей психологии. — М., 1973. — 424 с.
155. *Руденко Ю. Д.* Основи сучасного українського виховання. — К.: Вид-во імені Олени Теліги, 2003. — 328 с.
156. *Рюс Ж.* Поступ сучасних ідей: Панорама новітньої науки / Пер. з фр. В.Шовкуна. — К. : Основи, 1998. — 669 с.
157. *Рычков А. К.* Некоторые методологические вопросы исследования процесса формирования социально активной личности в условиях развитого социализма: Зб. науч. пр. — М., 1983. — С. 16–29.
158. *Саввіна Л. Г.* Комунікація — як чинник розвитку суспільства: Автореф. дис. ... канд. філос. наук / Одеський національний університет імені І. І. Мечникова. — Одеса, 2004. — 14 с.
159. *Савенкова Л. О.* Теоретико-методичні основи підготовки майбутніх педагогів до професійного спілкування: Дис. ... доктора. пед. наук: 13.00.01; — Захищена 22.12.1998; Затв. 12.04.2000. — К., 1998. — 413 с. — Библиогр.: с. 364–400
160. *Самбуров Э. А.* Взаимосвязь категорий диалектики. — М. : Наука, 1987. — 87 с.
161. *Сас Н. М.* Формування педагогічної взаємодії у шкільних об'єднаннях підлітків за інтересами: Автореф. дис. ... канд. пед. наук / Криворізький держ. пед. ун-т. — Кривий Ріг, 2001. — 20 с.
162. *Серебряков Л. Е.* Теоретические проблемы формирования социально активной личности молодого рабочего // Формирование социально активной личности в условиях развитого социализма: Сб. науч. тр. — М., 1983. — С. 162–171.
163. *Сидельковский А. П.* Формирование детского коллектива в туристском походе // Некоторые вопросы педагогики и психологии: Сб. науч. тр. — Ставрополь, 1970. — С. 121–171.
164. *Ситниченко Л.* Першоджерела комунікативної філософії: Навч. посібник. — К. : Либідь, 1996. — 176 с.
165. *Сластенин В. А.* О критериях формирования социально активной личности будущего учителя // Формирование социально активной личности в условиях развитого социализма: Сб. науч. тр. — М., 1983. — С. 147–162.
166. *Слободенюк Е. В.* Туризм як чинник гуманізації відносин між народами: Автореф. дис. ... канд. філос. наук / Ін-т філософії імені Г. С. Сковороди НАН України. — К., 2003. — 19 с.

167. *Смирнов В. А., Бойко В. Э.* Опыт построения типологии рабочих на основе совмещения объективных и субъективных показателей и трудовой активности // Социологические исследования. — 1977. — № 1. — С. 31–39.
168. *Соколова И.* Формирование у школьников коллективистского типа поведения // Воспитание школьников. — 1983. — № 5. — С. 17–21.
169. Соціологія: терміни, поняття, персоналії: Навч. словник-довідник / За заг.ред. В. М. Пічі. — К. : Каравела, Львів: Новий Світ — 2000, 2002. — 480 с.
170. *Сокольников Ю. П.* Диалектическое единство общего и особенного в воспитании социальной активности младших школьников // Формирование социально активной личности в условиях развитого социализма: Сб. науч. тр. — М., 1983. — С. 98–109.
171. *Старцева Л. А.* Социальная активность личности // Социалистическая личность и культура: Сб. науч. тр. — Свердловск, 1984. — С. 121–130.
172. *Степаненко М. Д.* Життєва компетентність особистості: концептуальні засади та соціальні виміри: Автореф. дис. ... канд. філос. наук / Харківський інститут Повітряних Сил імені І. Кожедуба Міноборони України. — Харків, 2006. — 21 с.
173. *Сухинская Л. А.* Возложение и принятие ответственности в условиях групповой деятельности // Психологическая теория коллектива. — М., 1979. — С. 94–95.
174. *Сухомлинский В. А.* Разговор с молодым директором школы. — М. : Просвещение, 1973. — 204 с.
175. *Сухомлинский В. А.* Рождение гражданина. — М. : Молодая гвардия, 1971. — 336 с.
176. *Тарасюк С. О.* Формування соціально-комунікативної активності дітей із затримкою психічного розвитку в процесі корекційного навчання: Автореф. дис. ... канд. психол. наук / Інститут дефектології АПН України. — К., 1999. — 19 с.
177. *Тен Н. М.* Формирование ответственного отношения к общественно-полезной деятельности младших школьников: Дис. ... канд. пед. наук: 13,00.01. — Л., 1974. — 209 с.
178. *Тернопільська В. І.* Формування соціальної відповідальності старшокласників у позанавчальній виховній діяльності: Дис. ... канд. пед. наук: 13.00.07; — Захищена 16.04.2003; Затв. 08.10.2003. — Житомир. — 2003. — 240 с. — Бібліогр.:с.159–180.
179. *Тиряки Ю. И.* Влияние объективных и субъективных факторов на отношение к физической культуре и спорту трудящихся различных социальных и возрастных групп: /на прим. пром. предприятий Центр. Казахстана/: — Дис. ... канд. пед. наук: 13.00.04. — М., 1977. — 155 с.
180. *Титова Е. В.* Сущность общественно активной позиции личности подростка // Формирование социально активной позиции школьников в условиях взаимодействия социально-педагогических факторов: Сб. науч. тр. — М., 1984. — С. 15–20.
181. *Тюкалов В. Ф.* Школьный туризм как средство всестороннего развития учащихся. — Саратов: Изд-во Саратов. ун-та. — 1965. — 87 с.
182. *Удовик С. Л.* Глобализация: семиотические подходы. М. : Рефл. бук., 2002. — 480 с. — (Образовательная библиотека). — Библиогр.: с. 445–457.
183. Указ Президента України від 15 березня 2002 р. «Про невідкладні додаткові заходи щодо зміцнення моральності в суспільстві та утвердження здорового способу життя» // Офіційний вісник України, 2002. — № 12. — Ст. 555.
184. Указ Президента України від 01.09.1998 р. № 963/98 «Про затвердження цільової комплексної програми «Фізичне виховання — здоров'я нації» // Урядовий кур'єр, 1998, 08.09.98. — № 172.
185. Українське слово. — 2005. — № 24. — С.8.
186. *Устименко Л. М.* Реалізація культурно-просвітнього потенціалу туризму в організації дозвілля молоді: Автореф. дис. ... канд. пед. наук: 13.00.06 / Київський національний ун-т культури і мистецтва. — К., 2001. — 20 с.
187. *Утешев Н. С.* Организация коллективно-полезного труда подростков как средство развития их социальной активности: Дис. ... канд. пед. наук: 13.00.01. — Алма-Ата, 1984. — 191 с.
188. *Ушинский К. Д.* Воспитание человека: Избранное / С. Ф. Егоров (сост. и авт. вступ. ст.). — М. : Изд. дом «Карпуз», 2000. — 256 с.
189. *Фельдштейн Д. И.* Психологические основы общественно полезной деятельности подростков. — М. : Педагогика, 1982. — 224 с.
190. *Филлипова И. А.* Формирование общественной активности школьников-подростков как социально-педагогическая проблема: Дис. ... канд. пед. наук: 13.00.01. — М., 1969. — 373 с.

191. Філософський енциклопедичний словник / За ред. В. І. Шинкарука. — К.: Абрис, 2002. — 742 с.
192. *Фокин С. П.* Туристско-краеведческая деятельность как средство развития познавательной активности подростков: Дис. ... канд. пед. наук: 13.00.01; — Защищена 30.06.1994; Утв. 05.03.2005. — М., 1994. — 135 с.: Библиогр.: с.120–133.
193. Философский словарь : Пер. с нем. — 22-е изд. — М. : Республика, 2003. — 576 с.
194. Философский энциклопедический словарь. — М. : ИНФРА, 2003. — 576 с.
195. *Фоменко Н. А.* Зміст туристської освіти як предмет теоретико-методологічного дослідження // Теоретичні питання культури, освіти та виховання / Зб.наук.праць КНЛУ. — К., 2004. — № 28. — С. 113–117.
196. Формування здорового способу життя української молоді: стан, проблеми та перспективи: Щорічна доповідь Президентів України, Верховній Раді України, Кабінету Міністрів про становище молоді в Україні (за підсумками 2002 р.) / О. Р. Артюх, О. М. Балакірева та ін.; Держ. Комітет України в справах сім'ї та молоді /. — К., 2003. — 249 с.
197. Формування здорового способу життя: Навч. посіб. для слухачів курсів підвищення кваліфікації державних службовців / О. Яременко, О. Вакуленко, Л. Жаліло, Н. Комарова та ін. — К. : Український ін-т соціальних досліджень, 2000. — 232 с.
198. *Хандамишвили Г. И.* Воспитание общественной активности у подростков средствами детской и школьной прессы: Дис. ... канд. пед. наук: 13.00.01; — Защищена 30.04.1981. — Тбилиси, 1981. — 148 с.
199. *Хоптяр А. С.* Школьное краеведение как средство развития познавательных способностей подростка: Автореф. дис. ... канд. пед. наук: 13.00.01 / Науч.-исслед. ин-т общих проблем воспитания АПН СССР. — М., 1973. — 24 с.
200. *Цыганков В. Г.* Средства и методы нравственного воспитания юных туристов в условиях горных походов: Дис. ... канд. пед. наук: 13.00.01; — Защищена 14.11.1985. — Л., 1983. — 231 с.
201. *Чернышкова Л. Г.* Активность субъекта социального познания: Дис. ...канд. филос. наук: 09.00.01; — Защищена 23.06.1981. — Свердловск, 1981. — 205 с.
202. *Чудновский В. Э.* Опыт изучения мотивов социальной активности школьников // Материалы общества психологов СССР / к XIX Междунар. психолог. конгрессу. — М., 1969. — С. 159.
203. *Чхейло І. І.* Самореалізація особи (соціально-філософський аналіз): Автореф. дис. ... канд. філос. наук: 09.00.03 / Харківський держ. ун-т ім. Каразіна. — Х., 2000. — 20 с.
204. *Шальков Ю. Л.* Здоровье туриста. — М. : Физкультура и спорт, 1987. — 144 с.
205. *Шарова Н. Н.* Формирование социальной активности сельских школьников в процессе их деятельности в микрорайоне: Автореф. дис. ... канд. пед. наук: 13.00.01 / МГПИ им. В. И. Ленина. — М., 1986. — 20 с.
206. *Шахмуратов Р. Р.* Формирование коллективистской ответственности как фактор укрепления трудовой дисциплины: Автореф. канд. ... философ. наук: 09.00.02 / МГУ им. М. В. Ломоносова. — М., 1985. — 25 с.
207. *Широкалова Г. С.* Социальная активность: интерпретация понятия и проблемы социологического измерения / теоретико-методологические аспекты/: Дис. ...канд. филос. наук: 09.00.01. — М., 1984. — 198 с.
208. *Шмаргун Н. И.* Физическая культура и спорт как факторы повышения социальной активности рабочей молодёжи (на примере КамАЗ): Дис. ... канд. пед. наук: 13.00.04. — М., 1976. — 258 с.
209. *Щербаков Н. Н.* Мы плывём под парусами: Кн. для учителя. Из опыта работы. — М.: Просвещение, 1987. — 112 с.
210. *Эрнекер Я.* Методологические проблемы формирования и развития активной жизненной позиции офицеров социалистической армии: Автореф. дис. ... доктора филос. наук: 09.00.01 / МГУ им. М. В. Ломоносова. — М, 1981. — 51 с.
211. *Ющук І. П.* Практикум з правопису української мови. — К. : Освіта, 2000. — 254 с.
212. *Яковлев В. Г., Яковлев О. В.* Принципы социальной активности в анализе явлений общественной жизни // Принципы материалистической диалектики: Сб. науч. тр. — Алма-Ата, 1980. — С. 118–129.
213. *Ямницкий М. Н.* Комплексный подход к воспитанию подростков в процессе туристско-краеведческой деятельности (на материале организационно-педагогической работы по месту жительства): Дис. ... канд. пед. наук: 13.00.01; — Защищена 19.01.1978. — М., 1977. — 203 с.

214. *Boudon R.* Individualisme // Dictionaire critique de sociologie, RUF, 1982. — 306 sq.
215. Definition and Selection of Competencies. Theoretical and Conceptual Foundations (DESECO). Strategy Paper on Key Competencies /An Overarching Frame of Reference for an Assessment and Research Program — OECD (Draft). — 2000. — 276 p.
216. *Dro J., Franke P.* Erziehung der Schuler der Klasse 8 bis 10 zu gesellschnaftlicher Aktivitdt // Pдdagogik. — Berlin, 1981. — Heft II. — S. 908 — 916.
217. *Foucault M.* Le Souci de soi. NRF. — Gallimard, 1984, pp. 57– 62.
218. *Habermas J.* Theory of Communicativ Action. Boston, Beacon Press, 2 vols., 1984.
219. *Homberg B.* Hermeneutik des Vertrauens. Die philosophisch-pдdagogische Antropologie O.F. Bollnows. — Mьnchen: Universitдtsverlag, 1978. — 209 s.
220. *Jilge W.* Kulturpolitik als Geschichtspolitik.«Der Platz der Unabhдngigkeit» in Kiev // Osteuropa. — Berlin, 2003. — № 1. — S. 33–57.
221. *Jilge W.* Exlkusion oder Inklusion? Geschichtspolitik und Staatssymbolik in der Ukraine // Osteuropa. — Berlin, 2003. — № 7. — S. 984–994.
222. *Kekk R.* Zehn Grundsetze fur eine Humanisierung der Bildung im Lichte des Dialogs neben Pдdagogasche Reform im Ost und West // Humanisierung der Bildung. — 2000. — № 1. — S. 22–35.
223. *Kislat G., Otto Kh.* Tдtigkeiten und ihre Funktion bei der psychischen Entwicklung im frьheren Schulalter // Pдdagogik. — Berlin, 1983. — Heft 5. — S. 418–426.
224. *Linder W.* Die Dialektik von Kollektivitдt und Individualitдt meistern // Pдdagogik. — Berlin, 1983. — Heft II. — S. 869–873.
225. *Neubert G.* Erfahrungen bei der Erziehung zur Verantwortung und Aktivitдt // Pдdagogik. — Berlin, 1981. — N. 7/8. — S. 574–582.
226. *Parsons, Talcott.* Essays in sociological theory. Rev. ed. N.Y., Free press; Lnd., Collier — Macmillan, 1965. — 459 p.
227. *Ставрєв Св.* Рулетка на живота (Кьм нова методология за специальни описания и анализи) / Социологически проблеми. — София. 2002. — Книжка 1–2. — С. 226–240.
228. *Scharnhorst E.* Die spezifischen Mьglichkeiten der Familie fьr die Erziehung der Heranwachsenden zur gessellschaftlich politischen Bewutheit und Aktivitдt immer besser nutzen // Pдdagogik. — Berlin, 1987. — Heft 9. — S. 704–711.
229. *Scholz G.* Potenzen des Schulerkollektivs bei der Erziehung der Schьler zu Ordnung und bewuter Disziplin // Pдdagogik. — Berlin. — 1980. — N.1. — S. 47– 53.
230. *Schulz Ch.* Soziale Aktivitдt und Mobilitдt der lernenden Jugend // Pдdagogik. — Berlin, 1987. — Heft 7/8. — S. 641–643.
231. *Turowski Jan.* Sociologia / Male struktury spoleczne. — Lublin: Towaryztwo Naukowe Katolickiego Uniwersytetu Lublinskiego, 1993. — 238 s.
232. *Weber Max.* The theory of social and economic organization / Transl. by A.M.Henderson, T.Parsons; Ed. with an introd. by T. Parsons. — N.Y.: The free press; Lnd.: Collier — Macmillan, 1968. — 436 p.
233. *Wolter G.* Information aus Wissenschaft und Praxis // Pдdagogik. — Berlin, 1987. — № II. — S. 868 — 871.

Наукове видання

ПЕТЬКО Людмила Василівна

СОЦІАЛЬНО-КОМУНІКАТИВНА АКТИВНІСТЬ: ТЕОРІЯ І ПРАКТИКА

Головний редактор	Н. І. Перинська
Літературний редактор	
Технічний редактор	
Художник-дизайнер	
Комп'ютерна верстка	О. М. Стадник
Коректор-редактор	
Контрольний редактор	

Автор несе відповідальність за подання матеріалів, які вміщено в посібнику
«Соціально-комунікативна активність: теорія і практика».
Університет «Україна» користується майновими правами на посібник
Сушицької Н. В. «Соціально-комунікативна активність: теорія і практика»
як такий.

*Оригінал-макет виготовлено
у видавничо-друкарському комплексі Університету «Україна»
03115, м. Київ, вул. Львівська, 23, тел. (044) 424-40-69, 424-77-19
Свідоцтво про державну реєстрацію ДК № 405 від 06.04.01*

*Віддруковано з оригінал-макета у видавничо-друкарському
комплексі Університету «Україна»*

Підписано до друку 22.04.2008. Формат 60×90/16.
Папір офсетний. Умовн. друк. арк. 24,88.
Обл. вид. арк. 20,66. Наклад 500 прим.